Рік XI. Р. 1902 кн. IV. Т. XLVIII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

XI Jahrgang. 1902, IV B. B. XLVIII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 26/VIII с. с. 1902.

Рік XI. Р. 1902 кн. IV. Т. XLVIII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцнєю

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

XI Jahrgang. 1902, IV B. B. XLVIII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Вийшло 26/VIII с. с. 1902.

Зміст XLVIII тому.

Inhalt des XLVIII Bandes.

Inhalt voriger Bände siehe letzte Seiten des Bandes.

Причинки до історнї роду Бибельських,

зібрані арцибіскупом львівським Яном Прохнїцким.

Подав Арістарх Крижановський,

до друку приладив **М. Грушевський.**

Під таким титулом подаю виїмки з переданої минї о. Арістархом Крижановським, чина св. Василия В., для евентуального опублїковання в Записках, копії з рукописи, що знайшов він, збираючи материял до історії Василиян на Руси, в біблїотецї краснопустиньского монастиря в збірцї книжок, дарованій епископом Криспіном Цєшковским. Рукопись ся має титул: Chotkonum ducum de Bybeł privilegiorum confirmatio, bona stabilia, eorundem divisio, nomina et sepultura, — qui postmodum vocati: Skorutowie, Prochniccy, Barzowie. Leopoli. MDCXXIX.

Як видно з поданих низше витягів, автором сеї збірки був арцибіскуп львівський (перед тим біскуп камінецький) Ян Андрій Прохнїцкий, recte Порохницький, досить звістний в історії католицької єрархії на Руси з своєї католицької побожности й прихильности до Єзуїтів. Почавши двірською службою, кілька років був він послом Жиґимонта III при гішпанськім дворі, і в тім часї дістав біскупство камінецьке (1607). Дуже був хвалений за свою печаливість про подільську епархію, між иньшим заложив єзуїтську колеґію в Камінцї і заложив при ній „значну біблїотеку“. В 1614. р. дістав львівське арцибіскупство, тут також показав чималу діяльність на користь своєї катедри і між иньшим також був спеціяльним добродієм львівської єзуїтської колеґії. Умер 1633 р.

Інтересуючи ся історнєю свого рода, арц. Прохніцкий, як бачимо, зібрав тих кілька причинків до історії роду Бибельських, з котрого виводили себе Порохницькі, і сих остатніх. Власні відомости його про сї роди не були богаті, як видно з поданого ним історичного погляду на історию рода. Він анї вміє докладно вивести своєї галузи — Порохницьких від Бибельських, анї виказати спорідненя з ними родів Скорутів і Бажі, зачислених ним до їх галузей. Документів тільки й мав, що копію з привилея Ягайла 1406 р., кілька виписок з переворських актів, та ще помянник Городищанського монастиря (Городище коло Нижанковець, в сусїдстві Нового міста), фундованого очевидно Бибельськими (він згадуєть ся між маєтностями Бибельських при розділї їх маєтностей в р. 1441 — Akta gr. i ziem. XIII ч. 1489). Як би був він дїйсно magna diligentia, як сам хвалить ся, забрав ся до збирання материялів до історії свого роду, то з самих лише перемишльських і переворських актів міг би витягнути десять раз докладнїйші відомости. А так маємо властиво збірочку припадково позбираних і слабо злучених між собою материялів і заміток, які самого збирача так мало, мабуть, задоволяли, що він не залишив додати, для звеличення своєї фамілії, й фантастичну ґенеальоґію рода Бибельських-Порохницьких, замовлену чи ним, чи може вдячними єзуїтами, тодїшньому славному латинисту Андрію Варґоцкому.

Збірку розпочинає грамота Володислава Ягайла з 1406 р. п. т. Confirmatio Privilegiorum Demetrii Chotko Ducis de Bybeł super bona ipsius haereditaria — себ-то потверджене Казимирової грамоти для Ходка Бибельського з 1361 р., в латинськім перекладі (л. 1—3). Вона була вже друкована — Akta grodzkie i ziemskie т. V ч. 27, тож нема що її подавати, інтересна в нїй тільки інтерполяция княжого титулу Бибельських: в потвердженню Ягайла, з початку читаємо: Andreas et Chricko germani et indivisi duces de Bybeł, і низше, в грамоті Казимира: generosus ac magnificus Demetrius Chotko, dux de Bybeł: в автентичних грамотах сього княжого титулу нема. Потім ідуть: реєстр маєтностей Бибельських і Порохницьких (4—5) і під титулом Notanda quaedam коротка й дуже бідна відомостями історня рода Бибельських, з загальним поглядом на історию прилучення Руси до Польщі (л. 6—8) — в устах ex-Русина XVII в. сей погляд небезінтересний, тож подаю сї статї в цїлости. Потім іде помянник Бибельських в ориґіналї (л. 9—19, його подаю без змін в ортоґрафії, досить недоладній)

і другий раз в латинській транскріпциї (л. 18—28), з інтересною кінцевою запискою Прохницкого про час переходу Бибельських на латинство (л. 29 — її я навожу).

Наступає згадана вже ґенеальоґія Бибельських (л. 30—4) Варґоцкого, сфантазована в дусї тодішнїх фантастичних ґенеальоґій, де Бибельські виводять ся від римського Бібуля, сучасника Цезара, а з другого боку звязують ся з папським родом Карафів. Я опускаю з неї вступ — де автор, за Меховским і Кромером, говорить про міґрацию Римлян на Литву та переказує звістки, зібрані з ріжних авторів про Бібулів, а подаю — як куріоз — фантастичну міґрацию Бібуля з иньшими Римлянами на Русь й історию рода Бибельських, що пішов від нього. Кінчуєть ся збірочка реєстром діґнїтарів і сенаторів з рода Порохницьких — що кінчить ся самим автором, арцибіскупом Яном. Я її подаю також.

Статї отже в збірочцї наступають по собі без звязи й льоґічного порядку. Подаючи виїмки, укладаю їх в порядку де що зміненім.

Як бачимо з вище поданого, властиво для історії рода Бибельських і Порохницьких збірка ся не дає нїяких важних документів. Тільки помянник має характер джерела, небезінтересного для культурної історії Галичини, хоч бідного поясненнями, тому без більшої наукової вартости. Відомости про Бибельських, Порохницьких і т. и. далеко докладнїйші й певнїйші можемо ми зібрати з виданих актів перемишльських і переворських, в т. XIII і XVII Akta grodz. i ziem., і з поодиноких документів в I—IX т. тоїж збірки. Збірка арцибіскупа Прохнїцкого має иньший інтерес: як меморіял, як історичне credo одного з типових gente Rutheni, natione Poloni, з тих найстарших, що вийшли з найвизначнїйших руських боярських родів, так рано спольщили ся і таке визначне становище серед галицької Польщі зайняли... З сього погляду ся праця арц. Яна мусить уважати ся досить інтересною культурно-історичною памяткою.

З самої історії рода насамперед мушу піднести справу титулу Бибельських. Пізнїйша родинна традиция уважала Бибельських князями. Ми бачили вже, що навить документ 1406 р. підправлений з такою тенденциєю. Князями Бибельських зве і той городищанський помянник. Тим часом документи XIV—XV вв. зовсїм не знають такого титула, як і взагалї між галицькими боярами в польських часах ми не знаємо князів, хиба кілька

фамілій з в. кн. Литовського. Як сю традицию супроти того витолкувати? Припускати, що тут дійсно заховала ся традиция про колишнїй княжий титул Бибельських — на мій погляд трудно. Чи не вплинула на те ся обставина, що в ґенеальоґії Бибельських були князї, тільки посвоячені з ними в жіночій лінії, а то князї Передїльницькі: предок їх кн. Іван Несвицький, з Волини, в 30-х рр. XV в. оженив ся з Ярохною, донькою Бибельського і дîставши за нею між иньшим с. Передїльницю, став писати ся сам і його сини кн. Передїльницькиии. Може, кажу, се дало початок традициї про князїв Бибельських?

Арц. Ян каже, що предки його перейшли тому більше 200 літ на латинство, значить десь в початках XV в. О скільки се мало-б належати до Бибельських (стилїзация записки тут заплутана помилкою, але такий зміст її, здаєть ся), в сім можна дуже сумнївати ся. Документально знаємо, що в 1440-х рр. нпр. Бибельські були православними: з р. 1441 маємо умову Фредра з Плїшович з Сеньком Бибельським: Фредро просватав за нього доньку, але з тим, що Сенько має „вихрестити ся“ — debet se baptizare prius quam copulam contraheret (A. G. Z. XIII ч. 1491), значить був він іще православний.

Те що пише арц. Ян про число своїх предків і місце їх похорону — недокладні виводи з помянника.

Що до тих фамілій, які арциб. Ян звязує з родом Бибельських, то не можучи тут входити в близші ґенеальоґічні виводи, обмежу ся на кількох замітках, що можуть дещо доповнити або поправити небогаті відомости арц. Яна.

Насамперед що до Порохницьких. Родинна традиция уважала їх простими, в мужеськім колїні потомками Бибельських. Але потомками Ходка Бибельського вони, правдоподібно, не були. Ґенеальоґія їх старших поколїнь по актам XV в. представляєть ся так:

Костко з Порохника
(не жив уже в 30-х рр. XV в. — A. G. Z. XVII ч. 7152)

Петро стольник, потім каштелян перемишльський	Олехно підстолій перемишль.	Яцко
Петро	Костко-Іван	Іван

і т. д.

Костко з Порохника не був в кождім разї сином Ходка, хиба братом або шваґром. Порохник до спадкової маси по Ходку не належав.

Ян Бажі (Barzy) з Болозова оженив ся з Духною, внучкою Ходка, і так споріднив ся з Бибельськими.

Олехно Скорута з Молодятич, з Волини, земляк кн. Несвицьких, оженив ся з Марґаретою Бибельською, десь в 80-х рр. XV в. мабуть, і дістав за нею Библо — див. Akta gr. i ziem. XVII ч. 2347 і IX ч. 110, а також Boniecki Poczet rodów litewskich c. 315 (про Скоруту).

Вкінцї завважу, що праця арц. Прохницького не лишила ся незвістною сучасникам. Окольский для свого Orbis Polonus (1641) очевидно використав його збірку, здаєть ся — з бібліотеки камінецьких єзуїтів, фундованої Прохнїцким, принаймнї він цитує ту ґенеальоґію Варґоцкого in libello de familia Prochniccia in bibliot. patrum soc. Camenetiae in Podolia. Окрім ґенеальоґії наводить він цитати з грамоти 1406 р., з звістними нам вставками княжого титулу, і з городищанського помянника (Orbis Polonus I. 440—1).

Нєсєцкий (VII c. 499) повторяє деяких з сих відомостей, але тільки за Окольским.

В ориґіналї праця арц. Прохнїцкого, скільки знаю друкована не була.

М. Грушевський.

CHOTCONUM DUCUM DE BYBEL

PRIVILEGIORUM CONFIRMATIO

BONA STABILIA

EORUNDEM DIVISIO,

NOMINA ET SEPULTURA,

QUI POSTMODUM VOCATI: SKORUTOWIE, PROCHNICCY, BARZOWIE.

LEOPOLI MDCXXIX.

Notanda quaedam.

Russiae tam late patens regnum podzieliło się było na xiestwa. Mieli iednak xiążęta mnieisze swoie praecipua capita, których ductum

sequebantur zgodnie, a na woinach y powolnie. Wiecz że provincia nasiadła była, dostatki mieli wielkie, ludzie byli militares et perpetuis cum finitimis bellis exercitatissimi, — tak długo woiny cum orientalibus wiedli, że też y Polaki lacessiverant bello. Thu iuż po długich woinach, Domino ita disponente, tantae bellorum moli succubuerunt. Obstinate y zbyt pilno król polski Boleslaus audax one woiował, w polu biiał, miast dobywał; y tak ich dokonczywszy redegit in provinciam ac regno Poloniae adiecit. Libertatum pristinarum memores, udawali się nie raz ad rebellionem, chcącz iugum dominii polonici excutere. Była zatym varia lucta Polakom z niemi. Między inemi rzeczoma królowie nie chcieli, aby titulati, to iest duces, zamki królewskie mieli miecz w poruczeniu swoim, żeby potym diversae religionis żaden miescza in senatu nie miał. Że y tho nie pomagało, rząd w Polscze zwykły tham wprowadzon. Podzielona Ruś na biskupstwa, woiewodztwa, powiaty, castellanie, urzędy ziemskie, grodzkie. Kiedy się trafiło, że panna była iedynaczka z maiętnoscią, wdowa bogata, królowie swoie Polaki slachtę posyłali do Rusi, faverunt, y tak żeniąc się tham często napełnili Ruś y religionem catholicam orthodoxam romanam wprowadzili. Ostatek perfecit vigilantia pastorum, że y przedni panowie z Rusi do iedności kościoła Rzymskiego przesli, eiurato schismate graeco.

Duces de Bybeł maiores mei między inemi tož uczynili, które zwano Chotkowie, acz potym inaczey się zwacz mogli, od maiętnosczi osobliwie, czo u nas zwyczaina. Tych co za maiętnosczi były, gdzie sepultura, które in utraque sexu nomina, tha xiążeczka powie, iako y ine rzeczy niektóre.

Divisionibus bonorum stabilium, venditionibus, prodigalitate ipsa, siła wicsek z tego domu potracono. Ze iednak constat o trzech działech pośledníeyszych, the krótko powiem. Zaraz, iako się každy inaczey nazwał, podobno, że tych ducum titulos nie chcieli miecz Polacy, iakom powiedział iuż.

1. Skorutowie, którzy w gniazdzie, to iest na Byble zostali. Y acz byli tegoż herbu Korczak, ze się iednak z Młodatycz pisali, dochodzilismy tego dawno, że Skoruta zkąd inąd przychodzien, dziedziczkę Bybelską był poiął y thak on y potomstwo iego tam byli osiedli, długo per longam successionem panowali, dwa naostatek zostawszy potracili, zeszli.

2. Prochniccy działem wzięli Nykłowice samosiodme, gdzie przestrzenstwo wielkie, lasy kosztowne, stawy, nad które w Przemyskiey ziemi niemasz lepszych, y dla tego ten czo na Byble został, zostawił sobie był wolny wrąmb do lasów nykłowskich, ieno że mu daleko

było posyłać po the drwa, dobrych pięcz mil, nie był prawa tego w używaniu nigdy.

Wiedziecz trudno, iako się maiores mei zwali przed tym: yle z dawnych listów colligere mogę — Chotko de Bybeł albo Chotko Bybelski, in Nykłowice haeres. Aż kiedy Prochnik w dom moi wszedł per connubium, zwacz się poczęli Prochnickimi, iako od maiętności wielkiei y dobrze znanei. Kiedy się zaś rozrodzili, a ieden zawsze w dziale brał Nykłowice samesiodme do tei sortem, która mu w Prochniku obtigit, iuż tego zwacz byli zwykli Prochnicki Nykłowski; ad differentiam drugich Prochnickich, czo w samym Prochniku suas sortes mieli. Yako za naszego czasu Herborty zwali po maiętnosciach: Herbort Dobromylski, Odnowski, Miziniecki, Chlipelski, Dziedziłowski, Bruchnalski etc.

3. Barzowie działem wzięli byli Błozew z kilka inych wsi. Niewiem, czemu się tak byli nazwali. Tho pewna, że ludzie byli w tym domu wielcy zawsze, królom panom swoim, rptei, na woinach, na dworzech służyli obecnie, odnosili zatem wielkie praemia, miewali dignitates senatorias, starostwa y wielkie ine ozdoby. Zeszli y ci, pierwei czo ieno mieli potraciwszy.

Bona stabilia ducum de Bybeł.

Oppidum Bybeł, Bybeł villa, Peredilnica, Poczkowice, Zaszkowice, Komorowice, Borszowice, Zwrotowice, Ruszatice, Nykłowice, Tyszowice, Orchowice, Woszczance, Szamice, Koczarhzyn, Hołodowka (wioske the osadził p. Stephan Prochnicki, x. arcybiskupa lwow. ociec), Czyszki, Sanoczany, Błozew, Hubice, Zabokruki, Bniow.

Bona stabilia Prochniciorum: Prochnik arx, oppidum Prochnik, suburbium, folwark, pod zamkiem folwark, — ten zrabiaią, Węgierka, Tuliczów, Tyniewice folwark, Chorzow, Hawłowice — folwarki tam 2, Rozborz, Swiebodna, Jodłowka folwark, Szałasz folwark, Rozborz Długi, folwarki tam 2, Rzeplin folwark, Proznow folwark, Kramarzowka folwark.

Ex libris terrestribus przeworscensibus.

Prochnicki et Rozborski fratres germani de Prochnik, uti a bonis familiae nobilioribus vocari coepti, sed quibus e ducibus de Bybeł origo vetus et genuina, quod multis argumentis et monumentis ex iisdem bonis desumptis, doceri potest.

Raphael Prochnicki subiudex terrae Premisliensis,
Ioannes Rozborski notarius terrae Premisliensis,
Petrus Prochnicki subdapifer terrae Premisliensis,

Ioannes Prochnicki subpincerna terrae Premisliensis,
Petrus Prochnicki subdapifer terrae Premisliensis,
Petrus Prochnicki gladifer terrae Premisliensis,
Petrus Prochnicki castellanus terrae Premisliensis 1448,
Alexander Prochnicki dapifer terrae Premisliensis 1450,
Iaczko Prochnicki subpincerna terrae Premisliensis 1450,
Nicolaus Prochnicki castellanus premisliensis 1451,
Nicolaus Prochnicki episcopus camenecensis 1467,
Olechno Prochnicki subdapifer terrae Premisliensis 1471,
Ioannes Prochnicki episcopus camenecensis 1510,
Petrus Prochnicki dapifer terrae Premisliensis 1512,
Ioannes Andreas Prochnicki, cracoviensis canonicus 1593, praepositus 1602, abbas sieciechov. 1604, eppus camenecen. 1607, archiepus Leopolien. 1614.

Sepultura ducum de Bybeł sexus utriusque.

Грамота Кнѧзѧ Быбелского Прокопїина Кѹдонїева Сн҃а.

Въспомѧни Гн҃ Кнѧзѧ Кѹдина, Глѣба, Марїи, Татїаны, Фрола, Єлєны, Ирины, Єѵфимїи, Аврама, Іакова, Анны, Настасїи, Марїи, Василисы, Єлєны, Стефана, Єѵстафїѧ, Агафїи, Єѵгенїи, Анны, Мадѳеѧ, Лва, Юрїѧ. Андреѧ Сщ҃ено Мїтрополита, Петра, Марка, Давыда, Василїѧ, Юрїѧ, Андреѧ, Василїѧ, Кѡстантина, Алеѯеѧ, Алеѯандра, Чюрила, Їгнатїѧ, Матѳеѧ, Юрїѧ, Василїѧ. Іоанна, Давыда, Вѧчеслава, Константина, Ѳеѡдора, Михаила, Єѵфрозимїи, Ѳеѡдосїи, Горфины, Ѳеѡдора, Анфѹси, Василисы, Анны, Соломониды, Іакова, Петра, Ѳеодора, Сѵмеона, Григорїѧ, Іоанна, Ѳеодоры. Горфины, Софїи, Єѵфимїи, Анны, Софїи, Ѳеодора, Настасїи, Агафїи, Анны, Анѹфїѧ, Мїтрофана, Филиппа, Михаила, Ѳеодора, Татїаны, Катерины, Ѹлиты, Марїи, Анны, Ѳеодосїи, Ꙗкова, Євдотїи, Іоанна, Ѳеѡдора, Катерины, Филиппа, Іоанна, Пардѳенїѧ, Андреѧ, Дїмитрїѧ, Михеѧ, Константина, Іакова, Іоанна, Євдокїи, Єлены, Горфины, Алеѯандра, Василїѧ, Алеѯандра, Іакова, Анны, Агафїи, Ѳеодора, Матроны, Никифора, Трифона, Сѵмеона, Ѳеодора, Єѵстафїа, Сѵмеона, Ѹлїанїи, Петра, Авраама, Михаила, Їоанна, Глѣба, Анны, Єлены, Игнатїѧ, Марїи, Стефана, Василїѧ, Єѵфросимїи, Лаврентїѧ, Василисы, Іоанна, Агафїи, Марїи, Євдотїи, Іоанна, Сергїѧ, Марїи, Єѵстафїѧ, Ѳеодора, Чюрила, Ѳеодора, Ѳеодоры, Горфинїи, Глѣба, Володимера, Іоанна, Ѳеодора, Соломониды, Софїи, Дїмитрїѧ, Єлеѵфера, Ананїи, Агафїи, Константина, Константина, Єлены, Софїи, Євстафїа, Софїи,

Геѡргїѧ, Анны Скѵмницѣ, Анны, Анны, Іакова, Василїѧ, Еввы, Константина, Горфины, Настасїи, Григорїѧ, Филимона, Агафїи, Марїи, Іоанна, Татїаны, Настасїи, Ѳеодосїи, Ѳеодосїи, Ѳеодосїи, Ѳеодосїи, Катерины, Агафїи, Михаила, Агафїи, Горфины, Алеѯеа, Агафїи, Елены, Татїаны, Геѡргїа, Елены, Михаила, Агафїи, Еввы, Анны, Матѳеа, Глѣба, Алеѯандра, Марка, Петра, Марїю, Лазара, Іоанна, Настасїи, Фросимїи, Анны, Павла, Власїа, Петра, Глѣба, Агафїи, Ѳеодора.

Дꙋшчиное племѧ[1]): Въспомѧни Гй Кнѧзѧ Андреѧ, Іоакима, Ѳеодора, Юрїа, Ѹлїаны, Соломониды, Іоанна, Іосифа, Матроны, Іоанна, Ѯенїи, Іакова, Кондрата, Горфины, Екатерины, Ѳеодосїи, Елены, Пелагїи, Іоанна, Ѳеодоры.

Пана Палково племѧ: Въспомѧни Гй Козмы, Елены, Іоанна, Іоанна, Стефана, Варвары, Іоанна, Іоанна, Анны, Елены, Антониды, Анны, Георгїа, Филиппа, Кѵрилла, Соломониди, Іосифа Георгїа, Ларїона, Марїи, Ірины, Ѳеодосїи, Пелагїи, Іоанна, Марїи, Іоанна, Андреа, Іоанна, Ѳеодора, Настасїи, Алеѯандра, Василисы, Марїи, Еввы, Іакова, Петра, Катерины, Оѯимїи, Горфины, Марѳы, Арсенїа, Еѵфимїи, Юрїѧ, Михеа.

Ярахнинино[2]) племѧ: Помѧни Гй Сѵмеона, Пелагїи, Андреа, Еѵфимїи, Марїи, Данїила, Алеѯандра, Іоанна, Сѣновїи, Елены, Григорїѧ, Ѳеодосїи, Василїа Скимника, Февронїи Скимницѣ,Ософїи Скимницѣ, Марїи, Татїаны, Леонтїа, Алеѯандра, Никиты, Іоанна, Анны, Марїи, Константина, Михаила, Домникїи Скимницѣ, Пелагїи, Василїа, Михаила, Анны Скимницѣ, Николаа, Анны, Еѵстафїа, Ѳеодора, Зѣновїи. Ѳевронїи Скимницѣ. Ѳомꙋ, Марїи, Марїи, Софїи Скимницѣ, Іоанна, Пелагїи, Акѵлинꙋ, Настасїи, Акѵлинꙋ, Симеона, Марїи, Ѳевронїи, Юрїа, Агафїи, Мойсеа, Анны, Настасїи, Андреа, Андреа, Дїмитрїа, Екатерины, Еппа Герасима, Андреа, Григорїа, Гликирїи, Юрїа, Іерея Іоанна, Анны, Еѵфимїи Скимницѣ, Тимона, Марїи Скимницѣ, Елены Скимницѣ, Алеѯандра, Настасїи, Іоанна, Іоанна, Агафїи Скимницѣ, Алеѯандра, Іерея Іакова, Андреа, Антонїа, Аннꙋ.

Пана Скорꙋтина племѧ Алеѯандрово: Въспомѧни Гй Пана и Пана Ивахна, Ефрема, и Пана Лꙋкїана, Помѧни Гй Кнѧгиню Аннꙋ и Марїю, Катеринꙋ, Помѧни Гй Кнѧзѧ Сѵмеона Быбельского и Кнѧгиню его Аннꙋ, Помѧни Гй и Сына ихъ Косткꙋ, Помѧни

---

[1]) Може галузь Духни Бибельської — Бажі, але звідки тут князї?

[2]) Себто потомки й свояки Ярохни Бибельської — Передільницькі.

Гй Пана Скорѹтѹ Алеξандра и женѹ єго Марїю, Помянй Гй Кнѧзѧ Ковельского Басилїѧ и Кнѧгиню єго Аннѹ, Помянй Гй Скорѹтанкѹ Варварѹ Кнѧгиню Тѹровѹю, Помянй Гй Пана Скорѹтѹ Николаѧ, Помянй Гй Пана Кирика Скорѹтѹ, Помянй Гй Пана Їоанна Скорѹтѹ, Помянй Гй Пана Людвика Скорѹтѹ и женѹ єго и дѣти йхъ, Помянй Гй Пана Марцина Скорѹтѹ, Пана Каспра Скорѹтѹ, Пана Збожного Скорѹтѹ.

Положены мѡщи сихъ Кнѧзей Бывельскихъ ѹ церкви Стго Великаго Оца Басилїа на Городищи Монастыри: Кнѧзь Прокопїина, Кнѧзь Андрей Сынъ єго, Кнѧзь Сенко Сынъ кнѧзѧ Андреа, Кнѧзь Костко сынъ Кнѧзѧ Сенка Столника Бывельского. Ис того Родѹ Бывеского Сынѡве Пана Алеξандра прешли оу вѣрѹ Латинскѹю: Данило, Іацко, Олехно и Алеξандра сестра йхъ.

По латинській транскрипциї того ж помянника читаємо:

Maiores Prochniciorum duces Bybelensium, sexus utriusque, in schismate graeco decessêre numero 393 et sepulti omnes in ecclesia ruthena extructa in Horodiscze, prope oppidum Novae Civitatis Bybeł, quod haec superius posita testantur diptycha, ex eadem ecclesia exscripta. Ex quo vero facti sunt reliqui catholici, romanae nimirum orthodoxae fidei, 200 et amplius numerantur anni ad annum Domini currentem, videlicet 1629 exclusive.

Haec vero omnia magna collegit diligentia Ioannes Andreas Prochnicky, archiepiscopus leopoliensis, abbatiae sieciechoviensis perpetuus commendatarius.

Anno Domini 1618 rndi dni Andreae Wargocii de antiquissima Chotkonum ducum de Bybeł in regno Russiae familia iudicium.

. . . .

Ergo P. Libo Lucius Bibulus (nam consul dum Romae triumpharet, in ipsa pompa subito interiit), Plinius et alli classes paratas habentes et Pisis solventes per mare Tyrrhaenum ad Occidentem contenderunt, a dextris Liguria, Genua, Massilia, a sinistris Corsica et Sardinia relictis, tandem superatis Balearibus insulis, per occidentalem Oceanum primo, postea ad Septentrionem vela inverterunt, rursum ad Orientem euntes, ultimo per Venedicum sive Balticum mare, appulerunt ad littora Samogitiae et Curlandiae, ubi hac aetate civitates sunt Eloipeda, Polonga, Liba etc. Nam Libam statim a descensu ex navi condivit P. Libo factusque est ad illum magnus populorum concursus, siquidem ibi Gepidas, Getas, Samogitas, Sudovitas, Galindos, Alanos, Litalanos etc. Cimbrorum, Gottorumque posteritates reperit.

Hi ut aliquod solatium haberent, urbes magnas condiderunt, in Samogitia quidem Romnove, quasi Romam novam, alteram vero etiam Romnove in Prussia, quam Boleslaus Chrobrus rex Poloniae anno 1017 exussit, teste Długosso et Cromero, illam Crucigere a. D. 1295 etiam exusserunt, ut narrat Petrus à Dursbuch. Dicta est a Libone provincia illa primo Libonia, deinde Livonia, ut et Libania, Livania et ultimo Lithuania.

Plinius habebat arcem munitissimam in Samogitia, uti nunc est oppidum Zorany in edito monte, quem aluit fluvius Plinia dictus, vidi ego locum et rudera antiquissimae arcis. Eiusdem soror Plinia manebat in alia arce aliquot miliaribus ab illo loco, ubi nunc pagus magnus est Potumze vocatur. Est ille mons altissimus. in quo erat arx et in ipso vertice locus fani quadrati, dicati Iovi servatori. Mons ipse profecto etiam hodie vocatur Satria, tempore Pliniae dictus Soliria, quasi conservatio et defensio. Revera enim est mirae altitudinis, hosti negat aditum. Et vidi ista omnia.

At L Bibulus longa et late gentem suam propagavit. Nam primo ibidem in Livonia arcem condivit, eamque Bybeł de suo nomine appellavit, quae nunc quoque est iam ruinosa. Progressus autem alterius non procul a Carpate monte, aliam etiam arcem Bybeł extruxit, quae usque ad aetatem nostram fuit haereditaria illsmae et nobilissimae familiae D. D. Prochniciorum, siquidem illi sunt L. Bibuli verissimi posteri. Quod enim se Prochnicios appelant, id ab arce Prochnik habent, antea tamen dicebantur duces de Bybeł. Et est oppidum Bybeł in dominio archiepiscopi leopoliensis, quam cathedram nunc habet illrmus et rndmus D. D. Ioannes Andreas Prochnicki, vir integerrimus, eruditissimus et de utraque republica ecclesiastica et politica optime meritus.

Usi sunt autem Bibuli pro stemmate Korczak sive Carkafa, dni enim Prochicii illorum veri posteri, haereditate omni ab illis accepta, arma quoque ipsorum hucusque retinuerunt.

Denique nonnulli ex posteris L. Bibuli matrem cogitantes, ad matrem Romam suspirantes, harum septemtrionalium regionum pertaesi, post Iulium Caesarem in senatu a coniuratis occisum pacatam utcunque rempublicam audientes, domum redierunt et recuperatis vetustis amplissimis possessionibus Carrafas se a stemmate appelarunt. Unde nobilissima omnique aevo memorabilis familia illrmorum D. D. Carrafarum descendit, quae propter illam maiorum suorum erga Patriam iustam pietatem ita propagata est, ut principes, duces, comites, cardinales, archiepiscopos, episcopos semper habeat, imo unus eorum, summum adeptus pontificatum, optime universalem rexit ecclesiam

Paulus quartus vocatus, quemadmodum et illrmorum d. d. Prochniciorum, in qua semper summi magistratus fuerunt, episcopatus, archiepiscopatus, castellanatus et alii.

De his omnibus Striicovium Lithuanorum et Samogitarum historicum leges, qui multo plura ex variis authoribus, etiam Russorum et Moscovitarum vetustissimis chronologis, scribit. Ego brevitati studui.

Atque hoc est iudicium rndi d. Andreae Wargocii, viri eruditissimi, de antiquissima ducum Bibelensium in regno Russiae origine atque eorum prosapia.

Сьвятий Климент у Корсуні.

Причинки до історії староруської леґенди.

Написав *Др. І. Франко.*

IV. Розбір Псевдо-Климентової повісти.

Руфін Аквілейський, перекладаючи „Recognitiones“ із грецької мови на латинську, бачив у них „occultos sapientiae thesauros“ і не сумнівав ся, що має перед собою твір самого Климента, хоч і попсований декуди єретиками (Migne, op. cit. 613). Новійші досліди показують нам, що коли є яке зерно правди в тім циклю писань званих Псевдо-Климентинами, так се хиба в диспутах і поученях, які передають нам погляди та віруваня певних кругів „жидовствуючих“ християн та сектярів II—III віку; натомісь усе сказане про Климента й його рідню, про вандрівки Петра й його учеників, про віднаходженє родичів і дітий треба признати видумкою, романічною фабулою, скомпонованою після звісних, давнійших взірців. Лишаючи на боці теольоґічний зміст твору як також питанє про обопільну залежність від себе ріжних редакций нашого циклю, ми звернемо тут увагу на самі літературні та поетичні мотиви Климентової історії, на які доси звертано менше уваги, ніж на її теольоґічні доктрини.

Ми вже згадували на початку попереднього розділу, який історичний факт послужив вихідною точкою для романічного новотвору. Але щож зробив із сього факту автор повісти! З історичної дійсности не лишило ся в повісти ані каменя на камени, хиба що заакцентоване свояцтво героя повісти з цісарською сімєю наводить нас на слід. Змінено імена й фамілійну назву; бо коли конзуль Клеменс належав до роду Флявіїв, герой повісти називаєть ся Фавст чи Фавстініян, нагадуючи тим радше прозвище династії Антонїнів, ніж Флявіїв. Зрештою Фавст у повісти

не конзуль, не християнин, а з історичного „vir inertissimus“, яким називає його Светоній, певно не за його релігійні погляди, повість зробила справжнього героя „wie er im Buche steht“, що 20 літ живе як бідний робітник у далекій Сирії й затаює своє імя, щоб тілько не мусів вертати до Риму, відки його вигнав жаль за жінкою й дітьми; що в Римі у нього лишив ся таки ще один син, про се йому зовсім байдуже. Друга нитка, що вяже Фавста Гомілій з історичним конзулем Клеменсом, се його атеізм, який він мотивує в повісти і який тут являє ся справжнім атеізмом, не юдаізованєм анї християнською відразою до римських богів.

Ще дальше відбігає повість від історичних сьвідоцтв, малюючи фіґуру Фавстової жінки. Між Домітіллею, жінкою історичного Клеменса, а Маттідією повісти, нема майже нічого схожого, хиба що схочемо Маттідіїне добровільне віддаленє з Риму та розстанє з мужем уважати неясною ремінїсценциєю або вмисною перерібкою звістки про вигнанє Домітіллї на остров Понтію. Зрештою роль Маттідії в повісти зовсїм пассивна, тай історичні звістки про Домітіллю занадто скупі, щоб можна було дошукуватись іще деяких дальших взаємин між ними. Леґенда про Домітіллю в Актах Нерея й Ахілея очевидно пізнїйша від нашої повісти і йде зовсїм иньшою дорогою.

Про Клеменсових синів, зрештою не названих по імени, Светоній подає лиш те, що їх учителем був славний ретор Квінтіліян; відповідно до того і в повісти вони являють ся вченими, головно фільозофами. Никита-Фавстин говорить про себе (Recogn. VIII, 7): „Розумію ся по троха на дефініциях фільозофів, бо окрім иньших фільозофів я найбільше вчащав до шкіл Епікура. А брат мій Аквіля більше держав ся Пірронїянців, а иньший наш брат Плятонїків та Арістотелїків“ (Migne, op. cit. 782).

Ось і все в повісти, що хоч з далека нагадує дійсні події. Автор очевидно не завдавав собі труду держатись їх, робив із свойого матеріялу те, що йому подобало ся, що відповідало його тенденциї. Історичний Клеменс погиб наслїдком кесаревого засуду; Фавст по 20-літнїй блуканинї вертає з жінкою назад до Риму, радісно принятий кесарем; в історії марне підозрінє в „жидовствуючім атеізмі“ вистарчило щоб погубити Клеменса, в повісти явне визнаванє християнства й апостольська діяльність синів не перепиняють Фавстови докінчити віку в почестях і ласцї у кесаря. В історії діяльність Петра й иньших апостолів проходила в потемках невідомого, обертала ся в низших верствах

суспільности, серед жидівських громад, серед тисячних перепон, ішла повільними кроками й загалом не лишила по собі виразних споминів; у повісти се якийсь тріумфальний похід, супроводжений чудами, одобрений признанєм властий, осяяний фільозофічними диспутами, де остатнї здобутки поганської мудрости повертають ся на користь євангельської проповіди і де столиця старинного сьвіта в особі самого кесаря та його сенатора особисто приходить з поклоном до Петра, припадає до його ніг, дає йому формальний едикт толєранцийний на проповіданє євангелия. Тяжко й здумати собі дальше посунену ідеалїзацию дїйсних відносин. Навіть при тій розмірній свободї й толєранциї, якою тїшило ся християнство за Антонїнів, при кінцї II і в початку III в. треба було сильної, справдї оріентальної фантазиї, щоб дати таке сьвітле тло для малюнка подорожі перших проповідників християнства. Сей малюнок стоїть справдї одинцем у старохристиянській лїтературі, бо прим. суспільна атмосфера, в яку кладуть апостолів і їх окруженє апокріфічні діяня апостольські, творить повний контраст до сього малюнка і навіяна крайнїм песімізмом, який нераз доходить до повної ненависти та погорди супроти всього окруженя.

Коли суспільне тло повісти зідеалїзовано, змальовано таким, яким автор бажав би був його бачити, то ґео- і топоґрафічне тло майже не істнує. Природа і памятки людської культури майже зовсїм не обходять автора. Ми читаємо про побут його героїв у Римі, в Александрії, Кесариї, Тріполїсї, Сидонї, Лаодікеї та Антіохії, але про фізіономію тих місцевостий не довідуємо ся нїчогісїнько; замісь сих імен можна би з таким самим правом покласти які хочете инші і в творі не змінилось би нїчого, ми не почули би нїякої недоладности. Тілько однїсїнький раз персонажі повісти виявляють безінтересовне зацікавленє матеріяльними памятками окруженя, та якеж характерне оповіданє сього епізоду! „Коли отсе сказав Петро — говорить ся в Гомілїї XII, гл. 12 — один із наших здобувши ся на відвагу іменем усїх попросив його, щоб завтра раненько поплили ми до Араду, супротилежного острова, віддаленого не більше 30-ти стадий (у Рекоґн. не більше 6-ти), щоб там побачити два виноградні стовпи надзвичайної величини (у Рекоґн. дод. mirum aliquid opus — якусь диковину). А Петро, як був податливий (clementissimus), згодив ся мовлячи: „Коли вийдете з корабля, не йдіть разом купою на оглядини того, що бажаєте видїти, бо не бажаю, щоб горожане збігали ся глядїти на вас“. На другий

день — говорить ся дальше, докладнійше в Рекоґніциях (кн. VII, гл. 12 і поч. 13) — протягом одної години заплили ми кораблем до острова і зараз поспішили на місце, де були ті дивні стовпи. Вони були поставлені в однім будинку, де були також препишні твори Фідія, які кождий із нас оглядав з заціkавленєм (для автора Гомілій сього було за богато і він передає оте реченє коротше та сухійше: „разом з тими колюмнами дехто оглядав якесь там діло Фідієве“). Один тілько Петро подивував ся над самими лише стовпами, а красота малюнків його не захоплювала анї трохи і він вийшов геть“ (у Гомілїях ще меньше: „Один лише Петро не вважав потрібним оглядати те, що там було“). Як бачимо, з грецького запалу до штуки анї сліду; тут инша раса — Сирийцї, байдужні до творів штуки, байдужні на красу природи. Їх цікавить хиба якась диковина; твори Фідія для них менше інтересні, нїж величезні стовпи з виноградної лози; для Петра не інтересне анї одно анї друге, так само й для автора, який і не пробує сказати щось докладнійшого анї про ті стовпи, анї про Фідієві твори.

Але й характеристика поодиноких дієвих осіб повісти не менше поверхова, не менше конвенціональна, як і характеристика часу та місця. Якоїсь індивідуалїзациї персонажів майже анї сліду: те, що говорить Климент, може спокійно говорити Никита або Аквіля; як промовляє тут Симон, так само говорить далї Апіон або Анубіон. Навіть автохарактеристика Климента на вступі, хоч нїби являєть ся малюнком стану його душі, не має в собі майже нїяких персональних моментів, не являєть ся виплививом стану душі, породженого таким а не иньшим окруженєм (сього окруженя навіть не пробувано схарактеризувати), а радше рядом чисто фільозофічних знаків запитаня що до безсмертя душі, суду і стану чоловіка по смерти. Так само перехід поодиноких персонажів із поганства до християнства являєть ся виключно ділом арґументациї попертої евентуально чудами, але зовсім не ділом якогось морального відродженя й перелому. Ге́рої повісти, не виключаючи й самого Петра, то радше манекени, через які автор виголошує свої погляди, нїж живі люди. Психольоґічні періпетії, через які переходять деякі персонажі в повісти — біль, сумнїв, надія, заціkавленє, ваганє і т. п. — змальовані зовсім шабльоново, в стилю більш риторичної манєри (ряд питань полишених без відповіди, ряд окликів і т. и.), нїж на основі обсервациї дїйсного житя. Одним словом, оповіданє являєть ся парістю тої самої софістичної грецької повісти, що повставши

в добі упадку грецької штуки, заховала з неї лише мертві форми, але не ту повноту могутнього чутя, якою живуть і дихають доси безсмертні твори грецької клясичної доби.

І справді, в формі, в композициї нашої повісти, в зручній завязці й розвязці (хоч і спричиненій цілим радом припадків), у розкладі й степеновaню епізодів, у штучних ретардациях, що заострюють цікавість читача, треба добачувати головну красу отсього оповіданя. Воно починає ся як автобіоґрафія Климента; з перших розділів ми дізнаємо ся лише про фільозофічні та релїґійні сумнїви, що турбують його. „Від дитинства моя думка повертала мою жадобу на смуток і прикрість. Не знаю відки брались у мене міркуваня, що раз у раз нагадували менї смерть. Що буде зо мною по смерти? Що таке сьвіт? Відки він узяв ся і що буде з ним колись? Про такі й подібні питаня не знаю чому ненастанно міркуючи попав я в таку важку сумовитість, що почав блїднути й сохнути" (Гом. І, 1—2). Автор анї словом не натякає про те кругле сирітство, в якім виріс молодий Климент і яке могло-б по троха пояснити його сумовитість. Климент пливе на схід зовсїм не думаючи про свою рідню; він іде шукати заспокоєня своїх фільозофічних сумнївів і вся дальша історія являєть ся немов ілюстрацисю євангельського упімненя: „Шукайте поперед усього царства божого, а все иньше приложить ся вам".

Здибавши Петра, а в його товаристві своїх братів Никиту й Аквілю, Климент спершу нїчого не говорить про себе, жиє, мандрує, вчить ся, розмовляє не знаючи, що має близько себе своїх братів. Автор жде такої хвилї, коли Петро матиме троха вільного часу, щоб розпитати самому в молодого Римлянина про його історію; се дієть ся, як знаємо, аж у другій половинї книги (Гом. XII, Рекоґн. VII), дієть ся в пору, коли Никити й Аквілї нема в товаристві Петра і пізнанє братів не може наступити зараз тут; задля сього автор велить Петрови вислати Никиту й Аквілю з декількома учениками передом до Ляодікеї, щоб усїм не ходити враз великою купою, хоча доси він не заховував сеї обережности.

З погляду артистичної композициї пальма першенства належить ся без сумнїву сценї пізнаня Маттідії з Климентом (Гом. XII, гл. 13—23; Рекоґн. VII, 13—23). Петро на острові Арадї стрічає вбогу жебрачку, що сидячи перед дверми просить милостинї. „Жінко — мовить — хиба ти калїка, що приймаєш такий сором жебраючи милостинї, а не волиш радше працювати на свій

прожиток руками, які дав тобі Бог?“ А вона зітхаючи відповіла: „Як би то я мала руки здібні до праці! А то бач, се лише подоба рук, вони мертві, я покусала їх із жалощів“. Петро запитав: „З якоїж то причини?“ Вона відповіла: „З слабости духа, не з чого иншого. Бо коли-б у мене дух був сильнїйший, я-б давно кинулась у море і знайшла конець своїм страждaням“. На се Петро: „Жінко, хибаж ти думаєш, що самовбійцї увільнюють себе від мук? Навпаки, вони за самовбійство попадають ще в тяжші кари“. А вона: „Коли-б я мала те пересьвідчене, що в пеклї справдї находять ся живі душі, я-б не дбала про кари і зараз вибрала-б смерть, щоб хоч на годину побачити моїх наймилїйших“. І мовив Петро: „Що-ж се таке, жінко, що так тебе мучить? Скажи менї все, а я розповім тобі про житє душ за гробом, а замісь самовбійства дам тобі лїк, що без муки зможеш перемінити своє житє“. Жінка, не розуміючи двозначности в його словах, оповідає йому свою історію, промовчуючи всї імена. Петро вислухавши її стоїть у глубокій задумі. Надходить Климент. „Отсе — говорить — по всїх місцях бігаючи шукав я тебе; а тепер що маємо чинити?“ Петро велить йому йти до корабля і там ждати його. Климент відходить, а Петро розпитує далї жінку: „Скажи менї свій рід і назву міста й імена синів, а я зараз подам тобі лїк“. Та вона перемагаючи себе і не хотячи сказати правди, та при тім бажаючи одержати лїк, подала видумані імена (finxit alia pro aliis) і сказала, що вона з Ефезу, що її муж Сікуль, і подібним робом позмінювала й імена синів. Тодї Петро думаючи, що вона сказала правду, мовив: „Гай, гай, жінко, думав я, що принесу тобі сьогодня велику радість, бо догадував ся, що ти иньша жінка, про яку я міркував і якої історію чув і добре знаю“. А вона давай заклинати його: „Благаю, скажи менї, щоб я знала, чи є між жінками нещасливійша від мене?“ Тодї Петро не вміючи брехати тай маючи милосердє над нею почав говорити по правдї: „Єсть тут один молодий чоловік, мій ученик, пильний слухач набожних та релїґійних проповідий і римський горожанин. Він оповідав менї, що мав батька і двох братів близнюків, але втратив їх. „Бо мати — мовив, — як оповідав менї батько, бачивши якийсь сон давно подала ся з Риму з обома своїми синами, боячись згинути наглою смертю, та потім за ними й слїд пропав. А потім її муж а його отець і сам вирушив шукати їх і більше не вернув“. Коли се сказав Петро, жінка, що слухала його цїкаво, з несподїванки зомлїла. Петро приступивши й піддержуючи її привів її до при-

томности і радив сказати по правдї, що таке з нею? А вона мов пяна охлявши всім тїлом зібрала всї свої сили, щоб витримати велич сподїваної радости і рівночасно обтираючи своє лице мовила: „Де той молодий чоловік?“ Та Петро, вже догадуючи ся всього мовив: „Скажи менї ти наперед, бо инакше не побачиш його“. Тодї вона сквапно сказала: „Я мати того молодця“. А Петро: „А як йому на імя?“ А вона мовить: „Климент“. Петро: „Се він, той сам, що тут був перед хвилею і говорив зо мною, а я велїв йому дожидати мене в кораблї“. Тодї вона кинула ся Петрови до ніг благаючи, щоб як найшвидше йшов до корабля. А Петро мовив: „Коли додержиш менї слова, зроблю се“. А вона відповіла: „Все зроблю, тільки покажи менї мойого єдиного сина. Бо дивлячись на нього буду уявляти собі, що бачу й моїх покійних близнюків“. На се мовив Петро: „Коли побачиш його, будь спокійна, поки не зійдемо з острова“. Вона мовила: „Зроблю се“. І взявши її за руку Петро попровадив її до корабля. Климент побачивши його, що веде якусь жінку, засьміяв ся, а потім приступивши, з пошани для нього, й собіж узявши її за руку почав вести. Та скоро тільки доторкнув ся її руки, нараз вона страшенно розплакавши ся кинулась обіймати та з усеї сили цїлувати його. Климент не розуміючи, що се таке, почав відпихати її від себе як безумну, хоч і як здержувала його пошана для Петра. Тодї Петро мовив: „Гей, сину Клименте, що робиш? Сеж ти відтручуєш свою матїрь!“

Справедливо говорить з приводу сеї сцени Веселовский: „Нїде в стариннім романї не найдеш так майстерно збудованої сцени пізнаня, з такою сьвідомо проведеною ретардациєю“ [1]). Не може зрівнати ся з нею що до артистичного проведеня пізнїйша сцена пізнаня синів і жінки з батьком (Гом. XIV, гл. 1—10; Рекоґн. VIII, гл. 1—2; IX, 22—34). Як уже згадано було висше, ся сцена має дві редакциї: одну в Гомілїях, де Фавст оповідає свої пригоди Петрови, сей пізнає його і оповідає про все синам і матери, а тодї входить Фавст і застає вже все відкритим, — а відмінну в Рекоґнїциях, де між батьком і синами ведеть ся дводнева диспута, немов поєдинок незнайомих між собою рицарів, і тільки при кінцї, коли сини опрокинули всї батькові арґументи, Фавст признає ся, хто він і наступає

---

[1]) А. Н. Веселовскій, Изъ исторіи романа и повѣсти, вып. I, СПетерб. 1886, стор. 44.

його пізнане з синами, а Петро грає роль хору в траґедиї, поясنюючи зібраному народови деталї й значінє всеї історії.

Згадавши тут кілька разів про софістичний грецький роман і вважаючи нашу Псевдо-Климентову історію його паріостю, годить ся нам сказати дещо близше про сей, навіть клясичним фільольоґам мало відомий рід грецької лїтератури та трохи докладнїйше осьвітити звязок з ним нашого оповіданя. Про повстанє, жерела, розвій і обсяг сього грецького романа доби римських цїсарів маємо в науцї майстерну працю пок. Ервіна Роде, якої пильне прочитанє рекомендую кождому, хто займає ся історією порівняної лїтератури, а специяльно початком та розвоєм новочасної повісти. Відсилаючи всїх цїкавих до сеї книги, яка недавно вийшла другим виданєм[1]), подаю на її основі лиш ось які деталї. По упадку грецької самостійности, коли висохли також жерела самостійної лїтературної й наукової творчости в Греції, бере верх софістика, що вже перед тим була загнїздила ся в школах. Пережовуючи старе добро давнїйших, кращих часів, вона найвисшою метою осьвіти кладе не самостійну наукову працю або лїтературну творчість, але тілько огладу, елеґанцию та стилїстичну зручність і вмінє говорити й писати цьвітисто та широко про що хто хоче. Не треба тут було вчености, основности, льоґічности, а тілько елеґантного вислову та зверхнього блиску; треба було викликати вражінє, що знає ся все і ще дещо більше. Отже старі мітичні оповіданя, місцеві леґенди з найріжнїйших, можливо далеких сторін, історичні ремінїсценциї, фантастичні подорожі та диковини чужих країв, цитати поетів та рідких книг, усе те мусїло служити декорацією для змісту хоч би й як пустого та банального. Всю ту премудрість черпано звичайно не з перших рук, а з підручників, енциклопедий та компіляций, доконаних в остатнїх віках перед Хр. чи то в Александрії, чи в Атенах, чи по иньших центрах осьвіти, де були славні школи й великі бібліотеки. З упадком політичної самостійности інтерес тих грецьких схолястів відвернув ся від публичних справ і від живої дїйсности. Для вправи в стилю і в вислові школярям задавано дико-фантастичні теми, де треба було в невеличкій рамі висловити найріжнїйші чутя зворушені дивовижними припадками і скомплїковані дивно поплутаними відносинами. Ось прим. деякі з таких тем, узяті з „Контроверзий“

[1]) Erwin Rohde, Der griechische Roman und seine Vorläufer, zweite vermehrte Auflage. Leipzig 1900.

Сенеки: „Один чоловік мав двох братів. Одного з них убив він за те, що зробив ся тираном міста, другого за те, що зловив його на чужолозтві зі своєю жінкою. Сей чоловік попадає в неволю до морських розбійників і пише до батька лист, просячи викупу. Батько відписує до розбійників, обіцюючи їм подвійний викуп, коли відрубають його синови обі руки. Та розбійники вислухавши його оповіданя пускають його на волю без викупу. Вернувши до дому він застає батька зовсїм збіднїлого; сей обертає ся до сина, щоб дав йому удержанє, але син відмовляє". „Один отець, маючи від першої жінки двох синів, повдовів і оженив ся в друге. Підозріваючи одного сина, що сей настає на його житє, він віддає його братови з наказом — убити його. Брат не чинить сього, але всадивши брата на човен без вітрил і весел пускає його на море. Його ловлять морські розбійники, він пристає до них, робить ся їх ватажком. Його батько в часї подорожи попадає ся в руки тих розбійників, та син випускає його на волю. Батько, вернувши до дому, проганяє від себе другого сина" (Seneca, Controversiae I, 7; VII, 1; E. Rohde, op. cit. 363). Такі хитромудрі теми служили для вправ стилю в софістичних школах. Формою таких вправ було або оповіданє переплїтане монольоґами, промовами, диспутами та юридичними виводами, або листи. Переважали теми взяті з відносин приватного житя, звичайно на еротичнім тлї. Любов мужчини до жінки, любов фізична, спричинена красою, нагла, елєментарна та незмінна, була невичерпаним жерелом таких вправ. Із отсих елєментів і повстає в початках II в. по Хр. софістичний роман. Любов двох молодих людий, що у обох вибухає раптово, при першій стрічі; їх сходини, несподївані перешкоди, розлука, дивні пригоди в часї подорожий і в кінцї щаслива злука, отсе звичайний зміст тих оповідань, без огляду на те, чи вони виступають у вавилонськім, родийськім, тазийськім, ефеськім, етіопськім чи якім иньшім одязї. Місцевости, від яких поназивано ті повісти, се звичайно лиш пусті етикети; нїчого, що відповідало би дійсним відносинам, дійсній топоґрафії та історії тих місцевостий, у них нема; всюди ті самі конвенціональні шабльони — міста з управителями ласими на жіночу красу, гробовища з грабівниками гробів, море з бурями й морськими розбійниками і т. и.

Певна річ, що богато творів сього рода затратило ся для нас безслїдно, а деякі віднайдені в єгипетських копіях пропали вже при кінцї XIX в. Иньші, а власне найдавнїйші, дійшли до нас лише в коротких витягах, які подав із них патріарх Фотій

або в відривках, що переховали ся в писанях та компіляциях иньших Византийців. На скілько знаємо тепер, найстаршим твором сього рода був роман Антонїя Діоґена *Τῶν ὑπὲρ Θούλην ἀπίστων λόγοι κδ'* (24 книги про дивоглядні річи в Тулї). В рамцї оповіданя про фантастичну подорож на край сьвіта, до країни *Θούλη* (Thule або ultima Thule, що лежить на східнім океанї, за скитським океаном, до якого пливе ся через Чорне море, горі Доном та через Каспійське море) вставлено там романїчну історію тирських горожан Мантінїя й Деркіллї, що тїкають від єгипетського жерця Паапіса, сьвятобливого злочинця й чародія, який навів чарівний сон на їх родичів. Брат і сестра, підозрені за отроєнє родичів, утїкають до острова Родоса, до Крети, Тирренії, а відси до Кіммерійців. Тут Деркіллїс заходить до Гадеса, де душа її померлої служницї віщує їй будущину. Якась пригода розлучає брата з сестрою; вона прибуває до Іберії, де мешканцї в день слїпі, а в ночи видять; відси до Кельтів, Аквітанців, Артабрів, у яких жінки ходять на війну, а чоловіки пильнують хати. Відси вона подає ся до Астурийців, до Італїї й Сицилїї, де стрічає свойого брата Мантінїя, але також свойого ворога, жерця Паапіса. Брат і сестра тїкають, Паапіс за ними; по ріжних пригодах доходять аж до Тулє, де Паапіс і на них наводить непробудний сон, плюнувши їм по разу в лице. Один Тулянин, закоханий у Деркіллю і бачучи її мов мертвою, вбиває Паапіса й себе самого. Брата й сестру хоронять, але в гробі вони будять ся, втїкають, а з Паапісових чародійських книжок дізнають ся ріжних тайн, вертають до дому і приводять назад до житя своїх родичів (Rohde, op. cit. 278—287). Героями повісти тут іще не закохана пара, але брат і сестра, та любовних мотивів не бракувало й тут. Не бракувало й фільозофічних екскурсів; автор був прихильником братства Пітаґорейців і вкладає в уста Деркіллї просторе оповіданє про молодість Пітаґора, про його товариша та буцїм то властивого творця його мудрости Астрея і про ґетського фільозофа Замольксіса, що вже за житя відбирав божеську честь і в повісти являєть ся, так само як і Астрей, добрим дорадником та проводирем обоїх молодих героїв. Отсе пітаґорейське братство, до якого признають ся мудрі та чудесними прикметами наділені мужі в ріжних кінцях сьвіта і яке являєть ся сьвітлою, помічною силою для людий битих нещастями, сильно нагадує християнське братство і роль сьв. Петра в Псевдо-Климентинах. Додаймо ще, що й повість Антонїя Діоґена так само як і Псевдо-Климентини, мала два листи на вступі, а один

при кінції. Перший лист — автора до сестри Ізидори, присьвячував їй, як ученій женщині, сю вчену книгу. В кінцевім листї до приятеля Фавстіна говорив автор про старанність, з якою випрацював свою книгу на основі старших жерел. Зараз по дедикациї наступав лист Баляґра до його жінки Філї, дочки Антіпатра, де оповідано історію віднайденя сього оповіданя Олександром Великим у однїй гробници в Тирі: буцїм то сам герой оповіданя велїв був списати свої пригоди на кипарисових дошках і по своїй смерти вложити з собою до гробу, а в часї завойованя Тиру Олександром се писанє було там віднайдене. Сей мотив віднайденя чудесних оповідань у старих гробовищах стрічаєть ся вже в староєгипетських повістях (Rohde, op. cit. 292—293 нота). Інтересне для нас імя Фавстіна, до якого адресований кінцевий лист Антонїя Діоґена; се імя, як ми бачили, носить, чейже не зовсїм припадково, один із героїв Псевдо-Климентин.

Повість Антонїя Діоґена була написана, як доказує Роде (op. cit. 269—277), в першім віцї нашої ери. Від того часу минуло більше як пів столїтя до появи другого звісного нам романа — розуміеть ся, звісного також лише в рефератї, який подав із нього Фотій, та в деяких відривках — до тзв. *Βαβυλωνιακά* (Вавилонської повісти) Ямблїха. Сей Ямблїх, родовитий Сириєць, учив ся, як сам оповідає, від одного Вавилонця, взятого в неволю в часї, коли Траян завоював Вавилон, і потім проданого десь до Сирії. Від нього навчив ся Ямблїх вавилонської мови, маґії та історії; в тій історії вичитав він буцїм то й те оповіданє, що було темою його книги. Ся повість, зложена з 39 чи 35 книг, здобула собі значну популярність; Фотій подав витяг лише з сїмнацятьох книг, додавши лиш кількома словами закінченє; Суідас у своїм лексиконї зберіг декілька досить просторих відривків її тексту; довгі віки потім, майже до XVIII в. держала ся чутка, що десь в Ескуріялї в Ішпанїї находить ся цїлий рукопис повісти, але ся вістка показала ся безпідставною. Зміст романа — се переслїдуванє закоханої пари, Сінонїди й її молодого мужа Роданеса, вавилонським королем Ґармосом, який повдовівши бажає взяти Сінонїду за жінку. Всїх періпетій сеї погонї годї оповідати; маємо тут найдивогляднїйші пригоди нанизані одні за одними. Два рази ведуть Роданеса на смерть, а раз навіть його прибивають на хрест; два рази закохана пара отроює ся — раз нехотячи, а раз навмисно; раз їх підпалюють у домі, де вони ночували, иньший раз вони ночують у гробі; кілька разів їх арештують підозрених за ріжні злочини; иньший

раз мати приймає їх за своїх загублених дітий. В кінці сама Сінонїда з заздрости покидає свойого мужа і віддає ся Ґармосови, але попадає в руки сирийського короля; Ґармос, що власне налагодив ся глядіти на смерть Роданеса прибитого на хрест із його наказу, почувши про шлюб Сінонїди, велить зняти Роданеса з хреста, робить його своїм воєводою і посилає против Сирийців, даючи рівночасно одному прибічникови наказ в разї побіди вбити Роданеса, а Сінонїду привести до нього. Роданес побиває Сирийців, відбирає Сінонїду, тимчасом ватажок Алянів убиває Ґармоса і Роданес на його місцї робить ся королем Вавилона.

Хоча автор видає свою повість за випис із дійсної вавилонської історії, то про те нема що й говорити про який будь її історичний зміст, з виємком хиба принагідної згадки про Алянів, що служать у вавилонського короля як наємне військо; ся згадка вказує на часи Антонїна Пія та Марка Аврелія, які воювали з Алянами. Та хоча повість складає ся з самого ланцюха дивоглядних пригод і була призначена лише для заспокоєня цікавости читачів, а зовсїм не для пропаґанди ніяких висших думок, то про те й вона має невеличкий релїґійно-моральний підклад, що в оріґіналї міг займати далеко поважнїйше місце, ніж позволяють догадувати ся пізні переповідки та вирівки. Центральне місце в повісти займав, на скілько можемо бачити з Фотієвої переповідки, опис острова облитого Тиґром і Евфратом і опис храма Афродіти на тім острові, містерій того храма та вавилонської маґії, якої осїдком був сей остров. В загалї маґія й маґи та люди втаємничені в містерії сього храма (Сорайх) грали в романї ролю добрих ґенїїв закоханої пари. Один маґ в початку повісти пророчить Роданесови, що буде королем. Жриця Афродітиного храма признає Роданеса й Сінонїду за своїх дітий; в храмі Сінонїду вигоюють із рани: втаємничений у містерії Сорайх ратує закоханих кілька разів від загибелї, сам богато терпить з ними (вішає ся, потім його Ґармос засуджує на смерть), та в кінці за показом Роданеса він находить скарб, купує алянських вояків і вбиває Ґармоса. Певна річ, що й тут метою автора не була пропаґанда яких будь містерій, вірувань чи навіть етичних принціпів; радше була се загальна мода тих фабулїстів навязувати свої фантастичні хитроплетеня до якогось релїґійно-фільозофічного ядра, щоб з одного боку додати тим вітром підшитим творам більше поваги в очах наївних, а з другого боку при нагоді пописати ся знанєм глубокої мудрости, маґії,

містерій, як се й чинить Ямблїх, навязуючи до сього епізоду оповіданє про того Вавилонця, що був і його вчителем.

Коли в Ямблїховім оповіданю ми не можемо знайти майже нїчого, що нагадувало би нам повістеву канву Псевдо-Климентин, то в творі иньшого софіста з кінця II або початку III в. нашої ери, Ксенофонта Ефезького, дохованім до нашого часу п. з. „Ефезькі історії про Габрокомеса й Антею“, находимо цїлу експозицию Климентової повісти, тілько менше зручно, а навіть зовсїм недотепно скомпоновану, значить, у первісній, ще невиробленій формі, а також і взірцї деяких иньших епізодів сеї повісти. Ось зміст першої книги сього твору:

Габрокомес, син одного визначного ефезького горожанина, дізнає за свою незрівнану красоту та мудрість майже божеської почести не лише від горожан Ефезу, але й від усіх мешканцїв провінциї. Се вбиває його в таку гордість, що він не хоче признати обік себе нїякої иньшої краси і навіть висьміває Ероса, що, мовляв, над ним не має сили. Ерос, розсерджений на гордого парубка, показує над сим свою силу, розбуджуючи в його серцї наглу і непереможну любов до красунї Антеї, дочки одного ефезького горожанина, яку він побачив в часї празника Артеміди серед процесиї дївчат, одягнену в костюм самої богинї. Також Антея бачила Габрокомеса і закохала ся в ньому. Якийсь час обоє мучать ся таємною тугою. Затрівожені родичі питають оракула кольофонського Аполльона; сей виявляє причину смутку молодої пари, радить подружити їх, але заразом пророчить, що обоє вони будуть утїкати по морю, зазнають лиха від розбійників, вянутимуть у кайданах, терпітимуть у гробах та на огняних стосах, але в кінцї при помочи Ізиди дібють ся кращої долї. Родичі не мають нїчого против подружя молодят; відбуваєть ся весїлє і „цїле їх житє являєть ся одним празником“. Але не вдовзї родичі, щоб сповнити боже пророкуванє, посилають їх обоє в дорогу. Молодята пливуть зразу до Родоса, де в храмі Аполльона завішують золоту зброю як дар для бога. Пливуть далї, та тут нападають на них фенїкійські розбійники, беруть обоє в неволю і завозять до Тиру. Тут доля розлучає їх і гонить через цїлий ряд дивоглядних та страшних пригод до Антіохії, до Кілікії, до Єгипту, до Сицилії, Тавроменії, Італії і т. д. Кілька разів Антея близька смерти: розбійники хочуть її розстріляти, иньшим разом замуровують її в гробі разом з двома псами; щоб уникнути шлюбу з ненависним чоловіком вона заживає отруту, яка однак була лише сонним напоєм; похоронена

вона будить ся в гробі і готовить ся вмерти голодною смертю, але розбійники розбивають гріб, щоб обдерти трупа, і забирають її з собою; иньшим разом, продана заздрісною супірницею до публичного дому, вона вдає з себе епілептичну, щоб охоронити свою честь. Не менше приходить ся терпіти й Габрокомесови. Оскаржений фальшиво закоханою в нього дочкою його пана, буцім то він наставав на її честь, він терпить люту бійку й мучить ся в вязниці; пізнїйше він робить ся товаришем розбійника, попадає знов у неволю; фальшиво оскаржений закоханою в ньому жінкою його пана, буцім то він замордував його, він як невольник був без допиту засуджений на смерть і його розпинають на хрестї; з допусту Аполльона хрест разом з ним паде в Ніль, Габрокомес розпятий пливе разом з хрестом у низ аж до устя Нілю, де його ловлять стражники; ще раз його засуджують на смерть, ведуть на стос, привязують до стовпа й запалюють, але знов з божого допусту Ніль бурить ся й гасить огонь. В кінцї в Нуцерії у долїшнїй Італії він змушений недостатком наймає ся за робітника і там живе довший час заробляючи на прожиток; відси пливе до Ефезу, але течія заносить корабель на Крету, відси на Кипр а в кінцї на Родос, де в Аполльоновім храмі, в якім колись молоде подружє завісило в дарі для бога золоту зброю, наступає їх пізнанє й злука молодої пари (див. Rohde, op. cit. 409—416).

Для нас важні в сьому творі поперед усього ті його епізоди, яких модіфікациї або перерібки знаходимо льоґічнїйше проведені і глубше мотивовані в Псевдо-Климентинах. Вихідною точкою всіх пригод Габрокомеса й Антеї було пророцтво Аполльона, хоча не звязане причиново з їх подорожю; в Псевдо-Климентинах із нього зроблено віщий сон (в очах християнина, що не вірить у поганські віщованя, він потім стає видумкою самої Маттідії), що велить подружю розлучити ся на неозначений час. Морські бурі та морські розбійники грають у обох оповіданях однаку ролю, хоча християнський автор тілько раз уживає сеї машини, коли тим часом поганські послугують ся нею дуже часто. Розбійники ратують із розбитого бурею корабля у Ксенофонта Антею, в Псевдо-Климентинах хлопцїв Фавстина і Фавстінїяна. Продані в неволю хлопцї живуть у своєї панї як її дїти; те саме трафляєть ся у Ксенофонта двом чесним молодим невольникам, Лєвконови й Родї, які потім грають значну ролю при щасливій розвязцї повісти. Маттідія жиє в бідности і затаює свій рід перед Петром; так само й Антея, попавши ся

в неволю, видає себе за єгиптянку Мемфіту і жиє якийсь час у крайнїм пониженю в публичнім домі. Габрокомес по ріжних пригодах жиє так само як і Фавст, бідним робітником-каменярем у Нуцерії, в такім видї прибуває до Родоса, де й віднаходить свою дружину.

Сама розвязка повісти, тзв. *ἀναγνωρισμός* — recognitio, також не позбавлена певної артистичної композициї, хоча, розуміється, не може рівняти ся до майстерно скомпонованої сцени пізнаня Маттідії й Климента в Псевдо-Климентинах. Габрокомес, в одязї бідного каменяря, прибуває до Родоса і живе тут споминаючи свій колишнїй побут з улюбленою Антеєю. Зайшовши раз до Аполльонового храма, де колись обоє жертвували богу золоту зброю, він знаходить обік неї табличку з написом: „Памяти Габрокомеса й Антеї присьвятили Левкон і Рода“. Пригадавши собі тих вірних слуг, що тут споминали його як покійника, Габрокомес розплакав ся. На те надійшли власне Левкон і Рода, що одержавши по смерти свойого пана й опікуна спадок жили в Родосї. Вони пізнали Габрокомеса і взяли його до себе. В ту саму пору до Родоса прибуває Антея, викуплена з поганого дому благородним розбійником (як бачимо, також давнїй тип!). І вона йде до храма і вішає обік золотої зброї своє волосє з табличкою і написом, що се Антея присьвячує памяти свойого мужа Габрокомеса. По якімось часї Левкон і Рода заходять до храма і бачуть сей новий дар та сповіщають Габрокомеса про те, що Антея пробуває на острові. І справдї, другого дня вони стрічають її в храмі, приводять Габрокомеса, і нарештї обоє герої падуть собі в обійми (R o h d e, op. cit. 415—416). Що храми богів являють ся місцем найвідповіднїйшим для пізнаваня людий, се випливало зі способу житя в Грециї, де мужчини жили переважно віддїлені від жінок і не могли сходити ся хиба в храмах; тим то в храмі і то підчас великого празника Габрокомес у перве бачить Антею, і в храмі вони також пізнають себе знов по своїх страшних пригодах. Сей мотив звісний був уже дуже давно і дуже ефектовно визискав його Еврипід у своїй траґедії „Іон“. Цікаво, що автор Псевдо-Климентин уважав конечним, хоч і незручно, покористувати ся також тим мотивом; він формально за волосє притягає нагоду, щоб змусити своїх героїв — уже не йти до поганського храма, але оглядати якісь дивовижні стовпи та Фідиєві малюнки, і навязує до сього сцену пізнаня матери з сином — очевидний відгук мотиву поганської повісти.

Та ще більше, ніж ті поодинокі епізоди, зближає ся роман Ксенофонта Ефезького до Псевдо-Климентин своїм релїґійно-моралїзацийним характером. Треба тут сказати зараз, що хоча сей роман обіймає цілих пять книг, та все таки він не дійшов до нас у первісній формі, яка по сьвідоцтву пізнійших обіймала 10 книг: маємо з нього лише просторе, та все таки на половину проти первовзору скорочене епітоме. Приклад Псевдо-Климентин і їх епітоме показує нам, як поступали пізнійші епітоматори в таких разах: пропускали довгі теоретичні розправи, розмови та відскоки, а обмежували ся самою романїчною основою. В Псевдо-Климентинах, де ся основа досить проста, праця епітоматора була лекша; Ксенофонтова повість вийшла після анальоґічної операциї споганена та обкусана; богато епізодів лишило ся не мотивованих, у иньших мотивоване могло бути розумнійше, та впало жертвою епітоматора. А з фільозофічно-релїґійного тла, яке певно надавало характер цілому творови, лишили ся тілько деякі відгуки. Можемо на підставі їх заглянути по троха в душу тодїшнього інтелїґента, підслухати його віру, що стратила всяку щирість і зробила ся якоюсь бездушною традициєю. Синкретизм, що мішав ріжні релїґії, а в основі був байдужний до всїх, ішов рука в руку з грубою забобонністю в щоденнім житю. Обік богів, часто на перекір їм панує над людьми *Τυχή* — якесь божество самовільне, примховате та злобне, що з доброго дива наводить на людий найріжнійші нещастя, а коли дає їм яке добро, то лише на те, щоб за хвилю попхнути їх ще в глубшу безодню горя. Отсе поноване слїпого припадку, супроти якого й самі боги не мають сили, ми стрічаємо і в Псевдо-Климентинах, але вже не в божеській анї в людській подобі, лише як фільозофічний абстракт під назвою *γένησις* — вроджене, доля, що кому призначене від роду. Рекоґніциї й кінчать ся (і не зовсїм кінчать ся) довгою диспутою, в якій із християнського боку поганській *γένησις* супротиставить ся поняте божого промислу, *πρόνοια*. Та не треба думати, що й се друге поняте було чуже грецьким софістам і софістичній повісти. Власне в Ксенофонтових Ефезьких історіях на самім початку Аполльон заповідає, що молода пара, хоч мусить перейти всякі небезпеки, все таки нарештї дійде до доброго кінця. При ріжних пригодах та небезпеках Габрокомес і покликаєть ся на сю Аполльонову *πρόνοια*, який заповівши йому добрий вихід із усїх небезпек тим самим зобовязаний допомогти йому в бідї. Певна річ, хід думок поганських софістів і їх розуміне божого промислу значно відмінні

від християнського, та про те нема сумнїву, що початкові фази сеї контроверсиї відбували ся ще на470-грецькім ґрунтї, незалежно від християнства; значить, християнство не внесло від разу контрасту між τυχή та πρόνοια, але застало його і розвило дальше відповідно до розвою понятя про божество.

Варто піднести ще одну прикмету отсих найстарших грецьких повістий, які ми вважаємо попередницями Псевдо-Климентин. Коли в оповіданю Антонїя Діоґена місцем подій являєть ся, можна сказати, вся земля, звісна й незвісна, а навіть і сусїдні з землею планети, то вже в оповіданю Ямблїха терен звужуєть ся, хоч також подія відбуваєть ся в сторонах далеких і загалові дуже мало звісних. Ксенофонт Ефезький переносить подію до свойого родинного міста, до близших і дальших островів, Фенікії, Малої Азиї, Єгипту, Сицилїї та долїшньої Італїї, значить, обіймає місцевости найбільше цївілїзовані і найбільше звісні тодїшнїм людям. Так само він не силкуєть ся переносити оповідані події в якісь казочно далекі часи, але малює, скілько вміє, сучасні відносини, сучасних людий з їх звичаями та вірованями. Так само зі сфери королїв та войовників, у якій держали ся дві перші повісти, Ксенофонт переносить нас у сферу міщанства. І тут за його слїдами йдуть Псевдо-Климентини. Місце подій ще більше стїснено, бо хоча вихідним місцем являє ся нїби то Рим, то про те в оповіданю він зовсїм тоне в мрякї й щезає, а повість розіграє ся вся на східнім березї Середземного моря, на невеличкім шматку землї між Александрією, Сидоном і Антіохією. Социяльна сфера, серед якої йде повість, ще низша, нїж у Ксенофонта: мандрівні вчителї та їх ученики, селяне, робітники, жебраки, і рис, що деякі з тих людий належать до царського роду, виглядає як казка, якій окружене не йме віри; в сьому виразно видно знов таки ремінїсценцию давнїйшого романїчного й казкового мотиву.

Отсї уваги роблять дуже правдоподібним, що автор Псевдо-Климентин не тілько мав перед очима давнїйші проби софістичного романа, звісні й незвісні нам, але також користував ся поодинокими їх мотивами і специяльно романом Ксенофонта Ефезького. Сей роман був написаний, як доказує Е. Роде (op. cit. 417—418) в першій половинї III в.; оракул Аполльона в Клярос
ї коло Кольофона, що грає визначну ролю в повісти, не згадуєть ся в жаднім жерелї пізнїйшім від часу Александра Севера (222—235); храм ефезької Артеміди, зруйнований підчас ґотського нападу в 263 р., в повісти стоїть іще в цїлій своїй

красї й описаний живими фарбами; християнського впливу не чути ще анї слїду. Коли приняти вплив Ксенофонтової повісти на композицию Псевдо-Климентин, то приходилось би покласти написанє тої первісної повісти, з якої повстали Гомілїї й Рекоґніциї, десь на час 240—250 років, не швидше, радше пізнїйше. З сим згоджують ся й иньші сьвідоцтва та хронольоґічні вказівки самої повісти. Було вже сказано, що Псевдо-Климентини належать своїм теольоґічним напрямом до тзв. юдаістичного напряму в старім християнстві, а власне найживійша пропаґанда тої секти припадає на часи Александра Севера. Правда, про Ебіонїтів згадує вже Іреней, подаючи, що вони не признають Ісуса Богом і обстають при заховуваню Мойсеєвого закона, але в Псевдо-Климентинах сї доктрини значно змодіфіковані, заправлені ґностичною спекуляциєю в дусї тзв. Елькезаітів, про яких Епіфаній каже, що вони анї Жиди, анї християне, а направду таки нїщо. Основою їх учення була книга *Ἐλξαί*, написана буцїм то в третїм роцї володїня Траянового; сю книгу коло р. 220 показував Гіпполїтови в Римі видний прихильник тої секти, Сириєць Алькібіяд із Апамеї, і Гіпполїт поробив із неї деякі виписки. Евзебій і Оріґен стверджують також, що секта Елькезаітів виринула й ширила ся в III віцї. І ще одно сьвідоцтво вказує на той сам час написаня Псевдо-Климентин. У IX книзї Рекоґніций в диспуту між Климентом і його батьком про долю й промисл вставлено досить простору розвідку (гл. 19—28), якої хід думок дуже близько сходить ся з ґностичним діяльоґом *Περὶ εἱμαρμένης*, із якого цитати подають Евзебій, Епіфаній та Теодорет, а якого повний текст віднайдено по сирийськи і видано 1855 р. пз. „Закон країв і народів"[1]). Автором сього діяльоґа вважали давнїйше Бардезанеса, основника ґностичної секти Бардезанїтів, що вмер 222 або 223 р.; тепер допевнили ся, що Бардезанес не міг бути його автором, бо в уривках про Бардезанеса говорить ся скрізь у 3 особі, а промовляє його ученик Филип. Значить, діяльоґ повстав правдоподібно троха пізнїйше. Докладне порівнанє тексту Рекоґніций з захованими у грецьких письменників уривками як також і з сирийським текстом доводить до думки, що Руфін перекладаючи Рекоґніциї з грецького, не користував ся ґностичним діяльоґом, а Болль висловив навіть думку, що ґностичний діяльоґ був зложений на основі відповід-

---

[1]) Bardenhewer, op. cit, 339, 362; німецький переклад діяльоґа див. A. Merx, Bardesanes von Edessa, Halle 1863, стор. 25—55.

ного уступу в первотипі Псевдо-Климентин, відки взяв його до латинського перекладу Руфін чи загалом впорядчик тої редакциї, що тепер звісна як Рекоґніциї, а не взяв той, кому завдячуємо теперішню форму Гомілїй[1]). Не маючи під рукою сеї розвідки не можу сказати, на скілько вдалось Боллеви доказати сю тезу; доказ по моїй думцї дуже трудний, бо вже Евзебій знає діяльоґ як окремий твір і вважає його автором самого Бардезанеса.

Найдавнїйше сьвідоцтво про істноване Псевдо-Климентин маємо в тзв. Фільокалії, себ-то просторій збірцї виписок із Оріґенових творів, зробленій коло 380 р. Василием Вел. або Григорієм Назіанзеном. У 23 главі сеї збірки говорить ся про фатум та поєднане божого провидіня з вольною волею чоловіка, і тут Оріґен чи може радше редактор витягу цитує значний уступ із „14-ої книги подорожей Климентових“ *(Κλήμης ἐν ταῖς περιόδοις λόγῳ τεσσαρεσκαιδεκάτῳ)*; сей уступ майже дословно віднаходимо в X кн. латинських Рекоґніций, але нема його в Гомілїях[2]). З огляду, що в Фільокалії маємо виписки не з самого лише Оріґена, а зараз у 24 главі подано витяги з Евзебієвої Praeparatio evangelica, можна сумнївати ся, чи й ся виписка з Псевдо-Климентин належала первісно до твору Оріґена (третьої книги коментарія до книги Битія), чи може була внесена сюди пізнїйшим редактором. Оріґен, як звісно, вмер 253 р. Та хоча б і признати, що виписка взята дїйсно з його твору, то й се не перечило би припущеню про написанє первотипу Псевдо-Климентин коло половини III в., між роками 240—250; твір написаний у Сирії міг дуже швидко дійти до рук такого вченого та збирача книг, як Оріґен у Александрії.

V. Відгуки Псевдо-Климентин у пізнїйшій християнській лїтературі.

Поки перейдемо до роздивленя дальшого розвою леґенди про житє й діяльність сьв. Климента Римського, не зайвим буде вказати хоч побіжно на той вплив, який Псевдо-Климентова повість мала на християнську духовну й сьвітську лїтературу пізнїйших

[1]) Boll, Studien über Klaudius Ptolemäus (Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik, Supplement-Band XXI, Leipzig 1894), стор. 181 і д.; Bardenhewer, op. cit. 362.

[2]) Про Фільокалію див. A Dictionary of christian biography IV, 125—126; пор. Bardenhewer op. cit. 362.

віків. Такий огляд тим потрібнійший, що деякі твори, про які тут нам прийдеть ся говорити, викликали досить богату літературу в новійшій науцї, а їх пояснюванє дуже часто сходило на манівцї, не беручи на увагу власне сього жерела. Хоч і те треба знати, що дотеперішнї студиї над розвоєм старохристиянської леґенди не довели ще до того, щоб було можна всюди на певно відріжнити старші памятки від пізнїйших або старші й новійші фази в розвою одної й тої самої теми.

Найблизше підходить до основи Псевдо-Климентової повісти леґенда про Евстахія Плакиду, широко популярна на сходї й на заходї, головно в тій формі, яку в IX в. дав їй Симеон Метафраст[1]); у нас се житиє також було часто переписуване і вже в XVII в. було перекладене на мову близьку до нашої народньої (див. текст у Перемиськім Прольозї LII, В. 5, стор. 116—130). Зміст леґенди в короткім нарисї такий: Евстахій, на прозвище Плакид або Плакида, Римлянин високого роду, воєвода прославлений у многих війнах, надто визначаєть ся чесним та богобоязним житєм, хоча й держить ся поганської віри. У нього жінка Траяна і два сини. Раз на полюваню, гонячи за оленем, він забігає далеко в лїс, олень, що доси тїкав, стає і обертає ся до нього головою і між його рогами являєть ся огнистий, блискучий хрест. Евстахій стає переляканий і чує з неба голос: „Евстахіє, чого мене гониш? Я Христос, що вмер із любови для тебе, а тепер бажаю твойого спасенія“. Голос велить йому в містї віднайти такого й такого християнського сьвященника й охрестити ся. Евстахій хрестить ся з жінкою й дїтьми. Потім у снї йому являє ся Христос, заповідає, що його ждуть великі покуси від діявола і напоминає, щоб був терпливий і вірний, бо його жде побіда. І справдї віщуванє сповняє ся: від раптовної зарази гинуть усї слуги й усї стада Евстахієві, він біднїє, його цурають ся давнї знайомі і він постановляє подати ся з жінкою й дїтьми з Риму до Єгипту і жити там до смерти в бідности та забутю. Всї сїдають на корабель і пливуть. Але капітан корабля домагає ся плати, а Евстахій не має нїчого. Капітан

---

[1]) Грецький текст Метафрастів опублїкували Боляндисти в своїм журналї Analecta Bollandiana, 1884, т. III, стор. 66—112; авторство Метафраста ствердив Ергард (Alb. Ehrhardt, Die Legendensammlung des Symeon Metaphrastes und ihr ursprünglicher Bestand, стор. 49), поміщено в збірцї Festschrift zum elfhundertjährigen Jubiläum des deutschen Campo Santo in Rom, herausgegeben von Dr. Stephan Ehse. Freiburg in Breisgau 1897.

силою відбирає в Евстахія жінку, а його самого з обома синами висаджує на безлюдний беріг. Нещасний батько йде з дїтьми шукати людий; приходять над велику, бистру ріку. Евстахій боїть ся переносити обох синів від разу; бере на плечі з разу одного, переносить його на другий беріг і лишає там, а сам вертаєть ся по другого. Коли вже був близько берега, побачив, як величезний лев прибіг, ухопив його сина і побіг у ліс. Батько в розпуцї вертає до другого сина, але заким дійшов до другого берега, надбіг вовк, ухопив хлопця й щез із ним у лїсї. Таким способом протягом одного дня Евстахій тратить жінку й обоє дїтий. Зломаний сими нещастями він іде далї і дійшовши до села Вадиса наймаєть ся у одного селянина за слугу і 15 лїт працює в нього обрабляючи поле як наймит. Та ось трафило ся, що цїсареви Траянови випала велика війна. Він згадав про славного воєводу Евстахія й задумав віддати йому провід у тій небезпечній війнї. Але в Римі Евстахія не було і нїхто не знав, куди він подів ся. Траян велить шукати його по всїй державі. І справдї, цїсарські післанцї нарештї знаходять його в селянськім одязї і приводять до Риму. Евстахій набирає сьвіже військо, йде на ворога й одержує славну побіду. В його таборі одного вечера трафляєть ся така сцена. Купка вояків при огнищі занята розмовами. Один вояк оповідає, як його малого несумлїнний моряк позбавив матери і висадив з батьком і братом на пустий беріг, як батько переніс брата на другий бік ріки, а його тимчасом ухопив лев; пастухи відбили його у льва зовсїм здорового і виховали між собою. Тодї другий вояк кидаєть ся обіймати та цїлувати його, заявляючи, що він — його брат, ухоплений вовком, але врятований селянами недалекого села, які й виховали його. Тій сценї придивляла ся вбога жінка з того місточка, біля якого таборувало військо. Вона з плачем і криком кидає ся на обох вояків признавши в них своїх синів, і оповідає, що вона їх мати. Корабельника, який розлучив її з мужем і хотів знасилувати її, поразив ангел божий і він умер нагло, а вона від тодї живе в отсьому селї заробляючи руками на хлїб. Відомість про се дивне пізнанє доходить до Евстахія, він віднаходить таким робом жінку й дїтий і щасливий вертає до Риму. Кесарь — уже не Траян, а Адріян, устроює йому тріумфальний вхід до Риму. На тім і кінчить ся властива повість, до якої приточено, відповідно до смаку IV—V віку, шабльонове martyrium. Цїсарь жадає, щоб Евстахій при тріумфі зложив жертву богам; Евстахій заявляє, що він христіянин, і цїсарь велить

його з жінкою й дітьми кинути на розшарпанє диким зьвірям. Але зьвірі не торкають ся їх. Тодї цїсарь велить всадити їх у мідяного бика і підкладати під ним огонь. По трьох днях бика відчиняють і находять усїх четверо неживих, але їх тїла лежать зовсїм цїлі й нетикані[1]).

Як бачимо, обік виразних ремінїсценций із канонїчних біблїйних писань (навернене Евстахія — навернене Савла в Ап. Дїян., нещастя Евстахія з діявольського допусту — такіж нещастя Йова) головне місце в отсїй леґендї займають ремінїсценциї із Псевдо-Климентин. Розлученє жінки з мужем і з дітьми, довголїтнє пробуванє в біднім станї обох, пізнанє насамперед матери з синами, а потім усїх трьох з батьком і поворот сїм'ї до давнього високого становища — отсї деталї повторяють ся тут і там. Автор леґенди про Евстахія розвинув лише дещо далї, прим. розлучивши обох синів з батьком при помочи диких зьвірів — мотив також звісний давнїм романїстам та мітоґрафам. Так само поява Христа, який у снї віщує Евстахієви будущі нещастя і додає йому надії на побіду, дуже живо нагадує оракул Апол-

---

[1]) Див. P. Ribadineira, Flos Sanctorum. Coloniae Agrippinae 1700, стор. 467—469. Дещо відмінно оповідає сю леґенду Яков de Voragine, див. La légende Dorée de Jacques de Voragine, nouvellement traduite en français... par l' Abbé J.-B. M. Roze, Paris 1902, т. III, стор. 235—245. У Франциї леґенда була дуже популярна в XVII в. Її грецький текст опублїкував 1660 р. Комбефіс, та ще 1618 р. зміст її послужив основою для траґедиї. написаної Буассеном де Ґаллярдоном, що була мабуть перерібкою старшої, затраченої містерії з XV в. (див. про сю містерію згадку в L. Petit de Julleville, Les Mystères, Paris 1880, II, 630. В р. 1642 вийшла драматична поема про сьв. Евстахія якогось Баро, в 1632 пятиактова траґедія Белляя, в 1644 траґедія Дефонтена. В 1673 єзуїт Пєр Ляббе переробив сю леґенду на набожну пісню (cantique), переважно в формі діяльоґів; ся набожна вірша перейшла в богатий репертуар людових відпустових видань і заховала свою популярність і доси. (Див. Charles Nisard, Histoire des livres populaires ou de la littérature de colportage. Paris 1864, т. II, стор. 184—190). Прозова перерібка леґенди на бурґундський диялект була зроблена ще в XIII в. В Італії також у половинї XVI в. була уперве видана популярна перерібка сеї леґенди (Див. M. Comte de Douhet, Dictionnaire des légendes du christianisme, 1885, стор. 374). В Нїмеччинї оброблював поетично сю леґенду в XIII в. Рудольф з Емсу, той сам, що обробив Варлаама й Йоасафа, але його поема затратила ся; уривки иньшої поетичної перерібки сеї леґенди опублїкував К. Рот і передрукував Ґедеке (див. Karl Goedeke, Deutsche Dichtung im Mittelalter, 2 Ausg., Dresden 1871, стор. 228—229, тексти на стор. 218).

льона в Ксенофонтовій „Ефезькій історії“, що так само стоїть на чолї всїх пізнїйших пригод, являєть ся їх вихідною точкою і заразом запорукою, що всі вони дійдуть до щасливого кінця.

Інтересно, що доля жінки Евстахієвої займає увагу автора леґенди дуже мало; вона відсунена в тїнь далеко більше, ніж Маттідія в Псевдо-Климентинах. Тим більшу ваґу поклали власне на сю фіґуру автори иньших леґенд, що протягом віків розвивали ся з сього пня. Більше розвинено ролю жінки (хоч розлуку її з мужем і сином поставлено в иньшім сьвітлї та обставлено иньшими мотивами) в безіменнім латинськім оповіданю про Константина і його матїрь Єлену, віднайденім у двох рукописах і опублїкованім у перве Е. Гайденрайхом[1]). За часів римського цїсаря Констанса, що жив у поганській вірі, приходить до Риму разом з иньшими паломниками „amore visitandi limina sanctorum apostolorum“ Єлена, дочка благородних родичів із Тревіру. На Тибровім мостї її бачить цїсарь Констанс, а очарований її красою посилає за нею слуг, щоб вислїдили, де вона живе і наказали господареви не випускати її з міста без цїсарського дозволу. Коли иньші паломники, відбувши своє паломництво, забирають ся вертати домів, господарь не пускає Єлену через те, що буцїм то у нього пропала якась цїнна річ і він підозріває її. Дївчина просить ся, плаче — надармо. Коли так сама заплакана сидить у покою, входить цїсарь Констанс, „ibique pauperculam solitariam inventam tanquam canis rabidus aggrediens suaeque libidinis fomitem satiare cupiens oppressit ejusque pudicitiae florem ea quantum potuit renitente abstulit violenter“ (op. cit. 3). Сповнивши се він почав розпитувати заплакану дївчину, хто вона і звідки родом, а розвідавши все дав їй богаті дарунки, а власне „quoddam ornamentum mirae pretiositatis ac auro pretiosissimo pretiosissimisque gemmis compositum, quo illo tempore soli imperatores in humeris ornari consueverunt, cum quodem annulo pretiosissimo“ і пішов геть.

Єлена бачучи себе зганьбленою цїсарем надумала не вертати більше до дому, але найшовши якусь убогу християнську сїм'ю в Римі лишила ся жити тут, заробляючи собі на житє працею

---

[1]) Incerti auctoris De Constantino Magno ejusque matre Helena libellus, e codicibus primus edidit Eduardus Heidenreich. Lipsiae 1879. Про се оповіданє Гайденрайх написав спецiяльну розвідку (цитовану далї), якої на жаль не маю під рукою.

рук. Цїсарські дарунки сховала так, що нїхто не знав про них, а себе видала за вдову, якій муж швидко по шлюбі вмер. Її хозяїни дуже любили й шанували її. Коли їй уродив ся син, вона назвала його Константином і взялась виховувати його дуже старанно. Константин ріс гарний і здібний на диво і був дуже подібний до свойого батька, цїсаря Констанса.

Між Римом і Грециєю велась тодї довга і тяжка війна. Два богаті римські купцї, побачивши раз 11-лїтнього Константина на вулицї і завваживши його подібність до цїсаря, уложили хитрий плян зробити пакість грецькому цїсареви. Довідавшись від Константина, що він син бідної матери вдови, вони взяли його з собою, передягли по панськи і 4 роки виховували як панича в роскошах і панських манєрах. Єлена дуже побивала ся, коли син її пропав, але сам хлопець у добрі та роскоши не тямив про неї. Коли Константин став гарним парубком, купцї взяли його з собою до Грециї, а прибувши до царського двора видали себе за послів римського цїсаря Констанса. Цїсарь — мовляли — бажає закінчити нещасну війну і для того посилає свойого сина одинака з тим, щоб грецький царь приняв його за зятя і віддав за нього свою одиначку-дочку. Царь і цариця пристають на се, а молода царівна побачивши свойого судженого, від разу прихиляєть ся до нього горячою любовю. Якийсь час по шлюбі обоє молоді живуть щасливо, але тут являють ся римські купцї з заявою, що римський цїсарь велїв їм конче привезти обоє молодят до нього до Риму. Не радо розстають ся батько й мати з донечкою й молодим зятем, вкінцї пускають їх у дорогу з купцями і з богатим приданим. Того тільки й треба було купцям. Відпливши морем досить далеко, вже мало ще не допливаючи Риму, вони над вечір пристали до якогось пустого острова і буцїм то надумавши ночувати на ньому, розіпняли шатер, де на богатій постелї Константин і його молода жінка лягли спати. Та скоро лише вони заснули, купцї з кораблем і з усїми скарбами відплили геть. Другого дня нещасні молодята побачили себе полишеними на пустім, безлюднім острові. Тут Константин признав ся своїй жінцї, що він не цїсаревич, але вбогої вдови син і був знарядом огидного ошуканства, яке отсе побиває й його самого. Але царівна не має для нього анї слова докору, вона готова подїляти з ним і бідність і всяке горе. Кілька день вони живуть на острові дикими овочами; вкінцї їх знаходять тут рибалки й перевозять до Риму.

Константин з жінкою йде до своєї матери. Радість Єлени з віднайденя сина, якого вона оплакувала більше чотирьох літ, не знає границь. Радо витає вона й молоду невістку, яка зі свойого боку віддає їй дорогий діядем, одиноке, що їй лишило ся з її приданого. Єлена продає його і на виручені гроші купує заїздний дім, stabulum[1]). Оттак жиють усї троє — Єлена як хозяйка заїздного дому, stabularia, — невістка заробляє шитвом, а Константин, почувши в собі рицарську кров, займає ся воєнними вправами і швидко доходить до такої зручности, що нїхто анї в Римі анї з приїзжих чужинців не може зрівняти ся з ним у рицарській штуцї. Се звертає на нього увагу цїсаря Констанса. Він починає розпитувати молодого чоловіка, хто він такий і якого роду, та Константин те тілько вміє сказати йому, шо свойого батька він не знав, а його мати й жінка — вбогі і жиють із зарібку. Та Констанс сим не заспокоюєть ся. Він велить покликати до себе матїрь і жінку Константина. Мати не хоче сказати нїчого про те, хто був батьком її сина; аж присилувана царською погрозою видобуває царський наплечник і перстїнь і сим доказує цїсареви, що Константин — його власний син. Рівночасно Константин оповідає історію його женячки і підлий учинок купців. Цїсарь велить арештувати злочинців і взяти на тортури. Тут вони потверджують усе, що сказав Константин. По тяжких муках їм відтинають голови, їх маєтки конфіскують і віддають Константинови та його матери. Про все дають знати грецькому цареви; війна кінчить ся миром, а по смерти батька й тестя Константин унаслїджує оба царства і робить ся царем наймогутнїйшим у сьвітї.

Головною героінею оповіданя являєть ся Єлена; в однім рукописї воно й має титул „De sancta Helena". Коли і де воно було написане — годї знати. В усякім разї його авторови треба признати велику заслугу в тім, що цїлу завязку й розвязку оповіданя опер на чисто психольоґічних мотивах, не вживаючи нїде машинерії улюбленої в житиях і леґендах — віщих снів, чудес, голосів з неба, ангелів і т. и. Маємо тут трохи чи не першу пробу переходу леґенди в новелю. Ся проба тим інтереснїйша, що була зроблена дуже вчасно: італїянський письменник Іоан

---

[1]) Се була, як кажуть учені, концесия леґенди для історичної традициї, яка в Єленї бачила чи то властительку заїздного дому (як тут), чи то дочку гостинника (як у Нікіфора Каллїста). Швидко по її смерти сьв. Августин називав її „stabularia".

Веронський у XIII в. переповідає коротко зміст сеї леґенди покликаючись як на своє жерело на якусь Bretonum historia. В XIII в. ще один італїянський хронїст, Яков Аквенський у своїй Chronicon Imaginis Mundi подає переповід отсеї леґенди; значить, у XIII в. вона на заході Европи вже була широко розповсюджена. Лишаючи на боцї деякі посторонні мотиви, що скомплїкували се оповіданє, ми без великої трудности віднаходимо в ньому головні теми Псевдо-Климентин: розстанє мужа й жінки на початку оповіданя, розлученє матери від сина, довголїтнє житє матери в утаєню і в бідности і потім пізнанє з разу сина з матїрю, а потім їх обоїх з батьком. Усунувши чудесне мотивованє подій безіменний автор переніс мотиви в душі своїх героїв, у їх пристрасти або етичні погляди. Знасилувана Єлена не хоче вертати до дому і живе в Римі; але вона держить ся одалїк від цїсаря і довгі лїта утаює його дарунки, бо ж її син — незаконний. Місце розбійників чи напівдиких моряків, що в давнїйших романах були звичайною машиною для пориваня дїтий і продаваня в неволю молодих героїв і героїнь, у нашого автора заняли хитрі купцї, що на вулицї в Римі забирають Константина і держать його там в укритю чотири роки, при чім його мати вважає його пропащим і оплакує як страченого. Хоч і як мало се правдоподібне, а все таки варто признаня як проба — покласти події на близький, реальний ґрунт і мотивувати їх без помочи чудес. Підступне одруженє Константина з дочкою грецького царя являєть ся відгуком иньшого мотива, але покиненє Константина з жінкою на безлюднім острові нагадує анальоґічну підлість моряка заподіяну Евстахієви й його синам. Пізнанє сина з матїрю в Римі в отсьому оповіданю показано як зовсїм звичайну річ: Константин знає свою матїрь, знає, де вона живе і без труду віднаходить її; чому він не зробив сього перед подорожю в Грецию (могли купцї заборонити йому), сього автор не мотивує. Досить, що в кінцевій части оповіданя Єлена знов виступає на перший плян. Вона уряджує житє собі й синови з невісткою, а коли цїсарь допитує її про батька Константинового, вона довгий час не хоче сказати правди. І тут автор не мотивує сього, але мотиви легко зрозуміти: Константин — незаконний син цїсаря! Не в пору признанє легко могло-б погубити його й її, коли-б цїсарь заперечив її оповіданю і не хотів признати сина.

Порівнюючи основні мотиви Псевдо-Климентин з мотивами леґенди про Єлену бачимо ось які стичні пункти: Маттідія втікає

з Риму з дїтьми, щоб утекти від проступних напастовань дївера; Єлена ховаєть ся в Римі знасилувана цїсарем. Маттідію розлучує з дїтьми буря і морські розбійники; Єленї крадуть сина купцї. Маттідія жиє в бідности й затаює своє високе становище з болю за своїми дїтьми, які вважає страченими на завсїди; Єлена жиє в бідности і затаює царське походженє свойого сина та царські дарунки зо страху перед закидом нелеґальности її сина. Маттідія на допити ап. Петра з разу подає фіктивні відповіди; Єлена на допити Констанса також з разу не признає правди і просить кілька день до намислу, тай тодї уступає лише погрозам. Та по за тими подібностями, що стверджують близьке ґенетичне свояцтво обох оповідань, бачимо у автора леґенди про Єлену значний поступ — не в штуцї оповіданя, бо воно держить ся зовсїм утертого, леґендового стилю, а в концепциї головної жіночої фіґури — Єлени. Замісь пассивної, безрадної Маттідії, що в жалощах уміє тілько кусати свої руки і доходить до жебрацького хлїба, бачимо тут жінку надїлену бистрим розумом, сильною волею та абнеґациєю. Вона, збезчещена, не тратить духа і постановляє жити далї в чистотї і цїле своє житє присьвятити вихованю сина. Втративши того одинокого сина вона побиваєть ся тяжко, але не видає своєї тайни що до його царського походженя і живе далї в своїм убогім станї. Анї перед тим анї по тім вона не згадує синови про його цїсарське походженє, щоб не збуджувати в ньому фальшивих і може незбутних надїй та амбіций. Тілько хоробрість сина та достойне поводженє її й її невістки в цїсарськім дворі доводять остаточно до відкритя всеї правди, так що кінцеве вивисшенє являєть ся не примхою слїпого фатум, але немов справедливою надгородою дїйсних заслуг, правоти й терпливости. Обік Єлени маємо в сьому оповіданю ще й другу анальоґічну і дуже симпатичну жіночу постать — доньку грецького царя і Константинову жінку. Вирвана з пишнот царського двора і кинена враз із мужем на безлюдний остров вона в додатку мусить почути від нього страшне признанє, що її й її родичів одурено, що її муж не цїсаревич, а син бідної вдови, безбатченко. А про те вона не плаче, не нарікає, не проклинає нікого, але піддержує мужа в його розпуцї, готова подїляти з ним усї злиднї, і справдї в домі свекрухи без нарікань і без покликів на своє царське походженє втягає ся в убоге, робуче житє і своєю скромністю та чесністю привертає до себе прихильність цїсаря.

Безіменний „Libellus“ про Єлену й Константина зі своїми безпосередніми паростями займає окреме місце в циклю леґенд про першого християнського монарха, якими схід і захід обснували його фіґуру. Тими леґендами займали ся при кінці XIX в. визначні европейські і славянські вчені: Веселовский, Гайденрайх, Коен, Келер а на послідок Драгоманов. В р. 1877 опублікував Веселовский у журналї Romania текст старофранцузького „Слова про імператора Кутана“ (Le dit de l' empereur Coustant) з просторою студиєю про сей твір. Рік по тім німецький учений Райнгольд Келер опублікував рецензию на сю працю в Zeitschrift für romanische Philologie 1878 [1]). В р. 1881 вийшла розвідка Гайденрайха про віднайдений ним і опублїкований 1879 р. латинський текст (F. Heidenreich, Der libellus de Constantino Magno ejusque matre Helena und die übrigen Berichte über Constantin des Grossen Geburt und Jugend, друковано в Archiv für Litteraturgeschichte, 1881). Італїянські перерібки того самого оповіданя зібрав і пояснив у звязку з иньшими оповіданями сього циклю Коен в Archivio della società Romana di storia patria 1883 р. До сеї теми повертав іще пару разів Веселовский, див. особливо його „Южнорусскія былины, VIII. Царь Константинъ въ русскихъ и южнославянскихъ пѣсняхъ“ (стор. 287—305). Остатнїй писав про весь цикль Константинових леґенд Драгоманов („Славянскитѣ сказания за рождението на Константина Великий“, друковано в Сборникъ за народни умотворения 1890 кн. II—IV). Всї ті дослїдники якось не звернули уваги на споріднене Гайденрайхового анонїма з Псевдо-Климентинами та з леґендою про Евстахія Плакиду, натомісь поклали головну вагу на тему, яка в оповіданю анонїма і споріднених з ним латинських текстів та італїянських новель майже щезає, а власне на тему про фатальну дитину, про яку при її вродженю віщує ся цареви, що се буде його наступник на престолї. В своїй французькій працї про „Le dit de l' empereur Coustant“, що була вихідною точкою всїх дальших дослїдів, Веселовский сконстатував три версиї оповідань про молодість Константина, а власне 1) французьку, до якої належала опублїкована ним поема і звісне вже давнїйше прозове оповіданє, де весь інтерес сконцентрований на хлопцеви, що родить ся під віщим знаком, і на заходах царя, щоб зігнати

[1]) Передрукована з деякими додатками в R. Köhler, Kleinere Schriften, zweiter Band. Berlin 1900, стор. 355—359.

зо сьвіта того хлопця; 2) італїяньску, заховану у Якова Аквенського, перероблену на італїяньску поему пз. Dittamondo поетом XIV в. Fazio degli·Uberti; 3) сербську народню пісню, де знов річ іде про чудесно вродженого хлопця і засноване Константинополя. Веселовский силкував ся доказати спільне і то орієнтальне походжене всїх трьох версий, хоча власне для другої не вказав нїякої паралелї, що зближала-б їх з обома иньшими. Келер завважив, що кожда з тих трьох версий — зовсїм окрема і нїчого спільного між ними нема (Kl. Schr. II, 357). Гайденрайх віднайшов первовзір тзв. італїяньскої версиї, власне розібраний нами безіменний Libellus, а Коен зібрав ще деякі його парості, а власне приписану Боккачієви новелю „Urbano“ і ще одну незвісного автора новелю з XIV в., опублїковану Замбрінім (F. Zambrini, Novelle d' incerti autori del secolo XIV. Bologna 1861, стор. 9—29). Гайденрайх навів ще одно оповідане, заховане у візантийського історика церкви Нікіфора Каллїста (IX в.), яке справдї може вважати ся перехідним огнивом між оповіданями французької й італїяньскої версиї. Нікіфор оповідає, що Констанс, воюючи в Азиї, ночував раз у однім гостиннім дворі в Дрепанї. Там йому подобала ся вродлива дочка гостинника Єлена. Він провів з нею ніч і дарував їй пурпуровий плащ. У ночи йому снило ся, що сонце замісь на сходї виринає на заходї. Ворожачи з сього незвичайну будущину дитини, яка вродить ся з його звязку з Єленою, він від'їздячи поручив її батькови, щоб хоронив її в чистотї і старанно виховував будущу дитину. Потім він вернув до Риму і зробив ся цїсарем. По кільканацятьох роках Констанс знов об'їзджає Азию, його двораки прибувають до Дрепана і один із них зневажує молодого Константина. Тодї його мати йде до Констанса, показує йому пурпуровий плащ і Констанс признає хлопця своїм сином та бере його з собою до Риму. Але у нього є своя жінка, якій він не хоче показувати нелеґальвого сина, для того віддає його під опіку Діоклеціянови. Та Константин, вихований у християньскій вірі, відзиває ся зневажливо про цїсаря, що велить мучити християн. Довідавши ся про се і надто дізнавшись від астрольоґів, що Константин має не тілько засїсти на римськім престолї, але надто скасувати римську віру, Діоклеціян заходить ся, щоб підступно зігнати його зо сьвіта. Він посилає його до Єгипту, а в Палестинї наставляє засїдку, що має по дорозї вбити його. Але Константин завчасу дізнає ся про все, замісь до Єгипту їде до Ґалїї, де пробуває його батько з ле-

ґіонами і сей проголошує його цісарем. Бачимо тут інтересний приклад контамінациї двох леґендових типів: в початку історія Єлени, при кінці історія фатального хлопця. І коли віщий сон Констанса в початку та заходи Діоклеціяна, щоб замордувати Константина, вказують на орієнтальне походженє, то оповіданє про злуку й розстанє Констанса з Єленою і їх пізнійше пізнанє при помочи плаща вказує на леґенду подібну до Гайденрайхового аноніма, а посередно до Псевдо-Климентин. Оттим то Драгоманов, звівши до спільних, буддийських жерел і французьку поему і сербські та болгарські пісні про чудесного хлопця основателя Константинополя, і широко розповсюджені по Славянщині казки про Марка Богатого, Палія-безбатченка, Попелюха і т. д., зовсім справедливо відділює тзв. італіянську редакцию окремо, заявляючи (Слав. сказ. за рожд. на Константина Вел. Сборникъ 1890, III, 24—35), що для них доси не знайдено спільного бассену, яким являють ся індийські леґенди про Чандраґупту та Чандрагасу для сербської та української леґенди, болгарської пісні та французької повісти. Та не зовсім вірні дальші слова Драгоманова, що „на славянськім ґрунті не стрічаємо нічого подібного до сеї ґрупи оповідань про Константина Великого“. Ми бачили вже, що Псевдо-Климентини і в просторім Епітоме і в більше популярній перерібці Димитрія Ростовского були здавна звісні східним і певно також полудневим Славянам. Так само здавна звісне і дуже популярне у Славян було й житиє Евстахія Плакиди, а зараз побачимо, що звісні тут були і перейшли в уста люду також і иньші пароcти сеї самої теми.

В добі хрестових походів і культу дам у західній Европі поетична фікция залюбки опрацьовує тип ідеальної жінки, ідеальної в ріжних напрямах. Одною з таких ідеальних по тодішньому жіночих прикмет була жіноча терпливість і покірність долї, зглядно покірність волї або навіть примхам мужа. Крайнїм вискоком ідеалїзациї в тім напрямі була дуже популярна в середнїх віках повість про Ґрізельду, над якою муж збиткуєть ся, яку бє, прогонює, повертає на слугу, якій загадує самі докучливі занятя, а все се лише для випробуваня її вірности. А коли вона видержала без суперечки всї проби, він повертає її назад до своєї любови[1]). Не менше популярні, але далеко більше варті

[1]) Лїтературу сеї теми див. Histoire littéraire de la France, т. XIX, стор. 798; Ch. Nisard, op. cit. II, 481—494; G. Paris, op. cit. 91; Romania XIV, 598—608; R. Köhler, Kleinere Schriften II, 501—554.

нашої симпатиї були оповіданя про жінку, що терпить невинно чи то з недовідомого божого допусту, чи наслїдком обмови або інтриґи злих ворогів. Усї оповіданя сього другого циклю являють ся безпосереднїми або посереднїми парістями Псевдо-Климентин та леґенди про Евстахія Плакиду. На скілько сягають мої відомости, можемо розріжнити чотири типи тих оповідань.

1. Вільгельм король анґлїйський, віршований французький роман, написаний у XII або XIII в. якимсь трувером Кретьєном, та певно не славним Кретьєном із Труа, автором Трістана, Персеваля і иньших романів із циклю Артура й Круглого стола (див. Gaston Paris, La littérature française au Moyen age, Paris 1888, стор. 215). Французький учений признає, що анї про жерела сього романа, анї про його автора не знаємо нїчого; давнїйші вчені, як Голлянд, уважали його твором Кретьєна з Труа[1]). Ось короткий нарис його змісту[2]).

Анґлїйський король Вільгельм чує три ночи раз по разу наказ, щоб зараз устав і йшов геть із свойого царства, під загрозою страшного нещастя. Два рази він отягав ся, третьої ночи встає і збирає ся йти. Його спиняє його жінка, що також чула сей наказ, і йде разом із ним. В ночи вони доходять до моря, сїдають спочивати в камяній печері, і тут королева родить з разу одного сина, потім другого. Король урізує з разу одну полу свойого плаща і обвиває одну дитину, потім другу полу для другої. Жінка хоче їсти; він іде над море і бачить купцїв, що власне лагодять ся відпливати, і просить у них троха страви для своєї жінки. Купцї приймають його за жебрака і посилають кільканацять людий, щоб поглянули на ту жінку. Приваблені красотою королеви вони забирають її на корабель, а короля зневажають і штуркають, лишаючи йому дїтий, щоб мав з чим жебрати. Один купець з милосердя дає йому калитку з пятьма червінцями, а коли король обурений їх поводженєм не хоче брати гроший, він кидає йому свій дарунок на беріг, та калитка трафила на дерево і зависла між гиляками. Купцї відплили. Король у розпуцї по її стратї хоче з дїтьми й собі-ж плисти за море, находить човен,

---

[1]) W. L Holland, Crestien von Troies, eine litteraturgeschichtliche Untersuchung. Tübingen 1854, стор. 64 і д. Текст романа опублїкував Фр. Мішель (Francisque Michel, Les chroniques anglo-normandes III, 39 і д.).

[2]) Користую ся нїмецькою прозовою переповідкою Ад. Келєра (Adelbert von Keller, Altfranzösische Sagen, 2 Ausg. Heilbronn 1876, стор. 135–191).

кладе туди одного хлопчика і йде власне по другого, та бачить, що його вхопив вовк, який і щезає у гущавині. Король гонить за ним — даремно. Але дорогою йшли купці і відбили дитину в вовка; вони-ж знаходять і другу дитину в човні, забирають їх і відпливають. Стративши одну дитину король вертає до човна до другої, але не знаходить ані сліду. Пригадує собі калитку, що кинув йому купець і яка все ще висить на дереві, та в хвилї, коли хоче взяти її, надлїтає орел приваблений червоним предметом, хапає калитку, а йому дає крильми такий урар в лице, що він паде до долу. День і ніч бігає нещасний король по лїсї, то молячись, то рвучи на собі волосє з розпуки. Вкінцї якісь купцї за Бога-ради перевозять його через море до міста Ґалїнди. Тут він наймає ся у богатого купця, служить йому з разу за наймита, а потім робить ся й сам купцем.

Тимчасом купцї, що забрали королеву, приплили до міста Сурелїна. Між ними вибухла сварка, кому має дістати ся королева; не можучи згодити ся вони пішли на суд до місцевого володаря, що був собі простий рицарь. Се був уже старий чоловік. Вислухавши купцїв він велїв привести до себе бранку, задержав її у себе і надто забрав у купцїв що найцїннїйше з їх товарів і відправив їх нї з чим. Королева жиє в нього не видаючи себе, хто вона. По двох роках умирає рицарева жінка і він хоче оженити ся з королевою; ся випрошуєсь на один рік, вкінцї бере з ним шлюб; старий рицарь женить ся на те тільки, щоб зробити її наслїдницею своїх дібр, а до неї самої не доторкаєть ся зовсім.

Натомісь купцї, що забрали обох хлопчиків, прибули до міста Катенеза, охрестили дїтий і назвали одного Люель, себ-то Вовчик, а другого Марен на память того, що його знайдено на морі. Одного взяв купець Фукіє, а другого Ґосселен. Вони виховували їх як своїх синів. Хлопцї любили себе обопільно, хоч не знали, що вони брати собі. Оба вони були дуже гарні і дуже подібні один до одного, але зовсім неподібні до своїх прибраних батьків. Коли дійшли до 11 літ, батьки хотїли їх дати до ремесла — одного до кушнїрства, другого до столярства. Хлопцї мов змовивши ся спротивились тому — се заговорила їх кров. Батьки почали бити їх і в пересердю оба відкрили своїм вихованкам, що вони не їх дїти і на доказ дали їм ті поли з плаща, якими вони були колись обвинені. Хлопцї оба, незалежно один від одного, покидають своїх опікунів, і йдуть у сьвіт. По дорозї вони стрічають ся, а зайшовши в лїс убивають молодого оленя.

Їх ловить лїсничий і заводить до короля, та сей бачучи їх незвичайну вроду приймає їх у свою службу і велить учити їх рицарського ремесла.

Так минає 24 (в иньшім місцї 28) лїт. Вільгельм зробив ся купцем, компаньоном свойого патрона і з його двома синами пливе задля торговлї до Анґлїї, до міста Бістота. Там панує його братанок, якому по загадковій утецї короля передано володїнє. Вільгельм стрічає одного парубка, що має на продаж гарний ріг зі слонової кости; він пізнає свій власний ріг, купує його і просить парубка сказати йому, відки має сей ріг. Сей оповідає, що малим хлопцем служив у короля Вільгельма, а коли одної ночи король і королева щезли з палати, а двораки потім грабували й забирали що кому подобало ся, він узяв отсей ріг, ховав його у себе, а тепер задумав продати його і гроші роздати бідним. Він справдї чинить се. Горожане починають у купцеви пізнавати свого давнього короля, збігають ся до нього, дають знати молодому королеви. Сей приходить і також пізнає свойого стрийка, готов віддати йому свою корону і пановане. Та Вільгельм не признаєть ся: він купець, а королївства не потребує. Другого дня він відпливає з Бістота. В дорозї його захапує буря, гонить корабель три дни й три ночи й загонює до пристанї Сурелїна. Капітан корабля не рад би приставати тут: у замку живе така королева, що велить ревідувати кождий купецький корабель, а що найцїннїйше, забирає собі. Та Вільгельм волить понести страту, нїж наражати себе й своїх на дальшу морську бурю. І справдї про їх приїзд зараз дали знати на замок; до корабля приходить королева зі своїм майордомом. Її старий муж уже давно вмер. Вільгельм не може бачити її лиця, бо воно закрите густим вуалем. Вона оглядає всї товари, але нараз побачила завішений на щоглї ріг і пізнала ріг свойого мужа; придивляє ся купцеви й пізнає його; перстїнь на його пальцї перемінює її догад на певність — се її муж, король Вільгельм. Але вона не дає пізнати по собі нїчого й жадає від купця, щоб дав їй сей перстїнь.

— Ясна панї, — мовить купець, — сей перстїнь для вас мало що варт. Беріть що найцїннїйше знайдете на кораблї, а його лишіть менї. Беріть хоч усе!

Та королева не хоче, і Вільгельм нарештї віддає їй перстїнь.

— Ясна панї, се я дав вам великий дар. Не радо зняв я його зі свойого серця, бо там він був, не на моїм пальцї. Се я дав вам своє житє.

Королева рада сим словам і запрошує купця і всю його компанїю до себе на замок. Там вона скидає вуаль, просить його до обіду й сїдає обік нього. Придивляючи ся їй з близька король зачинає пізнавати свою жінку, але мовчить. По обідї вбігають до салї ловецькі пси. Їх вид немов очарував короля; він неначе крізь сон скрикує: „Гальо, товариші! Олень утїкає!“ Двораки сьміють ся з купця, що щось балакає про оленя, але королева допитує його ласкаво, що значить сей оклик.

— Ах, ясна панї, — мовить він, — колись я дуже любив лови, та отсе вже 24 роки не вживав сеї приємности.

— Можете вжити її тут і то зараз, — мовила королева. — І я їду з вами.

Всї рушають у лїс. Тут королева, відлучивши ся з королем від решти двораків, признаєть ся йому, що вона його жінка, і він признаєть ся їй. Вони оповідають собі свої пригоди. Королева оповідає про свої клопоти з сусїднїм королем. Він хоче женити ся з нею, а вона відмовляєть ся і за се він робить їй тисячні прикрости. „Отсим лїсом іде границя між моїм володїнєм і його. Звертаю вашу увагу на потічок, що тече в лїсї: се гранична лїнїя. Коли звірина перебіжить сю лїнїю, не важте ся гнати за нею: там сидять у засїдцї рицарі мойого ворога і вбивають кождого з моїй людий, хто переступить сей потічок“.

Подавши королеви сю осторогу, королева вертає назад до свойого замку. Вільгельм наскакує на пишного оленя, сей біжить на граничну річку, пси за ним, а за ними Вільгельм. Ніхто зі стрільцїв не сьміє переступити з ним за границю. Пси валять оленя до долу, король трубить з радощів і в тїй хвилї надбігають два рицарі з засїдки і хочуть його вбити. Вільгельм боронить ся, заслонюєть ся за дуба, далї притиснений кричить:

— Стійте, бо вбєте короля Анґлїї!

Рицарі зупиняють ся, розпитують; король оповідає їм свої пригоди, про втрату жінки й дїтей і про калитку вхоплену орлом. В тїй хвилї та сама калитка паде з гори між них на землю. Се потверджене королевих слів.

— Пане, — мовить один рицарь, — я нїколи не знав свойого батька, але з ваших слів бачу, що ви мій батько.

І він оповідає все, що сказав йому купець. Те саме оповідає й другий рицарь. У них є ще ті шмати, що їм передали їх прибрані вітцї. Вільгельм дякує Богу за таке чудесне віднайдене своїх синів, і розібравши оленя вони всї три спішать до їх помешканя, щоб побачити ті поли. Про се дано знати королеви

Катанаса, який радісно витає Вільгельма і передає йому обох синів, висловляючи їм великі похвали головно за те, що так допікали сусідній гордій королеві, яка тепер не знайде жадної пощади і мусить або віддати йому свою руку, або забирати ся геть.

— Вона забере ся геть, — мовить Вільгельм, — бо се моя жінка, а мати отсих двох рицарів.

Оба рицарі при тій відомости заплакали з болю і з радости.

Король Катанаса лишив Вільгельма з його синами всю ніч у себе. Тимчасом королева проводила ніч у страшній трівозї. Стрільцї сказали їй, що купець у погонї за оленем перебрив річку і пропав у сусіднім лїсї. Королева велить своїм людям лагодити ся до війни, коли в тім до замку прибуває сусїднїй король зі своїми рицарями та з її чоловіком.

— Чи ви вольний, чи бранець? — питає вона свойого мужа. — А коли бранець, то якого викупу жадають за вас?

— Я вольний і знайшов тут моїх і ваших приятелїв, — каже Вільгельм. — Знаєте отсих двох рицарів?

— О, знаю їх аж надто добре! — мовить королева. — Вони найдужше докучали менї, вбивали моїх людий, зубожили мій край. Се мої смертельні вороги.

— Се ваші сини! — мовить Вільгельм.

Кінчить ся оповіданє загальною радістю. Вільгельм вертає до Анґлїї і засїдає знов на тронї, який добровільно відступає йому його братанок.

Як бачимо — на рицарсько-купецькі відносини транспонована і ширше розвинена основа житія сьв. Евстахія. Чудесний наказ королеви, щоб забирав ся зі свойого краю, не мотивований нїчим реальним (крім погрози), так само як у Ксенофонта Ефезького нїчим не мотивований оракул Апольона, по якому Габрокомес і Антея вибирають ся в дорогу. Анальоґічний чудесний наказ знаходимо в нїмецькій поемі Karlmeinet, але далеко лїпше мотивований: тут голос із неба велить Карлови Великому в ночи йти красти; Карло вибирає ся з палати, здибає ся на дорозї з иньшим розбійником, з яким іде красти до двора свойого мінїстра і довідуєть ся при тім, що той мінїстер укладає змову, щоб завтра замордувати його. В поему Karlmeinet се оповіданє війшло з нідерляндської поемки „Karl und Elegast“, основаної на затраченім французькім оріґіналї; натяки на сей епізод знаходимо в французькій поемі Renaud de Montauban; із фран-

цузького оріґінала черпала також скандинавська Karlomagnus-Saga й її датське скороченє. (Див. А И. Кирпичниковъ, Средневѣковыя литературы западной Европы в Корша-Кирпичникова Всеобщая історія литературы, С. Петербургъ 1885, т. II, 230). В Росиї сей епізод пришпилив ся в устній традициї до Івана Грізного, (див. Историческій Вѣстникъ 1880, сент. стор. 15). Ся леґенда, відірвана від особи Карла Великого, дійшла й до нас у письменній традициї (див. В. Гнатюк, Леґенди з Хітарського збірника ч. 1 [1]), в Записках Наук. Тов. ім. Шевченка 1897, т. XVI, стор. 4—8) і в устній переповідці (Житє і Слово IV, ст. 172—173; Chełchowski, Powieści i opowiadania ludowe z okolic Przasnysza I, 259—268). Як у житію Евстахія, так і тут купці розлучують мужа від жінки, вовк хапає одного хлопця, батько одного дня тратить жінку і двох синів і живе довгі літа наймитом, сини виростають близько один одного і роблять ся вояками, не знаючи, що вони брати собі. На безпосередній вплив Рекоґніций вказувала би хиба сцена пізнаня матери з синами: там Климент відпихає матїрь, що перша пізнала його й кинулась його обіймати; тут мати вважає своїх синів своїми смертельними ворогами.

Поема про Вільгельма анґлїйського являєть ся одною з кращих памяток старофранцузької лїтератури; її авторови треба признати не малий дар композициї та значну пайку оріґінальности. Про те його поема не здобула собі в тім часї більшої популярности, тай новійшими часами якось мало звернено на неї уваги (див. зрештою Romania III, 507; VI, 27; VIII, 315; VIII, 442); про неї нема згадки нпр. у Всеобщей исторіи литературы Корша-Кірпічнікова, анї навіть у найновійшій, 7-томовій історії французької лїтератури, обробленій цїлим рядом специялїстів і виданій під редакциєю Пті де Жіллєвіля. Оттим то й питанє про безпосередні жерела поеми, тоб-то — чи її автор мав перед собою вже готову якусь традицию про пригоди короля Вільгельма і тілько переробив її, чи сам уложив тему, користуючись лише леґендою про сьв. Евстахія, Псевдо-Климентинами та може ще деякими устними чи писаними традициями, що могли піддати йому поодинокі мотиви його епізодів (ріг Вільгельма, історія калитки вхопленої орлом і т. и.) мусимо поки що лишити без відповіди. На скілько знаємо, поема не була в середніх

[1]) Подана нам між паралєлями вказівка на старофранцузький Dit de l' empereur Constant не вірна, має бути Guillaume de l' Angleterre.

віках перороблювана анї на прозу анї на иньші мови; її мабуть швидко притьмили иньші твори анальоґічного змісту.

2. Берта-Ґеновефа. Леґенда, дуже близька до тзв. італїянської версиї про Єлену й Константина, вчасно, бо мабуть іще в XII в. пристала й до імени другого великого християнського володаря, Карла Великого. Традиция робить його так само як Константина незаконним сином, велить його матери довгі лїта жити в пониженю й бідности і робить її взірцем терпливости, покори та лагідности. Маємо кілька версий сеї історії. Первісний француський chanson de geste не дійшов до нас, але зміст його передає німецьке прозове оповіданє, в р. 1803 опублїкуване Аретіном і знайдене ним у однім рукописї з XIV або XV в.[1]). Ось зміст сього оповіданя.

Король Піпін пробуває в Баварії. Тут приходить до нього посольство „von Brittaia oder Kärling“ (з Британїї або Франциї) того змісту, що тамошнїй король рад би дати Піпінови свою доньку за жінку. Піпін просить прислати йому насамперед портрет панни. Портрет подобає ся Піпінови, та він засягає ще ради свойого майордома. Сей радить Піпінови сватати королївну і бере ся сам зі своїми синами та приятелями їхати до Анґлїї та привезти королївну. Тимчасом він надумав зраду. З портрета він переконав ся, що анґлїйська королївна подібна троха до його дочки і забажав зробити свою дочку королевою. Він їде до Анґлїї, сватає для Піпіна королївну Берту; з поворотом анґлїйський король і його барони проводять молоду й сватів до пів дороги, потім вертають домів. Майордом їде далї сам з Бертою. В'їхавши в лїс він в часї одного нічлїгу дає наказ двом слугам іти рано до намету, де спала королївна, забрати її одежу, а натомісь дати їй одежу майордомової дочки, потім завести королївну в лїс і там убити її і принести йому на знак її язик і кріваву сорочку. Слуги милосердять ся над нещасною дївчиною, вбивають її песика й вирізують йому язик, кровавлять її сорочку, а її пускають у лїс і беруть від неї присягу, що не верне до міста. Берта знаходить захист у вугляря, якого збогачує своїми майстерними вишивками. Тимчасом Піпін женить ся з дочкою майордома і має з нею двох синів, із яких один, Лев, робить ся потім папою римським. Та раз полюючи Піпін зі своїм астрольоґом заходить до хати вугляря й ночує тут. Астрольоґ вичитує зі зьвізд, що

[1]) J. Christ. Freiherr v. Aretin, Aelteste Sage über die Geburt und Jugend Karls des Grossen. München 1803.

в отсїй хатї живе королева жінка, з якою король сеї ночи має сплодити славного рицаря й володаря. Завідомлений про се Піпін питає вугляря, що се за жінка в нього? Вугляр показує йому своїх дочок, але астрольоґ заявляє, що жадна з них не та, на яку вказують зьвізди. Тодї вугляр відкриває, що у нього отсе вже сїм лїт живе гарна панна незвісного походженя. Піпін входить до її комірки і вона оповідає йому, хто вона, та заразом просить короля лишити її тут і не піднимати задля неї нїякого слїдства против майордома й його дочки, теперішньої королеви. Піпін ночує з Бертою і з сього родить ся Карло; він виростає з разу в лїсї з селянськими дїтьми, дістає ся потім на двір одного рицаря, де визначує ся своїми мудрими судами як другий Соломон, а се доводить до прилюдного відкритя його походженя. Майордома карають смертю, його дочку (фальшиву Берту) замуровують, а правдива Берта робить ся королевою.

Нема сумнїву, що автор сього оповіданя не користував ся безпосередно Рекоґнїциями, але мав під рукою леґенду про вродженє Константина і то якийсь її варіянт подібний більше до версиї Нікіфора Каллїста (віщий сон, що пророкує будущу славу ще не вродженої дитини), нїж до оповіданя Гайденрайхового анонїма. Псевдо-Климентову повість нагадує лише довголїтня розлука мужа й жінки, її житє в пониженю та непривичній для неї працї. Розлуки матери від сина нема; при кінцї введено мотиви з леґенд про Соломона та суд злочинця над самим собою (тут сей суд вирікають дїти чи внуки того злочинця, а потверджує він сам). Сю повість переробив у XIII в. якийсь невідомий трувер на поему пз. L' histoire de Pepin et de Berthe sa femme, en rithme", де пороблено значні зміни в деталях. Піпін хоче женити ся в друге і йому радять узяти Берту, дочку короля угорського. По шлюбі (заочнім) якийсь Тиберт і його жінка підсувають королеви свою дочку, а Берту велять слугам відвести в лїс і вбити. Слуги пускають її, вона вертає до Угорщини до своєї матери; ся висилає посольство до Піпіна й відкриває йому злочин, по чім винуватих карають. (Aretin, op. cit. 125—126). Як бачимо, з первісної основи лишив ся ледво слїд. Далеко близша до первовзору перерібка трувера XIII в. Адене (Adenez li Roy). Тут Берта також дочка угорського короля, але не вертає до дому, а живе в лїсї у мельника; епізоду з астрольоґом нема; Піпін, ночуючи у мельника жадає, щоб той прислав йому на ніч одну зі своїх дочок, а сей посилає Берту; вони ночують обоє на драбинястім возї накритім гиляками і відси син,

уроджений потім, називає ся „великий віз“ (charro magno) [1]). Мабуть на основі Аденетової версиї зроблена була в XIV в. містерія „Berte, femme du roi Pepin“, де Берта являєть ся також дочкою угорського короля (зміст її див. L. Petit de Julleville, Lès Mysteres I, 143—149).

Найблизше споріднене з оповіданєм про Берту являєть ся оповіданє про Гірлянду бретонську, жінку бретонського князя Артуса. Брат сього князя Жерард пробуває на дворі анґлійського короля, хорого на проказу. Лікарі сказали йому, що він може подужати лише тодї, коли з'їсть серце нехрещеної ще дитини князївського роду. Жерард знає, що його братова Гірлянда в тяжи. Бажаючи унаслїдити по братї князївство, отже позбавити його наступника, він їде до Бретанї, підкупує повитуху, що приймає дитину в княгинї в неприсутности князя. Повитуха втїкає з дитиною, щоб удати ся на двір анґлїйського короля, але її в дорозї переймає один сьвященник, який і виховує дитину. Тимчасом Жерард оскаржує Гірлянду перед братом, що вона вбила сама дитину і заходить собі з якимось сусїднїм шляхтичем. Рівночасно він підкупує служницю, щоб ся нїби то зрадила княгинї секрет, що її муж дуже сердить ся на неї і велїв Жерардови вбити її. Гірлянда втїкає з замку, блудить по лїсах, заходить аж до Нормандії і стає в однім замку за служницю, де й пробуває 7 лїт. Тут її пізнає бретонський рицарь д' Олїв і привозить назад до князя. По якімсь часї Гірлянда має з князем дочку, але Жерард ще раз обмовляє братову в чужолозтві з Олївом. Її засуджують на смерть: вона має бути спалена на стосї, коли до певного реченця якийсь рицарь не стане в її оборонї. Вже уставлено стос і виведено звязану Гірлянду, коли до замку над'їжджає молодий рицарь, щоб стати в оборонї княгинї. Він у поєдинку смертельно ранить Жерарда, і сей перед смертю признає невинність Гірлянди; рицарь показуєть ся її сином, що був вихований у манастирі. Його опікунови Бог у снї велїв уоружити хлопця й вислати на ратунок матери [2]). Се оповіданє обробив прозою французький єзуїт Серізіє, той сам, що був автором книжки про Ґеновефу. Але в 60-их роках XIX в. від-

---

[1]) Ferd. Wolf, Über die neuesten Leistungen der Franzosen für die Herausgabe ihrer National-Heldengedichte Wien 1833, стор. 60; пор. Г. Н. Потанинъ, Восточные мотивы въ средневѣковомъ европейскомъ эпосѣ. Москва 1899, стор 6.

[2]) K. Simrock, Die deutschen Volksbücher. Frankfurt 1865, т. XII, стор. 27—82.

найдено бретонську містерію про сьв. Трифіну, в якій маємо ту саму леґенду[1]) тілько з переміною імен та місцевостий. Відгуки оповіданя про Берту бачимо лише в першій части: мотив інтриґи — не погорджена любов, а жадоба панованя; княгиня під загрозою смерти робить ся служницею й жиє довгі літа в пониженю; син являєть ся її спасителем так як в оповіданю про Берту Карло стає причиною регабілітациї матери, а в оповіданю про Єлену й Константина Константин звертає на себе увагу цісаря і стає приводом до викритя всеї правди.

У славного енцикльопедиста XIII в. Вінкентія з Бове знаходимо анальоґічне оповіданє, що своїм початком навязує безпосередно до Псевдо-Климентин. У царя є жінка Гільдеґарда. В неприсутности царя до неї залицяєть ся його брат; щоб спекатись його Гільдеґарда замикає його в вежи. Коли Карло вернув, брат оклеветує перед ним Гільдеґарду; їй вирвали очи і покинули її в лісї, та вона заходить до Риму, де робить ся монахинею, а пізнійше сьвятою. Швидко се оповіданє привязано до особи Карла Великого і злучено з иньшими романїчними мотивами. В романї „Makaire“ з Гільдеґарди зроблено Сибілю, жінку Карла Великого. Вона — дочка грецького імператора Рішіера. Її очорнює перед Карлом Макер, батько того самого Ґанельона, що пізнійше зрадив Ролянда. Чого він сердить ся на королеву — не сказано. Карло велить рицареви Обрі відвести її в ліс. Вона в лісї родить сина так само як жінка короля Вільгельма; по ріжних пригодах доходить до Константинополя до своїх родичів, як в одній версиї Берта на Угорщину. Як батько Берти, так тут грецький імператор іде війною на Карла. Хоча Греки мають перевагу, то все таки його жінка виряджає посольство, щоб просити у нього мира; всї йдуть у самих сорочках, жінки, а на їх чолї королева, до пояса голї. Карло зворушений сею покорою накидає свій пурпуровий плащ на королеву, щоб прикрити її наготу. Річ кінчить ся їх помиренєм. Син, уроджений у лїсї, не грає тут нїякої ролї[2]).

---

[1]) Sainte Tryphine et le roi Arthur, mystère Breton... publié et précédé d' une introduction par F. M. Luzel. Paris, 1863. Пор. статю R. Köhler, Sainte Tryphine et Hirlande в Revue celtique 1871, т. I, стор. 222—225 і його-ж Kleinere Schriften II, 657—662.

[2]) Див. Gaston Paris, Histoire poetique de Charlemagne, Paris, 395 і д. Не маючи в руках сеї книги цитую з Потаніна, op. cit. 14, 253—254.

Та найбільшу популярність у цілій Европі здобув собі сей тип оповіданя в житію сьв. Жанвієви або Ґеновефи Брабантської. Ся Жанвієва, була, здаєть ся, історичною фіґурою. Коли і з якої причини до неї притулило ся оповіданє про невинно переслїдувану жінку, не знаємо. Латинські тексти леґенди маємо в Acta Sanctorum (Aprilis t. I), у Бровerових Antiquitates annalium treviriensium, у Радеровій Bavaria sancta, в Молянових Natales sanctorum Belgiae, в Фрелєрових Origines Palatinae. Французьке людове оповіданє, що було взірцем німецького й иньших европейських, написав єзуїт Серізіє; перше виданє вийшло в Парижі 1647 р. (Ch. Nisard, op. cit. II, 424—455) пз. L'innocence reconnue; майже рівночасно иньшим автором була зложена духовна вірша про сю сьвяту (тамже II, 146—155).

Зміст сеї загально звісної леґенди коротко такий. Ґеновефа, дочка князя Брабанту, виходить замуж коло р. 710 (за часів Карла Мартеля) за Зіґфріда, каштеляна з Гогензіммерен коло Тревіру. Зіґфрід їде на війну. Комендант його замка Ґольо закохав ся в жінку свойого пана, та вона відкидає його залицяня. Тодї він очорнює її перед неприсутним мужем і сей велить стратити її. Ґеновефа в вязницї родить сина. Убійники виводять її з дитиною в ліс, та тут зворушені її просьбами пускають її. Ланя, яку вони зустріли в лїсї, кормить дитину. Ґеновефа з дитиною й ланею жиє в лїсі шість літ. Зіґфрід підчас одного полюваня гонить сю ланю і вона заводить його до печери, де живе Ґеновефа. Наступає пізнанє супругів і кара зрадникови.

Не вдаючи ся в бібліоґрафію сеї леґенди, дуже розповсюдженої по всїй Европі[1]), зазначу лише ту новість, яку впроваджує ся версия в розібраний доси цикль оповідань, а власне вмішанє доброчинного звіря в пригоди героїв. Ми бачили вже вмішанє звірів як ворожого, хоч божим допустом для певної ролї при-

[1]) Цїкавих відсилаю до моноґрафійки Цахера (Julius Zacher, Die Historie von der Pfalzgräfin Genovefa. Ein Beitrag zur deutschen Litteraturgeschichte und Mythologie Königsberg 1860, хоча подане ним мітольоґічне толкованє леґенди не має нїякої вартости. Див. також R. Köhler, Die deutschen Volksbücher von Genovefa und Hirlanda (Zeitschrift für deutsche Philologie 1874, V, 69—73), передруковано в Kleinere Schriften II, 662—668. Про старофранцузьку поетичну перерібку сеї леґенди Ренода див. Romania XII, 331. Французьку містерію про сю сьвяту див. Jubinal, Mystères inédits du XV siècle t. I, 169—303; зміст її див L. Petit de Julleville, Les Mystères II, 515 - 620.

значеного елементу в леґенді про сьв. Евстахія та в романї про Вільгельма анґлїйського. В леґенді про сьв. Евстахія нам стрічав ся й олень, хоч не в ролї звіря, а радше як чудесна поява. В оповіданю про Ґеновефу ми бачимо дикого звіря, що неначе перемінює свою натуру і в докір злим людям робить ся поратівником переслїдуваної невинности. Відси в цїлім рядї романтичних оповідань підуть герої, що являють ся в супроводї чудесно присвоєних диких зьвірів (рицарь зі львом, рицарь з леопардом, рицарь з ґрифом, з медведем і т. и.). Та й сього мотиву не треба вважати, як се чинить Цахер у цитованій низше працї про Ґеновефу, відгуком ґерманської мітольоґії, анї вискоком ґаллїйської фантазиї. Се відгомін старших азіятських традиций, що йшли з прастарих вавилонських та єгипетських жерел, а потім знайшли собі яркий і для пізнїйших перерібок взірцевий вираз у новозавітних ґностичних та загалом єретицьких апокріфах та в пізнїйших житиях сьвятих пустинників. І так у леґендї про сьв. Теклю львиця замісь роздерти сю сьвяту в цирку лиже їй ноги і боронить її перед иньшими лютими звірями і навіть гине в її оборонї; з деяких натяків можемо догадуватись, що Текля навіть охрестила сю львицю, але сей уступ у пізнїйших католицьких перерібках леґенди вичеркнено. В апокріфічнім євангелію про дїтство Ісусово звірі приходять кланяти ся Ісусови, коли сей з матїрю втїкає до Єгипту. В ґностичних дїянях сьв. Петра Ісус ловить на вудку много тисяч риб, які потім по сусї ходять за ним по вулицях Риму і за його наказом назад вертають у море. Сьвятого Макарія коло раю годують льви; сьвятий Власій у Себастї визначає ся специяльно любовю до звірів і здібністю — притягати їх до себе. Марію Єгипетську, Онуфрія й иньших ховає лев. Цїлий ряд пізнїйших леґенд, де виступають доброчинні звірі, особливо-ж оленї й ланї, зібрав А. Морі[1]).

Леґенда про Ґеновефу була ще в XIII в. вплетена в романтичну поему Le chevalier au Cygne (Рицарь з лебедем), де героїня Беатрікс, очорнена Матабрюном, терпить те саме, що й Ґеновефа (Nisard, op. cit. II, 427). Та тут ся тема виступає лиш епізодично і сплетена з иньшою, мітольоґічною темою: герой поеми увільнює жінку короля Артура з „краю, відки нїхто не вертає“, себ-то з мітольоґічного царства смерти. (Див. G. Paris,

[1]) A. Maury, Essai sur les légendes pieuses du Moyen Age. Paris 1843, стор. 170—171.

op. cit. 49, 101; Alessandro d' Ancona, La rappresentatione di Sancta Uliva, riprodotta sulle antiche stampe. Pisa 1863, стор. XVII, нота 1). До сеї ґрупи оповідань можна би зачислити й ті, де героїня терпить переслїдуванє очорнена не відіпхнутим любовником (братом або повірником мужа), але жінкою заздрісною на любов мужа до неї, отже мужовою матїрю або мачухою. Найбільше популярним репрезентантом сеї ґрупи оповідань був роман про цісаря Октавіяна[1]). Та що сей роман комплїкуєть ся мотивами дальшої ґрупи, то ми поговоримо про нього та його лїтературних свояків далї.

3. Гелєна константинопольська. Може найбільше скомплїковане з усїх розібраних доси оповідань, се оповіданє про многострадальну Гелєну. Початок його навязує до Псевдо-Климентин, хоч досить глухо. В Римі живе папа Климент, а в Константинополї цїсарь Антонїй. Повдовівши він закохав ся в своїй доньцї Гелєнї і хоче женити ся з нею. Папа противить ся тому; Антонїй ратує його від нападу Сараценів і поновлює свою просьбу. Папа й сим разом не хоче позволити на кровосумішний шлюб, та ангел велить йому вволити волю цїсаря, бо сам Бог заопікує ся дївчиною. Антонїй узискавши папський дозвіл вертає до Константинополя і заповідає доньцї близький шлюб; вона в ночи тїкає з батьківського дому, находить притулок у однім манастирі в Фляндрії, відти мусить тїкати далї до Анґлії, де робить ся жінкою анґлїйського короля Генріха. Генріхова мати ненавидить приблуду. Генріх від'їзджає до Риму боронити папу перед новим нападом Сараценів, тимчасом Гелєна родить двох хлопцїв. Свекруха доносить королеви, що його жінка вродила двоє щенят. Король одержавши лист попадає в смуток, але велить берегти жінку й її плід до його повороту. Свекруха передовлює той лист і підсуває иньший, де управителеви королївства Ґльостерови велить спалити Гелєну й її дїтий. З любови до Гелєни сестрінка Ґльостера жертвує себе сама: одягає ся в Гелєнину одїж і її з двома ляльками палять на стосї. Ґльостер знає про се і позволяє Гелєнї втекти з дїтьми, але перед тим не знати по що втинає їй одну руку. Гелєну з дїтьми всаджено в човен і пущено на море. Вітер заносить їх до Бретанї. Гелєна ночує з дїтьми в лїсї, та коли заснула, надбігає з одного боку лев, а з другого вовк і забирають обоє дїтий. Пустинник відбиває

[1]) K. Simrock, Die deutschen Volksbücher, Frankfurt a. M. 1895, т. II, стор. 241—424.

їх у зьвірів і називає одного Ліон (лев), а другого Бра (рука, бо в його пелюшках була відрубана рука його матери). Тимчасом король Генріх вернув з війни, відкрив злочин поповнений на його жінці і покарав смертю свою матїрь Швидко потім до нього прибуває цїсарь Антонїй із Константинополя, що їздить шукати своєї доньки. З його оповіданя й опису Генріх переконує ся, що ся донька, то була власне його жінка. Від Ґльостера він довідує ся, що її не спалено. Тепер Генріх і Антонїй вибирають ся шукати Гелєни. Вони заходять до міста Тур у Франциї. Тут архіепископ показує їм двох молодих хлопцїв, що виросли в пустинї, а тепер виховують ся при ньому. Один із них має на шиї замкнену пушку. Відмикають її і Генріх пізнає руку своєї жінки. Так він віднайшов синів. Віднайдене Гелєни проволїкає ся ще довго, бо вона думаючи, що батько й муж бажають її смерти, втїкає перед ними з міста до міста. Вона живе весь час у бідности, як жебрачка. В кінцї в Римі сходять ся всї члени родини; за посередництвом папи Климента наступає пізнане й поєднане. Папа прикладає відтяту руку до киктя Гелєни, і рука зараз приростає до тїла, мов і не була відрубана. (Ch. Nisard, op. cit. II, 415—425; Simrock, op. cit. X, 501—547). Її сини, що пізнїйше прозвали ся один Мартином, а другий Брісом, стали сьвятими.

Хоча одним із вихідних пунктів сього оповіданя послужило житиє сьв. Мартина Турського, ще в V віцї написане Сульпіцием Севером (звісний епізод з демоном, що в зимі являє ся сьв. Мартинови голий, а сей розрубує свій плащ на двоє й дає йому одну половину) війшов і в оповідане про Гелєну, то про те нема сумнїву, що Паян Ґастінель, турський трувер XIII в., який скомпонував віршовану поему про Гелєну[1]), користував ся й иньшими жерелами, а власне повістю про Вільгельма анґлїйського, і може з наслуху знав щось про Псевдо-Климентові Реконґнїциї. Не даром виведено тут папу Климента як сучасника і по троха й свояка Гелєни. Росийський учений Потанїн, на скілько знаю, перший піднїс анальоґію між паралїзованими руками Маттідії та відрубаною не знати по що рукою Гелєни; кінцеве зцїлене сеї руки Климентом, то переборщена копія рук Маттідії уздоровлених ап. Петром. Сей мотив повторено в иньшій французькій поемі з XIII в. пз. La Manekine. Ґастон Парі догадуєть ся, що же-

[1]) Gaston Paris, La littérature française au Moyen age, стор. 210.

релом сих оповідань був якийсь візантийський твір, а до Франциї вони дійшли з Анґлїї (G. Paris, op. cit. 84). Менї здаєть ся ота догадка зайвою, тим більше, що нїякого візантийського оповіданя, яке-б можна було вважати більше безпосереднїм взірцем, нїж Псевдо-Климентини та звязані з ними пізнїйші леґенди про сьв. Евстахія та молодість Константина, доси не знайдено.

Дальші парісті сього оповіданя, се згаданий уже „Цїсарь Октавіян“, де свекруха велить одному слузї покласти ся в ліжко, в якому спить знеможена після породу близнюків цариця, а потім показує се цареви і всїм дворакам на доказ царициної зради. Царь убиває слугу, а царицю з дїтьми велить спалити, та в кінцї змилувавши ся над нею велить завести її в глубокий лїс і там покинути. Одну дитину хапає малпа; малпу вбиває рицарь, рицаря розбійники; побожний паломник Климент одержує від них хлопчика й виховує його. Другого хлопця хапає львиця; львицю з дитиною хапає ґриф і заносить на другий беріг моря на остров; сюди припливає цариця і віднаходить свого сина, а львиця йде за нею, служить їй, а потім її синови, і боронить царицю від моряка, що хотїв знасилувати її. Дальші пригоди сих персонажів лишаємо на боцї; досить, що оба сини роблять ся славними рицарями і увільнюють свойого батька з великої біди, по чім наступає загальне пізнанє й поєднанє (текст повісти див. K. Simrock, Die deutschen Volksbücher, II, 241—424). Для нас важна тут завязка, а специяльно ті її мотиви, що вяжуть се оповіданє з розібраними доси, отже розлука жінки з мужем наслїдком ворожої пристрасти, довголїтнє блуканє й стражданє жінки, її розлука з дїтьми і роль при тім диких зьвірів і в кінцї доброчинна роль паломника Климента — відгук найстаршого первовзору цїлого сього типу.

Сюди належить також італїянська поемка „Historia della Regina Stella e Mattabruna“. І тут королева Стелля обрехана свекрухою терпить разом з дїтьми (див. A. d' Ancona, op. cit. XVII—XVIII). В драматичній перерібцї сеї історії Стеллю оббріхує мачуха (ibid. XVIII).

Сей остатнїй мотив: свекруха або мачуха набріхує перед сином на невістку, завидуючи їй любови сина і бачучи в тім небезпеку для своєї власти над сином, у звязку з історією невинного терпіня розлученої з мужем, а властиво переслїдуваної ним жінки й її дїтей звісний також на сходї. Ми стрічаємо його в найстаршій европейській версиї орієнтальної „Книги сїмох мудреців“, у так званім „Дольопатосї“ в формі, що стала

взірцем для згаданої вже романтичної поеми „Le chevalier au Cygne“ [1]). Та автор „Дольопатоса“ писав, як доказує Естерляй, коло р. 1179, переважно з устної традициї в околиці Мецу, значить, можна би ще сумнївати ся про східне походженє сеї повісти, як би ми не здибали її в иньших, без сумнїву орієнтальних збірках, як ось у „Тисяча й одній ночи“ (вроцлавське вид. 1834, т. XIII, 367 і иньше паралельне оповіданє тамже т. XI, 79). Безперечно зі сходу воно прийшло до Европи з тою редакциєю книги про сїмох мудрців, що має замісь Дольопатоса й Люсцінія імена Понтіяна та Діоклєціяна[2]). В Дольопатосї королевич на полюваню стрічає нїмфу, що купає ся в жерелї, закравши ся відбирає їй золотий ланцюх, і тим дістає над нею власть. Він женить ся з нею і вона родить йому сїм хлопцїв і осьму дївчину. Свекруха викрадає дїтий і дає їх слузї, щоб їх повбивав у лїсї, а невістцї підкидає котят. Слуга передає дїти пустинникови, а сей годує їх сїм лїт молоком ланї. Свекруха показує синови котят при жінцї; сей велить котят потопити, а жінку серед подвіря закопати аж по груди, а всїм слугам та воякам велить над її головою мити руки а її волосєм витирати; годують її лише тим, що їдять пси. Так вона на слотї й спецї мучить ся сїм лїт. По сїмох лїтах король стрічає в лїсї своїх дїтий, а в кождого золотий ланцюх на шиї. Вони тїкають від батька. Свекруха довідавшись про се посилає слугу віднайти їх та повбивати. Сей по трьох днях бачить 7 хлопцїв перемінених у лебедї, тілько дївчинка на березї пильнує їх золотих ланцюхів, що лежали на березї і давали їм можність знов поробити ся людьми. Слуга викрадає ланцюхи і вони лишають ся лебедями і летять до стайнї, що була при замку їх батька. Король дуже полюбив їх, вони за пару день освоюють ся; їх сестра в людській подобі приходить також до замку як жебруча сирота і випрошує для лебедів поживу в королївській кухнї, а часть її віддає своїй матери, що стояла закопана на подвірю, не знаючи,

[1]) Johannis de Alta Silva Dolopathos sive de rege et septem sapientibus, herausg. von Hermann Oersterley. Strassburg 1897, стор. 73—79. Латинське оповіданє про Дольопатоса переробив коло р. 1225 трувер Herbers на французьку поему, що була опублїкована 1856 (Ch. Brunet et A. de Montaiglon, Le romans de Dolopathos. Paris 1856).

[2]) Adelbert Keller, Dyocletianus Leben von Hans von Bühel. Quedlinburg und Leipzig 1841, стор. 48, нота до імени Arua. Лїтературу про Книгу сїмох мудрців див. Л. А. Клоустон, Народні казки та вигадки. Львів, 1896, стор. 150—151.

що се її мати. Король побачивши її з вікна кличе її до себе й розпитує, хто вона та дізнає ся лише, що лебеді — її брати, що всї вони були виховані пустинником і що хтось покрав їм золоті ланцюшки і через те вони не можуть знов поробити ся людьми. Сю розмову підслухала стара королева і велить слузї вбити дївчину. Коли сей у стайнї вже підняв на неї меч, надійшов король і вхопив його за руку. Тодї все викрило ся; у старої в скринї знайдено ланцюшки, які сестра знов віддала братам і перемінила їх на людий — крім одного, якого ланцюшок був зломаний і який через те до віку лишив ся лебедем і нерозлучно ходив за одим братом (се був славний Льогенґрін, рицарь з лебедем). Німфу виймають із ями, а свекруху закопують на її місце.

Чи всї оті переміни демонїчних істот на людий, на лебедїв і навпаки схочемо вважати витвором орієнтальної, чи кельтської фантазиї (за сим остатнїм промовляє те, що оповіданя в „Тисячі й однїй ночи“ обертають ся в сфері чисто людській, без примішки демонїчного елементу), се можемо лишити на боцї. Для нас важний відгук тих конфлїктів, які ми бачили в Псевдо-Климентинах та їх проґенїтурі, відгук без сумнїву дуже слабий, але в арабських оповіданях значно виразнїйший, нїж у Дольопатосї. І се можемо вияснити собі тим, що Псевдо-Климентини повстали в Сирії, вже в IV в. були перекладені на сирийське і вчасно мусїли зробити ся звісні й Арабам.

4. Сьвята Улїва. Оповіданє про сьвяту Улїву, звісне в кількох прозових, віршованих і драматичних перерібках в Італїї, являєть ся радше мішаниною ріжних епізодів із показаних доси типів, нїж якимсь новим окремим типом. І тут являєть ся батько закоханий у свою дочку, як у повісти про Гелєну; і тут переслїдувана дївчина находить захист у далекім краю, збуджує против себе зависть свекрухи, їй відтинають обі руки, які потім чудесно ґоять ся; і тут інтриґа ведеть ся при помочи підмінюваних листів, а по довгих лїтах наступає пізнанє й поєднанє дочки з батьком, вірної жінки з мужем[1]). Проф. Веселовский у своїй передмові до італїянської поеми „Novella della figlia del re di Dacia“ (Pisa 1866) розширив рами дослїду над сею повістю, втягнувши сюди цїлий цикль оповідань про „переслїдувану дївчину“, отже крім Ґеновефи та Гірлянди ще й Кресценцию, сьв. Дімину Фльоренцію і сьвяту Вільгельму, дочку короля Дациї,

[1]) Див. A. d' Ancona, op. cit. XIII.

королеву Польщі, Попелюшку (Cenerentola) і Марійку де Бош піємонтської казки, та уживши до порівнаня крім старих текстів також богатий фолькльорний матеріял, в тім числї й славянський[1]). Відсилаючи цікавих до сих праць, до яких слїд іще додати гарну статю Драгоманова „Корделїя-Замурза“ (Розвідки, вид. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. I, 156—173) я закінчую сей огляд. Слїджене майже безмежної лїтератури сього предмету, новійших перерібок та відгуків сих тем і їх ріжнородних комбінаций та впливів їх на вироблене лїтературного типу жінки в ріжних краях і у ріжних народів не входить у плян отсього огляду тай перевисшає мої сили. При тім думаю, що й сказаного доси буде досить, щоб показати, яке богате лїтературне наслїдє мали типи й мотиви виведені у-перве більш або менше виразно в Псевдо-Климентинах.

Та сим ми ще не вичерпали свою тему. Нам лишила ся ще одна, доси не тикана паріесть мотивів, що знов через ряд пізнїйших церковних леґенд перейшла до новійшої лїтератури і породила ряд безсмертних типів і творів.

В Псевдо-Климентинах, а специяльно в Гомілїях, маємо ось який характерний епізод. Климент, ще не хрещений, але пізнавши вже Петра, хоче пізнати також його противника Симона волхва і випробувати його науку. Він зустрічає ся з Симоновим учеником Апіоном і виявляє йому, що він хорий, що його мучить пристрасть і бажанє. Апіон розпитує, що се за бажанє, і Климент говорить, що він закоханий, але не має надії дійти до посїданя своєї любки. Апіон радить йому вдати ся до підмоги маґії, та Климент не хоче. Тодї Апіон бере ся сам нїби то його іменем написати лист до його любки, наповнений такими похвалами розпусти *(μοιχείας ἐγκώμιον)*, що вона нїяк не встоїть і піддасть ся йому. І справдї Апіон пише лист, якого текст наводить ся в повні (Гом. V, гл. X—XIX); Климент удає, що вислав лист на адрес, а по якімсь часї показує Апіонови нїби то відповідь адресатки, по правдї написану ним самим, де пункт за пунктом збито всї арґументи софіста і показано їх нестійність (Гом. V, гл. XXI—XXVI). Отсей мотив, що маґія і поганська софістика дають силу здобувати жіночі серця та розпалювати любовні бажаня, але супроти християнської науки й етики ті способи являють ся безсильними; далї, що закоханий уживає помочи маґа,

[1]) Alessandro Wesselofsky, Novella della figlia del re di Dacia. Pisa 1866. Передмова обіймає стор. VIII—XCIII.

щоб дійти своєї мети, — мотив зазначений у Псевдо-Климентинах у отсьому епізоді лиш як можливість, як теоретична дискусия, — робить ся швидко улюбленим мотивом християнської леґенди і розвиває ся на ріжні лади. Апіон зливає ся з Симоном волхвом у тип маґа, не того, якого знають Апостольські Діяния, що хотів за гроші від апостолів купити дар сьв. Духа, а радше того, яким малюють його Псевдо-Климентини, що чарами перемінює обличє старого Фавста, що сьвідомо служить демонській, злій силї і воює з Христовою наукою брехнями та софістикою. Тип такого чарівника-злочинця був, як ми бачили, далеко старший від Псевдо-Климентин; його знає вже найдавнійший софістичний роман в особі єгипетського жерця Паапіса. Чародійські книги, заклинаня, привороти, насиланя демонів, хороб, смерти і т. и. — все се старі машини поганської мітольоґії та софістики. Автор Псевдо-Климентин користуєть ся тими машинами дуже обережно, але все таки вводить їх; раз знайшовши ся тут, вони, так сказати, вікнами й дверима налазять у пізнїйші твори, піддержувані духом загальної забобонности та віри в чудеса. Християнство навіть у тім не було оріґінальне, що надало тим поганим, маґічним практикам тавро лиходійства, зробило не лише маґію, але й загалом усю поганську релїґію та мітольоґію культом злого духа та його демонів, — бо й сей контраст, хоч не ясно зарисований, був уже давнійше. В християнській леґендї він без сумнїву далеко виразнїйший, але зовсїм не такий, як би ми надіяли ся. Християнство підносячи віру в одного Бога зовсїм не заперечує істнованя грецьких і загалом поганських богів, не заперечує можности їх появ, пророковань, навіть чудес. Вони є справдї, вони реальні єства, демони, — вони лише злі, згубні для людий, а їх чуда — то ошука, їх пророкованя лише дурять та зводять людий. Супроти християн, супроти молитви й знаку хреста вони безсильні — ось і все.

Найплястичнїйше виявляє сей контраст леґенда про маґа Кипріяна, зложена в первісній, лиш уривково звісній нам формі без сумнїву під впливом відповідних уступів Псевдо-Климентин. Климент іде до Апіона за порадою, бажаючи ніби то привернути до себе кохану дївчину, а сей радить йому вдатись до помочи маґії. Волхв Кипріян говорить про себе: „Живучи в Антіохії творив я чуда як який давнїй (чудотворець) і подавав проби моєї чародійської штуки. І був я славним волхвом (та) фільософом, маючи велике знанє невидимого сьвіта. Богатьом робив я ніби то добродійства, а на мої чародійські представленя схо-

дило ся людий без ліку: одні задля вчености, иньші щоб пізнати безбожну штуку, ще инші задля своїх поганих пристрастий, попихані завистю, заздрістю та злобою. І всїм був я приступний: одним робив вигідний доступ до роскоші, иньшим відбирав заздрість" і т. и.[1]). Між иньшими до нього приходить Аґляідас, парубок високого роду, і оповідає йому про свою любов до молодої християнки Юстини, яку він що дня бачить, як іде до церкви. Аґляідас просить підмоги в Киприяна і сей починає пробувати на Юстині сил своєї маґії. Але ані один демон, яких він насилає на дївчину, не може зробити їй нїчого. Сїмдесять день штурмують демони на дармо її дім, але не можуть доступити далї, як до її кухнї. Нарештї Киприян і сам закохав ся в Юстинї і кличе на поміч найстаршого демона, та і сей утїкає перед самим іменем Христовим. Киприян велить йому бодай угасити в грудях у Аґляідаса та в його власній горячу любов до Юстини — демон і сього не може зробити. Він може наслати на Юстину, її родичів та сусїд хоробу, пошесть, ріжні нещастя, але помогти, змінити її серце або серце своїх прихильників не може. Пізнавши слабість демона Киприян вирікаєть ся його, робить ся христіянином, палить свої чародїйські книги й щирою покутою добуває собі прощене всїх гріхів. Пізнїйша леґенда, змішавши — як доказав ще Тільмон — сього Киприяна, антіохійського волхва, з Киприяном картаґінським, епископом і мучеником, зробила й його епископом і веліла йому потерпіти мученицьку смерть разом з Юстиною (Zahn, op. cit. 41—72).

В своїй зрештою дуже цїнній розвідцї про сю леґенду Цан не добачив спорідненя її з Гоміліями, а власне того, що епізод Аґляідас-Киприян — се тілько перенесенє епізоду Климент-Апіон із фікційного сватаня на фактичне. На жаль, власне сей епізод до нас дійшов радше в відірваних натяках, у тзв. Confessio Cypriani, нїж у детальнім епічнім представленю; він належав до первісного складу леґенди, який пізнїйша переробка (теперішня кн. І) змінила значно, пропустивши власне фіґуру Аґляідаса й велячи самому Киприянови добивати ся любови Юстини.

Троха пізнїйшою копією історії Киприяна й Юстини являєть ся леґенда про Марію й Антемія, знов таки звязана з Антіохією. Антемій, як Аґляідас, закохавши ся в Марії, надармо посилає до неї сватів, добиває ся її любови — вона хоче належати тілько

[1]) Див. Theodor Zahn, Cyprian von Antiochien und die deutsche Faustsage. Erlangen, 1882, стор. 40—41.

до Христа. Тоді парубок удаєть ся до волхва Меґаса. Сей посилає на Марію своїх демонів, але вони не можуть осягнути нічого. Антемій хоче сам зробити ся волхвом, але Меґас не хоче прийняти його, бо він християнин. Антемій готов відректи ся християнства; тоді Меґас відсилає його на певне місце о півночи, щоб порозумів ся з самим чортом. І чорт не потягає за тим, щоб заходити собі в діло з християнином, поки сей не дає йому на письмі і не стверджує страшною присягою свойого відреченя від Христа. Чорт тріумфує, що відібрав Христови одну душу, та в тій хвилї Антемій, зворушений докором сумлїня, кричить: „Нї, нї, я християнин". Та чорт не хоче віддати йому його запису. Антемій іде до епископа, оповідає йому, що сталось, і хоче в друге охрестити ся. Та епископ заявляє йому, що церков не знає другого хрещеня, тільки „хрещене слїз". Антемій кає ся свойого гріха, весь вік проводить на пустинї, і тим на кінцї й добиває ся божого помилуваня (Zahn, op. cit. 129—131).

Ще крок далї йде звісна леґенда про Евладія й Керасію, вставлена в Псевдо-Амфілохієве житиє сьв. Василія Великого. Ся леґенда звісна у нас в численних відписах, у лїрницькій піснї і в народнїх устних оповіданях (див. Житє і Слово III, 307—312; Етноґр. Збірник III, 80—82). Евладій бажаючи привернути до себе любов Керасії, записуєсь чортови (посередництва волхва тут нема); сей допомагає йому до осягненя цїли (отже має вже силу над серцем дївчини!); під впливом жінки Евладій кає ся, признає ся в усьому перед сьв. Василием, сей завдає йому піст і сам молить ся з ним день і ніч, поки не випрошує йому божого прощеня, а демон мусить вкинути Евладієви в церкву його записа, який сьв. Василій роздирає (пор. Zahn, op. cit. 131—132).

Найменше ясна і найбільше плитка з ідейного боку паріст сього циклю — се леґенда про Теофіля, економа одної церкви в Кілїкії, що мав жити в VI в. і буцїм то записав ся чортови лише для відзисканя свойого втраченого уряду. І тут наступає покута і головно за причиною Матери Божої чорт звертає остаточно Теофільови його запис (Zahn, op. cit. 13—14). В середнїх віках і пізнїйше, коли на заходї запанував культ Марії — ся леґенда знайшла собі велику популярність, бувала богато разів перероблювана прозою, віршами і в драматичних виставах[1]).

---

[1]) Літературу див. H. Düntzer, Göthes Faust, erster und zweiter Theil, zum ersten Mal vollständig erläutert, Bd. I. 1850.

Сей цикль леґенд, де головними моментами являють ся: змаганє до надлюдського зная й надлюдської сили, союз із демоном, пізнанє його безсильности і поворот до Бога, сплодив у середнїх віках купу леґенд про чарівників та чорнокнижників, що запродували свою душу чортови (огляд тих леґенд див. Kiesewetter, Faust in der Geschichte und Tradition, Leipzig 1893, стор. 107—150), а також кілька творів високої поетичної стійности, що зробились тривким набутком сьвітової лїтератури. Один із сих творів, се драма Іспанця Кальдерона El Mago prodigioso (Волхв-чудотворець), що була майстерною драматичною перерібкою леґенди про Кипріяна; дві иньші драми мають своїм героєм Фавста (говорю про драму Анґлїчана Марльо, сучасного Шекспірови, і звісний архитвір Ґете), нїмецького чорнокнижника, в якім зійшлись риси Симона волхва, Кипріяна та нїмецького мислителя з часів реформациї. З оповіданя Псевдо-Климентин про Симона взято прим. епізод про Єлену, жінку Менеля, викликану з того сьвіта і зроблену жінкою волхва (Гомілії II, 23, 25; Рекоґн. II, 8, 12); відси пішов епізод про Гомункуля (Гом. II, 26; Рекоґ. II, 13, 15); нема сумнїву, що й сама назва героя, Фавст, має свій початок у тім давнїм творі. Навіть демон Мефістофель не був оріґінальним витвором середнїх віків, але являєть ся в леґендї про Теофіля, правда — в формі троха відмінній: „Мефостофіль" (по варварськи зложене грецьке слово з значінєм: той, що не любить сьвітла).

Як бачимо, перший християнський роман більшого стилю, хоч і як не високо ми би ставили його з артистичного погляду, має для розвою дальшої лїтератури величезне значінє. Являючись безпосереднїм спадкоємцем лїтературних форм і шабльонів грецького софістичного романа він поглубив ідейний зміст романа, даючи йому те, чого він не мав у руках поганських письменників — серіозність і глубину ідей і той лагідний блиск, який ширила нова віра, нова етика. Засоби грецької мудрости часу Цезарів нагромаджені тут не для самохвальби автора, не для пустого блиску, але на службу висшій ідеї. Як виглядала та ідея в деталях, що вона в многому йшла в розріз із тодїшнїм правовірним християнством, мала обік широких, загально-людських також вузкі сектярскі цїли, се для нас байдуже. Широке, загально-людське переважило і лишилось живим навіть тодї, коли вузкі сектярскі цїли щезли з горізонту і зробились хиба для специялїстів предметом зацікавленя. Великі проблєми: відносин чоловіка до висшого етичного ладу, мужа до жінки, дїтий до

родичів, знаня до уживаня, хоч не вперве тут порушені, все таки були тут у-перве втілені в ряді людських фіґур, типів та ситуаций, що довгі віки лишили ся в людській памяти, заплоднюючи уяву незлічимих поколінь, які в ріжних переходах та духових крізах не переставали уявляти собі ставленє й розвязуванє тих проблємів як раз у таких формах, типах і ситуациях.

VI. Климент папою. Леґенда про Теодору й Сісінїя.

Ми показали в II роздїлї нашої розвідки, що про дїйсного Климента, папу римського в I віцї, історія не знає нїчого, і що з ріжних дїйсних Климентів I й II віку в другій половинї II в. почала витворювати ся в Римі леґенда про Климента папу, безпосередного чи посередного наступника сьв. Петра. Про дїяльність того папи в II віцї ми не знаходимо ще нїяких традиций; тільки в III в., на основі зложеного первісно в Сирії романа, так званої Псевдо-Климентової повісти, робить ся популярною не лише фіґура Климента, ученика Петрового, але також історія його наверненя та родинних відносин. Ми вказали одно історичне ядро тої романїчної історії — родинну катастрофу римського конзуля Т. Флявія Клеменса в р. 95 по Хр. Годить ся піднести тут іще одно жерело, на яке доси не звертано уваги, а яке, по моїй думцї, лягло в основу концепциї фіґури самого Климента, як її рисують перші глави Псевдо-Климентин. Се жерело, то фіґура й житє другого широкозвісного Климента, одного з перших християнських письменників більшого стилю, тзв. Климента Александрийського, що жив при кінцї II в. в Александрії в Єгиптї і вмер коло р. 212 десь у Сирії або в Каппадокії. Хоч і яке високе місце займає Климент Александрийський у старій християнській лїтературі, то про те про його житє ми знаємо дуже мало. Вже Евзебій не знав, відки він був родом: „одні кажуть, що Александрієць, а другі, що Атенець“ (Eusebius, Adversus haereses XXXII, 6); сам він оповідає про себе, що його вчителї були Атенцї, Єгиптяне, Асирийцї; Атени, центр грецької науки в II віцї, були вихідною точкою його вандрівок; об'їхавши долїшню Італїю та Палестину, він осів у Єгиптї, де в часї Коммода (180—192) заняв видне місце при християнській школї катехуменів, а в кінцї був її директором і головним учителем до 203 р. Який був його рід? — також не звісно, але його родове

імя „Тит Флявій“, ідентичне з іменем звісного конзуля з 95 р., могло дати привід до виводженя його з Риму. Правда, він не вмів по латині — відси просте заключенє, що міг бути потомком якого римського вигнанця або покинути Рим ще дитиною. І він, так як Климент Псевдо-Климентин, виростає під впливом поганської науки; і він у дорослім віці їде в сьвіт шукати правди, об'їздить Сирію; і для нього навернене на християнство було актом болючої особистої переміни: „серед сліз я увірив у нього“ — каже він у однім місці *(δάκρυα ἔσμεν... οἱ ἐν αὐτὸν πεπιστευκότες)*; і він в кінці так як Климент у повісти повертає своє поганське знанє на службу християнської віри. „Писаня Климента Александрийського — каже один із новочасних учених — були може насьмілійшим замислом у історії християнської церкви; Климент попробував у-перве представити християнство в формах сьвітської літератури для самої християнської громади, дав початок християнській сьвітській літературі, що основувала своє істнованє на власних, внутрішнїх, тривких потребах самої церкви“[1]). А що імя сього Климента власне в Єгиптї й Сирії було загально звісне, а може й істнувала яка глуха традиция про його рід і пригоди, то дуже легко по його смерти все се могло знайти відгук у оповіданю про иньшого, давнїйшого Климента.

Та, як сказано, про діяльність Климента на папськім престолї ще і в III і в IV віцї не знали нїчого певного не лише в Сирії, але і в самім Римі. Так званий Лїберіянський реєстр пап знає лише, як довго він сидїв на папському престолї (див. висше розд. II), але-ж нема сумнїву, що сей рахунок — довільна хронольоґічна комбінация, а не відгук якогось дїйсного, документального знаня. Псевдо-Климентини про діяльність Климентову по смерти Петра не знали нїчого. Нїчогісїнько не знає про сю діяльність і Єронїм; у своїй книзї „De viris illustribus“ він вичисляє лише писаня, які в його часї присуджувано Климентови та згадує про дату його смерти — ось і все[2]). Що

---

[1]) Див. N. Bonwetsch, Clemens von Alexandria (Hauck, Realencyklopädie IV, 156, цитат із Овербека).

[2]) Подаю тут найважнїйше з сього уступу дословно: Clemens, de quo Paulus meminit, quartus episcopus Romanus, scripsit ex persona Romanae ecclesiae ad ecclesiam Corinthiorum... etiam Pauli epistolam ad Hebraeos... haec secunda epistola a veteribus reprobatur... hujus est et disputatio Petri cum Appione, longo sermone conscripta, quam Eusebius in tertio Historiae Ecclesiasticae volumine coarguit. Obiit tertio Trajani anno, et nominis ejus memoriam usque hodie Romae exstructa

найбільше, можна би з Єронїмового тексту виснувати догадку, що Климент вибудував у Римі церков, у якій за часів Єронїма сьватковано його память, але й на се виразного сьвідоцтва Єронїм не дає; він твердить лише, що в його часї, при кінцї IV в., була в Римі церков, присьвячена памяти Климента. Можливо, що ся церков була та сама Климентова базиліка, в якій між роками 590—604 папа Григорій Великий говорив свої славні Гомілії і яка, по новійшим дослїдам, була збудована на місцї дому римської сїм'ї Флявіїв[1]). І знов треба сказати, що се лише можливість, що й тут Єронїм не говорить виразно; та коли навіть так було справдї і тодїшня церков сьв. Климента стояла на тім самім місцї, що й у початку VII в. і тепер, то се ще не доказ історичної правди про свояцтво Климента папи з сїм'єю Флявіїв і про правдивість пізної леґенди, про яку безпосередні сьвідки, анї їх пізнїйші наступники в II і III віках не знали нїчого.

Аж від V віку, без сумнїву в звязку з культом памяти Климента в Римі, про який у-перве сьвідчить Єронїм, починає ся дальший розвій Климентової леґенди, в иньшім дусї і в иньшім напрямі, ніж ми бачили доси. Християньска церков пережила часи тяжкого досьвіду — переслїдувань, і осягнула нарештї панованє в римській державі. Не фільософи-проповідники, а мученики роблять ся тепер її героями. Стояти без страху на своїм становищі, визнавати сьміло Христове імя серед небезпек і погроз, додавати духа слабосилим і остаточно кровю й житєм запечатати свою віру, се робить ся найвисшою задачею християнина, головно християньского єрарха. Навертанє „нищих духом", убогих, невольників тепер зробило ся чимось буденним; для таких людий тепер були едикти та кази; головна, найвисша задача християньских проповідників — навертати імператорів та верховодів держави. Отсе були ті головні витичні лїнії, по яких ішов дальший розвій Климентової леґенди — тай не її одної. Климент, що навертає на християнство римську арістократію, і Климент —

---

ecclesia custodit. (Hieronimus, De viris inlustribus, ed. Ernest Richardson у серії Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Litteratur, herausgegeben von Oscar v. Gebhardt und A. Harnack, Leipzig 1896, Bd. XIV, Heft I, стор. 16—17).

[1]) Пор. Fr. Xaver Kraus, Geschichte der christlichen Kunst, Bd. I, Freiburg in Breisgau 1895, стор. 320; його-ж Real-Encyklopädie der christlichen Alterthümer, тамже II, 132; Dr. B. Dudik, Neuentdecte Fresken aus dem Leben der heil. Apostel Cyrill ünd Method. Wien 1869, стор. 4.

пастир церкви в часї переслїдувань, а в кінцї й сам мученик, отсе ті нові фази, в яких виступає наша леґенда в V—VI віках. Чи було яке хронольоґічне степенованнє у тих двох фазах, чи розвій обох ішов рівнобіжно та рівночасно — не знати. В усякім разї ми розберемо кожду з тих фаз окремо, виділюючи те, що можна вважати римською льокальною традициєю про папську діяльність Климента, а обговорюючи в дальшім роздїлї ті леґенди, що вяжуть ся з його мучеництвом, уже хоч би для того, що ті леґенди — майже на певно можемо се сказати — повстали не в Римі.

Може перший крок у тім розвою Климентової леґенди бачимо в згаданих уже „Актах Нерея й Ахілея“. Ті акти, по думцї найновійшого дослїдника, Ганса Ахеліса, писані десь у V—VI в. Се також свойого рода роман, хоч досить недоладний[1]). З історичними ремінїсценциями й устною традициєю автор поводить ся дуже свобідно. Ми вже бачили (пор. висше стор. 23—25), як він із історичної Домітіллї, жінки Тита Флявія Клеменса, робить дївчину, братаницю папи Климента, а з Нерея й Ахілея, Неронових преторіян та дезертерів, робить Домітіллїних евнухів та мучеників. Додаймо до того, що Домітілля „актів“ — тиха й покірна мучениця, а історична Домітілля, хоч вигнана з Риму, зуміла підплатити чоловічка, що вбив Доміцияна. Отже Климент у тих актах — папа: він посьвячує Домітіллю в черницї, хоч знає наперед, що се потягне за собою його мучеництво. Автор актів швидко мабуть забув про те Климентове прочутє; він не згадує в свойому оповіданю далї анї про Климента, анї про його мучеництво.

Так само принагідно згадано про Климента й його папське урядованє в иньшім, ще пізнїйшім апокріфічнім творі, а власне в житию сьв. Діонїзия Ареопаґіта[2]). Говорить ся там, що сьв. Діонїзий, поставлений ап. Павлом епископом у Атенах, утвердивши там християнську церков, по смерти апостолів Петра й Павла забажав наслїдувати їх і пустити ся також на апостольство. Для того лишивши замісь себе иньшого епископа в Атенах він подав ся до Риму, „де його радісно приняв сьв.

[1]) Hans Achelis. Acta SS. Nerei et Achillei, Text und Untersuchung, Leipzig 1893, стор. 61 (Texte und Untersuchungen von O. v. Gebhardt und A. Harnack, Bd. XI, Heft 3).

[2]) Церковно-руські тексти сеї леґенди див. мої Памятки укр.-руської мови і лїтератури, т. III, (1902), стор. 224—230, тамже й лїтература.

Климент, ученик і наступник сьв. Петра. І там відпочив якийсь час і від того самого Климента був посланий до Франциї, і дав йому Климент двох товаришів, Рустіка сьвященника та Елевтерія діякона“. Історичну недоладність та хроньольоґічну неможливість сього оповіданя виказано давно[1]; розумієть ся, що й для удокументованя якоїсь певної традициї про Климента ся леґенда не дає нїчого.

На V або VI вік вказує також звістка, подана у-перве в найстаршій редакциї Liber Pontificalis і повторювана в пізнїйших західних житиях сьв. Климента (її нема анї в грецькій Passio S. Clementis Симеона Метафраста, анї в Legenda Aurea Якова de Voragine), що Климент по своїм вступленю на папську столицю поперед усього подбав про те, „ut res gestae martyrum... conscriberentur, atque huic operi assignavit notarios omnino septem, singulos in singulis urbis regionibus distributos, qui diligenter indagarent et subornarent gloriosa martyrum certamina et tropaea“ (P. Ribadineira, Flos Sanctorum I, 605, пор. Liber Pontificalis, ed. Duchesne, t. I, стор. XCV і 147). Із Lib. Pont. ся звістка майже дословно перейшла в Мартірольоґій Беди (див. Migne, Patrol. lat. t. XCIV, стор. 1110—1111).

Інтересно, що ся звістка, про яку нїчого не знають грецькі та церковно-славянські леґенди про Климента, і якої не акцептував також наш Димитрій у своїх Минеях, черпаних у значній мірі з латинських жерел, знайшла ся аж у пізній карпато-руській компіляциї, поміщеній у рукописній збірцї о. Іллї Яремецького-Білахевича[2] пз. **Исторіꙗ ѿ патріꙗрсеххъ йерусалимскихъ й ѿ папѣжехъ римскихъ**, де про Климента читаємо ось що: **в҃. Папѣжъ насталъ Климентій, которій оуставовъ много церковних постановил, литоргїю с҃тую принꙗлъ, которую Іꙗков братъ Господень списалъ. Тотже Климентій послал писаровъ проповѣданних, аби житїе мученикові списовали, ꙗкъ где которій муку принꙗл і ѿколь которій билъ родом м҃чникъ.** Автор сеї статї вважає Климента другим папою по Лїнї, а третїм по Петрі, отже стоїть на основі найстаршої традициї, якої слїд маємо у Іренея. Наступником Климентовим він називає Анеклета, про

---

[1]) Пор. Joseph Hirst Lupton, Dionysius Pseudo-Areopagita, статя в Smith and Wace, A Dictionary of christian biography, t. I, 841—842.

[2]) Опис рукопису див. Ів. Франко, Карпаторуське письменство.

Клета не знає нічого. Не менше цікаво, що приписуючи Климентови приняте східної служби божої він немов причислює його до репрезентантів єдности обох церков, коли натомісь Анеклет уже являє ся репрезентантом розділу, постановляючи буцім то, „аби ксіендзи бороди і уси голили". З Климентом, як бачимо, повторяє ся на православнім ґрунті те саме, що було перед тим на аріянськім, бо аріянські теольоґи та історики на основі Псевдо-Климентин уважали його своїм і вживали його як доказу, що пізнійша наука Арія була властиво первісною традицнєю церкви, а бодай її найрозумнійших людий[1]).

Взагалі треба сказати, що культ мучеників і списуванє їх житий у християнській церкві не сягають так далеко в давнину. Певна річ, тіла мучеників хоронено з честю, на їх гробах кладено плити з написами вже від першого віку церкви, але се був звичайний спосіб пошани памяти покійників, спільний християнам з Жидами й поганами. Певна річ, загальна забобонність часів і звичай обожаня покійників, який християне бачили у поган (diis manibus — так звичайно починали ся надгробні написи памяти покійників) впливали заразливо й на християн. Уже в II віці деякі противники християнства виступали з закидом, що християне, хоч проголошують себе поклонниками одного Бога, роблять собі богів із мерців і складають їм жертви. Тертуліян (De oratione XII) не перечить сьому, але упоминає своїх одновірців закинути сей звичай, бо таким робом люди доходять до ідолослуженя: „coercenda ea — каже він, — nam gentilibus adaequent" — вистерігаймо ся того, бо се рівняє нас із поганами. Але ті остороги Тертуліянові й иньших пізнійших отців церкви не богато помогли; манія мучеництва обіймала чим раз більші маси народа; людий засуджених на мучеництво вже за житя вважали сьвятими, віддавали їм почесть; їх листи відчитували в церквах, останки їх тіла окружали чим раз більшою пошаною[2]). Тертуліян докоряє своїм сучасним за те, вказуючи приклади ріжних людий непевної кондуіти, що тиснуть ся до мучеництва, описуючи якогось Рутілія, що довго втікав від переслідувань, підкупував сторожів та нарешті таки був зловлений і насамперед покараний за втеку, а потім спалений (De fuga

---

[1]) Див. Chr. Sandii Nucleus historiae ecclesiasticae exhibitus in historia Arianorum, editio secunda. Coloniae 1676, стор. 66—70.

[2]) Див. прим. Cl. Auzière, Essai historique sur le culte des martyrs. Strasbourg 1863, стор. 15—16.

in persecutionibus V), або й такого мученика, що маючи йти перед трибунал упив ся так, що на судї запитаний, якого Бога визнає, не міг сказати навіть імени Христового, а тільки хлипав та хитав головою (cum singultus et ructus solos haberet, in ipsa negatione discessit — De jejunio XII). Та про те вже в III в. входить у звичай сьвятковане роковин смерти мучеників, тзв. Natalitia (вродини), при чім рясно осьвічувано їх гроби і відчитувано оповіданя про їх смерть (Auzière, op. cit. 15 кладе початок сього звичаю вже на II в., не подаючи, на якій основі). Звістки про списуванє таких оповідань про мучеників не сягають висше III в., тай то жерелом тих найстарших звісток служить той сам Liber Pontificalis, якого звістка про Климента явно позбавлена всякої історичної підстави І так про папу Антера (ум. 235 р.) читаємо там: „Hic gestas martyrum diligenter a notariis exquisivit et ecclesia recondit propter quodam Maximino presbytero, qui martyr effectus est“ (Duchesne, Lib. Pont. t. I, 137). Можливо, що ся звістка має в собі історичне зерно; папа Антер міг дбати про захованє памяти сучасних йому або давнїйших мучеників через уміщенє на їх гробах написи з датою їх замученя. Певних документів на се не маємо, але маємо з кінця IV віку анальоґічну появу папи Дамаза, який богато працї вкладає в упорядкованє та прикрашенє християнських катакомб, а на деяких уміщує свої вірші зі скупими датами про житє та страждане похованих там мучеників. Мета сього папи — не компонувати житие, не збирати акти процесів християнських мучеників, а „venerare sepulchrum“ та короткими словами „exprimere meritum“ сьвятого. І хоча всїх тих Дамазових написів на мученицьких гробах заховало ся не цїлих 20, то про те й тут традиция, якою користуєть ся папа при укладаню віршів, являєть ся нераз дуже хитка та непевна; „Дамаз уложив се в вірші, а всю правду знає Христос“ (Versibus haec Damasus posuit, probat omnia Christus) — простодушно признаєть ся папа[1]). Можемо отже папу Антера, що зрештою займав папську столицю дуже коротко, всього щось три місяцї, вважати до якоїсь міри попередником Дамазовим у дбаню про християнські кладовища. А в такім разї дуже правдоподібним буде здогад,

---

[1]) Пор. про нього Jhm, Die Epigramme des Damasus (Rheinisches Museum für Philologie, Neue Folge Bd. 50), а також Ebert, Geschichte der christlichen lateinischen Litteratur Bd. I, 2 Ausg., 128 і далї; епіґрами див. Migne, Patrologiae cursus completus, Series latina, t. XIII.

що notarii, про яких згадує Lib. Pont., були урядові протоколянти, присутні при переслухуваню обвинувачених.

В пізнійших записках тої самої книги, отже в згаданій уже записці про Климента, з них зроблено вже „notarios fideles“, отже якихось церковних урядників, що буцїм то мали задачу списувати жития мучеників. Підозреним являєть ся й друге сьвідоцтво Liber Pontificalis про Антерового наступника Фабіяна (ум. 250 р.), який буцїм то „fecit septem subdiaconos, qui septem notariis imminerent, ut gestas martyrum in integro fideliter colligerent“ (Duchesne, op. cit. I, 149) — підозрене тому, що в старшім жерелї, в згаданім уже Лїберіяньскім реєстрі з IV в. про сього папу сказано лише, що подїлив Рим по кварталам між поодиноких діяконів і пильно дбав про впорядкованє християнських кладовищ (див. Smith and Wace, A Dictionary of chr. biography II, 430), а про списуванє житий мучеників не згадано нїчого. Тай яка властиво була задача тих субдіяконів? яке значінє мало би те „imminerent“ і про яких нотаріів тут мова? Щоб у Римі істнувала тай то ще в III в. така формальна фабрика мученицьких актів, де працювало би сїм протоколянтів під проводом сїмох субдіяконів, про се в часї переслїдувань не могло бути анї думки. Ще при кінцї IV в. в Ґелязиєвім декретї „De recipiendis et non recipiendis libris“ читаємо про мученицькі акти, що вони „secundum antiquam consuetudinem, singulari cautela, in s. Romana ecclesia non leguntur, quia et eorum qui conscripsere nomina penitus ignorantur, et ab infidelibus et idiotis superflua aut minus apta quam rei ordo fuerit esse putantur“. У-перве, на скілько знаємо, допущено мученицькі акти до відчитуваня в церквах у Африцї, де постанова синода Гіппонського з р. 393 говорить: „Liceat etiam legi passiones martyrum, cum anniversarii dies eorum celebrantur“. Про церковних нотаріїв, що мали списувати мученицькі акти, говорить ще один документ, зложений нїби то в IV віцї, але на дїлї апокріфічний, так звані Constitutiones Silvestri, нїби то постанови римського синода, скликаного перед першим вселенським собором у Нікеї; тут замісь сїмох нотарів маємо вже „notarii ecclesiae XIV, qui gesta diversorum martyrum suscipientes ordine renarrabant“. Сей фальзіфікат, зложений не швидше, як у VI віцї, війшов також у склад Liber Pontificalis, що мав на цїли нїби то архівними документами уґрунтувати та зміцнити авторітет римських епископів. Як мало історичної основи мають усї оті оповіданя, доказує найлїпше лист папи Григорія Вел.

до александрійського патріарха Евльоґія з р. 598, де сей папа ось як пише про мученицькі акти, які за його часу були в римськім архіві: „Praeter illa enim, quae in Eusebii libris de gestis ss. martyrum continentur, nulla in archivo huius ecclesiae vel in Romanae ubris bibliothecis esse cognovi, nisi pauca quaedam in unius codicis volumine collecta. Nos autem paene omnium martyrum, distinctis per dies singulos passionibus collecta in uno codice habemus, atque quotidianis diebus in eorum veneratione missarum solemnia agimus; non tamen in eodem volumine, quis qualiter sit passus, indicatur, sed tantummodo nomen, locus et dies passionis ponitur[1]. Сї слова папи Григорія — найлїпша критика нїби то історичних записок Libri Pontificalis.

До таких самих фантастичних деталїв, утворених через перенесенє пізнїйшої римської практики в давнину, належить і те, що читаємо в латинських бревіяріях (Festa Novembris, die XXIII, lectio VI), буцїм то Климент підчас свойого папського уряду „fecit ordinationes duas mense Decembri, quibus creavit presbyteros decem, diaconos duas (sic!), episcopos per diversa loca quindecim“[2]. Троха иньший характер мають ті загальні характеристики, які знаходимо на вступі грецької Passio Clementis, що входить у склад Метафрастового леґендарія разом з Епітоме з Псевдо-Климентин, а часто знаходить ся й окремо без Епітоме. Читаємо там, що Климент, у чеснотах ідучи за своїм учителем і проповідаючи особисто апостольську науку, „любий був не лише християнам, але також поганам і Жидам“. І далї висняєть ся, за що любили його ті три партії. „Поганам для того був шановний і за те вони радо слухали його, що не лаючи анї не сварячись на них неначе признавав їм рацию і з їх власних книг та писань наводив їм сьвідоцтва та докази, відки походили їх нїби то боги, де родились, що робили, як умирали і як нужденно тратили житє. А вказуючи їм незапертий шлях

[1]) Цитати див. Adolf Harnack, Geschichte der altchristlichen Litteratur bis Eusebius, Leipzig 1893, erster Theil, 2 Hälfte стор. 813—814; про Liber Pontificalis крім цитованого виданя Дюшеня див. його-ж книгу Etude sur le Liber Pontificalis, Paris 1877; Smith and Wace, A dictionary of christ. biography t. III, 713-716, статя Джорджа Стокса, та J. I. J. Döllinger, Die Papstfabeln des Mittelalters, München 1863.

[2]) Див. Breviarium Romanum ex decreto sacrosancti concilii Tridentini restitutum, S. Pii V Pont. Max. jussu editum, Ratisbonae 1840, стор. 1215.

покути він приєднував многих для царства небесного. Жидам за те був милий, бо доказував, що їх батьки були другами божими, що їх закон сьвятий і божий і не пропаде, і народ їх не буде вигнаний і матиме в вічнім дідицтві Палестину, коли тілько будуть в повні поступати по закону і зрозуміють уміщені в ньому пророцтва, сповнені на особі Христа. А християне любили його за те, що завсїгди навчав їх, дбав про вбогих, яких імена мав на таблицях посписувані з кождої дїльницї окремо, і що дня запомагав їх, а також упоминав богатших, щоб запомагали своїх біднїйших братів і щоб не позволяли тим біднїйшим годуватись у Жидів"[1]). Печать глубокої давности має на собі тут властиво лиш один остатнїй деталь, із якого видно, що в перших віках христіянства, коли погане вважали христіян лише сектою Жидів і коли христіянство справдї ширило ся головно серед Жидів у дїяспорі, довгі часи біднїйші християне користували ся гуманітарними орґанїзациями жидівських громад і одержували від них щоденну страву або иньші відповідні запомоги. Підкреслюю тут сей інтересний деталь, не вдаючи ся в його докладнїйше поясноване анї в доходженє, відки міг його взяти автор нашої леґенди; що анї Метафраст, анї той давнїйший взірець, із якого він узяв свій текст чи то живцем чи в перерібцї, не видумав його, се певне; та не менше певне й те, що пишучи в V—VI в., коли християнство було пануючою релїґією і не потребувало дусити ся разом з Жидами по жидівських дїльницях, він не переніс явищ свойого часу в давнину, але мусів мати для сього якесь писане жерело або старшу устну традицию.

Зовсїм не те треба сказати про иньші деталї сього вступу. Малюючи Климента щедрим та доброчинцем бідних християн цїлого Риму автор леґенди мав перед очими мабуть якогось папу з V або VI в., в родї Григорія Великого, а не тих первісних римських епископів з II—III в., людий переважно вбогих, низького роду, часом навіть невольників (як Каллїст). Певно, роль, надана тут Климентови, достроювала ся добре до того, що про його високий рід і богацтво було писано в Псевдо-Климентинах, але не до історичної дїйсности. Ремінїсценциєю з Псевдо-Климентин являєть ся також те, що говорить ся про поводженє Климента з поганами, властиво з Греками (*τοῖς Ἕλλησι*, як каже грецький текст). Оті „вірнї притчі" про грецьких богів і з тим

[1]) Clementinorum Epitome duo, cura Alb. Rud. Max. Dressel. Lipsiae, 1859, стор. 102—103.

самим евгемеристичним толкованєм грецької мітольоґії ми знаходимо і в Псевдо-Климентинах, а власне в тій Климентовій промові про релїґії ріжних народів, вставленій в Рекоґніциї (гл. 19—28), що правдоподібно була перерібкою ґностичного діяльоґа *Περὶ εἱμαρμένης* (див. висше розд. III). Зрештою сей уступ у вступі леґенди лихо вяже ся з дальшим, де сказано, що власне задля Климентових пояснень греко-римської мітольоґії погане підняли бунт, отже видно, ті „вірні притчі" (сказавши в скобках, тодї дуже популярні і в поганських кругах) не дуже в смак були Римлянам. Так само те, що говорить наша леґенда про поводженє Климента з Жидами і про його похвали віддавані жидівському законови та жидівській минувшинї, се не що, як рефлекс Климентового посланія до Коринтян, що, як уже було згадано, стоїть твердо на старім законї. Автор леґенди поступав тут, як бачимо, зовсїм в дусї третьої точки канона Морі (пор. висше стор. 6): з того, що в його взірцях було теоретичною диспутою, поученєм в однїй данїй хвилї, він робив подїю, характеристику історичної дїяльности даної особи.

Ще цїкавійше з сього погляду иньше оповіданє про Климента, з яким ми стрічаємось далї в леґендї про його папську дїяльність. Ми вже згадували, що від 180 р. істнувала традиция, записана вперве Геґезіпом, потім від нього перенята Евзебієм та Іренеєм, про причину, яка викликала написанє Климентового посланія до Коринтян: сею причиною мав бути розрух серед християнської громади в Коринтї (див. висше ст. 15—17). Жерелом сеї традициї був сам лист Климентів, який зараз на вступі згадує про „seditionem impiam ac detestandam, Dei electis peregrinam et alienam, quam pauci homines temerarii et audaces in tantum insolentiae accenderunt, ut honorificum et illustre nomen vestrum et ab omnibus amari dignum vehementer blasphemaretur"[1]). З дальшого тексту довідуємо ся, що сей бунт у Коринтї був звернений против сьвященників. „Turpia, fratres — з обуренєм кличе Климент — turpia valde auditu sunt et christiana vivendi ratione indigna, quae comperimus: firmissimam et antiquam Corinthiorum ecclesiam propter unum aut alterum hominem seditionem movere contra presbyteros" (cap. XLVII). І Климент радить далї усунути причину бунту, а властиво радить

[1]) Грецький текст і латинський переклад Migne, Patrol. ser. graeca, t. I; цитую тут із видання Fr. Xav. Funck, Opera patrum apostolicorum, Tubingae 1887, vol. I, 61.

тим, через кого повстав бунт, усунути ся добровільно з громади. „Quis igitur inter vos generosus, quis misericors, quis caritate plenus? Dicat: Si propter me seditio et discordia et schismata orta sunt, discedo, abeo, quocumque volueritis, et quae multitudo jusserit, facio, dummodo Christi grex in pace degat cum constitutis presbyteris“ (cap. LIV, див. Funck, op. cit. I, 121, 129). Все отсе, що автор посланія говорить до Коринтян, автор леґенди перемінює на історичні події, яких героєм робить самого Климента. В леґенді, долученій до Епітоме, гл. CLIX—CLXI, оповідаєть ся, як римський „comes officiorum“, себ-то зверхник над поганськими богослуженями Публій Тарквіціян, бачучи зріст християнства наслідком Климентового впливу, намовою й підкупством збуджує против нього бунт у Римі, як повстають звади між поганами й християнами, як наслідком того префект міста Мамертін велить покликати до себе Климента, і як Климент остаточно згоджуєть ся йти на вигнанє, щоб не бути причиною роздору в місті (пор. Clementinorum epitome duo, ed. Dressel, стор. 109—111). Ми ще вернемо до сього оповіданя з приводу иньших деталів у дальшім розділї, а тут піднесемо лише, що його основа — не історія і не дійсна традиция, а недоладне перелицьованє поучень Климентового посланія до Коринтян на ніби то історичні факти.

А тепер перейдемо до остатнього і найважнійшого епізоду з папської діяльности Климента, про який знає леґенда. Ми вже висше навели слова нашого ґаґіоґрафа Димитрія Ростовського про те, що Климент у Римі, не вважаючи на тяжкі переслїдуваня „множество невѣрныхъ людей не точію отъ простаго народа, но и отъ царскія палаты, великородныхъ и сановитыхъ, ко Христу обрати. Толико трудяшеся во благовѣстіи Христовѣ, яко единою во время пасхи четыреста двадесять и четыре лица, все же великородныхъ, въ Тройческое исповѣданіе крести“ (Житія Святыхъ, київське вид. 1888 р. том за падолист, часть 2, карта 127—128). Нема сумнїву, що сей уступ натякає на оповіданє про Теодору й Сісінїя, якого Димитрій не подає вповнї (а може воно лише пропущене в нових виданях його Миней?); та рівночасно дуже правдоподібне й те, що маємо тут відгук старшого оповіданя про діяльність сьв. Петра в Римі, а власне оповіданя про навернене Софії й її мужа, уміщеного в тім уривку, що ми вважаємо закінченем Псевдо-Климентин (див. висше розд. III). Також у грецькій Епітоме, що війшла в склад Метафрастового леґендарія, говорить ся (cap. CXLIV):

Deinde ille (Petrus) urbibus peragratis Romam quoque pervenit, multosque per baptismum adduxit ad Christi religionem tam viros quam mulieres adeo, ut et brevi tempore nobilium mulierum clarissimis, quasque solent matronas nuncupare, propemodum universis persuaserit ad sanctum baptisma confugere et Christo credere". Нема сумнїву, що старше оповіданє про сьв. Петра і навернене Софії було взірцем, по якому пізнїйше була скомпонована иньша леґенда про навернене римської матрони та її мужа, але героєм тої леґенди був уже не Петро, а його ученик і наступник Климент, і ся пізнїйша леґенда, більше ефектовна, а з доґматичного погляду більше невинна, як оповіданє Псевдо-Климентин, витиснула старшу повість і привела її на заходї зовсїм у забутє. Ся новійша леґенда то оповіданє про Теодору й Сісінїя, вставлене в житіє сьв. Климента. Подаємо його тут у тій формі, як воно виглядає в текстї принятім у леґендарій С. Метафраста[1]).

Сісінїй був приятель і навіть свояк цїсаря Нерви, і мав жінку Теодору. Ся Теодора, „Clementis dectrinae amore capta" навернула ся на християнство і занедбувала — так здавалось її мужови — дім і дїтий і мужа, раз-у-раз була занята Климентом, співала псальми і вчащала на всї християнські збори. Сісінїй сердитий вибрав ся раз за нею назирцем і з двома слугами тайком війшов у християнську церкву, бажаючи чути й бачити, що там робить ся. Та ледво тілько Климент виголосив вступну молитву, Сісінїй чудом божим осліп і оглух. „Возьміть мене і ведїть до дому" — мовив він своїм слугам, — „бо щось менї не добре, не можу анї бачити анї чути". Слуги взяли його за руки й повели, але даремно водили його по всїй церкві: хоч двері

[1]) Грецький текст і латинський переклад див. Migne, Patrologiae ser. graeca t. I в додатку до Епітоме гл. CLII–CLXIII; Clementinorum epitome duo, стор. 103—109. Церковно-славянський текст див. мої Памятки т. III, стор. 239—241; у Климентовім житію Димитрія Ростовського сю леґенду, як я вже згадав, пропущено. Що тзв. перше Епітоме Псевдо-Климентин і долучене до нього оповіданє про дальше житє й пасию Климента справдї входили в склад Метафрастового леґендарія, се доказує Ергард (A. Erhardt, Die Legendensammlung des Symeon Metaphrastes und ihr ursprünglicher Bestand, op. cit. 56). Розумієть ся, що се ще зовсїм не рішає питаня про Метафрастове авторство чи то самого Епітоме, чи долученої до нього дальшої леґенди, бо з Ергардових дослїдів видно, що Метафраст приймав у свій леґендарій також чужі, давнїйші тексти, пор. у тім же падолистї під д. 17, у сїчнї д. 14, 17, 25 і т. и.

були отворені, вони не могли трафити до них, „praecluserat enim eis redditum vis divina, prudentiorem reddere volens stultum illum“. Ходячи поміж людьми вони наблизили ся й до Теодори. Ся перелякала ся присутности свойого мужа, бо очевидно таїла ся перед ним зі своїм християнством; але бачучи, що слуги водять його по церкві на осліп, прикликала одного слугу і почала розпитувати, що се має значити? Слуга пояснив їй, що пан прийшов сюди за нею назирцем, та тут нараз осліп і оглух, а вони не можуть знайти виходу. Теодора бачучи в тім допуст божий почала молити ся горячо і веліла слугам вести пана до дому, і вони зараз знайшли вихід. Завівши Сісінія до дому вони вернули до неї і сказали їй, що він таки сліпий і глухий. Теодора почала ще щирійше молити ся Богу, щоб змилосердив ся над її мужем, а по літурґії оповіла все Климентови і просила в нього поради. Климент почувши її горе велїв усїй громадї молити ся за Сісінія, а потім пішов з Теодорою до її дому, де Сісінія застав не тілько сліпого й глухого, але й зовсїм хорого. Климент помолив ся над ним — і Сісінїй від разу подужав і провидїв. Але бачучи Климента, що стояв обік його жінки і не тямлячи, що з ним було доси, подумав, що Климент умисно навів на нього чари, тому велїв слугам зловити і звязати Климента, грозячись завдати йому смерть. Слуги кинулись звязати Климента, але тут знов їм перебаламутив ся зір і вони звязали камяний стовп. „Ти сліпий серцем — мовив йому Климент, стоячи вільний серед тої метушнї, — тож вяжи й карай те камінє та дерево, до якого молиш ся“. Потім поблагословивши Теодору і поручивши їй молити ся за мужа пішов геть. Теодора молить ся, а над вечір їй являєть сьв. Петро, заповідаючи, що задля неї Сісінїй буде й зовсїм уздоровлений, бо „secundum fratrem meum Paulum „через жінку муж зробить ся сьвятим“. І справдї по його відходї Сісінїй прийшов до себе, почав каятись і навернув ся на християнство з цілим своїм родом, що виносив 423 души. „Hoc attraxit — додає леґенда — multos ex illustribus, qui magnis honoribus praepollebant, quibusque imperator Nerva amicis maxime et consiliariis utebatur, atque pio cultui omnes accensi sunt.

Коли і де повстала ся леґенда? Історичні деталї, поміщені в самім текстї, не дають нам нїчого певного. Ми не знаємо нїчогісїнько про Сісінія, свояка Нерви; Сісїнїй — імя оріентальне і стрічаєть ся пізно, в Греції й Малій Азиї в III, у Римі аж у IV або V віцї, і то лише між християнами. Найдавнїйший

звісний нам Сісінїй був ученик Манеса, основника секти Манїхейців, і його наступник[1]). З католицьких дїячів сього імени вичислює A Dict. of. christ. biogr. IV, 704—705 одного мученика, що потерпів за часів Діоклєцияна в Антіної в долїшнїм Єгиптї, другого мученика, апостола Тиролю, родом Грека з Каппадокії, що згинув у Тридентї 379 р., трьох монахів, сучасників сьв. Августина та Єронїма та трьох пізнїйших, із V—VIII в. Жаден із тих Сісініїв не має нїчого спільного з Римом; так само шестий том Corpus inscriptionum latinarum, що в трьох здоровенних фолїянтах містить написи міста Риму, в часах від Августа до Діоклєціяна не виказує імени Сісінїя. Одиноку вказівку дають нам християнські катакомби, в яких віднайдено ще в XVI в. віршований епітафій, де згадуєть ся про сьвященника Сісінна або може Сісіннія:

Presbyter hic voluit Sisinnus ponere membra,
Omnibus acceptus populis dignusque sacerdos,
Qui sciret sanctae servare foedera matris,
Blandus amore Dei semper qui vivere nosset
Contentusque suo nesciret divitis aulam[2]).

Сей епітафій признавали деякі папі Дамазови, але тепер можна приняти за певне, що він походить із пізнїйшого часу, мабуть із V віку (див. Ihm, op. cit. 203). Про якогось Сісеннїя згадує також латинський поет VI в. Венанций Фортунат, та сей також не вяже ся з римською леґендою. Та й епітафій говорить про чоловіка скромного, що нїчим не вяже ся з нашою леґендою. Иньша річ, чи старий християнський вислов про поганську слїпоту не був приводом до витвореня потім видючого грішника. Бо-ж погляд на поганство як на духову слїпоту був серед христіян здавна дуже утертий і ще в євангелію говорить ся про таких, що мають очи і не видять, мають уши і не чують. Найстарший приклад осліпленого божим допустом грішника маємо в оповіданю Апостольських Діяний

[1]) Див. про нього Gustav Flügel, Mani, seine Lehren und seine Schriften. Leipzig 1862, стор. 14, 97, про імя 316—317.

[2]) „Тут велїв положити своє тіло сьвященник Сісін, любий усьому народови і гідний єрей, що вмів берегти заповіти сьвятої матери (церкви), все вмів жити ущасливлений божою любовю і вдоволений своїм не знав богацьких дворів“, див. Migne, Patrol. latinae t. XIII, стор. 422.

про осліплене і вздоровлене Савла. Нема сумніву, що се оповідане було головним жерелом нашої леґенди. Більше складових елементів віднаходимо в апокріфічнім „Мученю апостола Филипа“. Тут бачимо Стахія, що довгі літа був сліпим, а потім навернувши ся на християнство був уздоровлений Филипом; бачимо далї жінку „игемона“ Ніконору, що так само як Теодора потай мужа ходить слухати апостольської проповіді; бачимо врештї мужа, що слїдом за жінкою йде до дому, де проповідують апостоли Филип і Варфоломей; тілько закінчене тут иньше, бо игемон за волосе волоче жінку до дому, апостолів велить розпяти на брамі і вкінцї сам пропадає за кару своїх злочинів[1]). Так оповідаєть ся в церковно-славянськім текстї; грецькі тексти не згадують про слїпоту Стахія, але говорять, що Ніконора була недужа та хора на очи, а при самій згадцї про апостола Филипа подужала. Надто ігемон оповідає тут народови, що його жінка всю ніч молить ся на якійсь чужоземній мові осяяна чудесним сьвітлом і кличе: „Явилось менї правдиве сьвітло — Ісус!“ А коли раз він хотів підслухати її, то заздрівши се сьвітло мало не осліп[2]). Як бачимо, історія Сісінія й Теодори була вже тут in nuce зовсїм готова; лишалось тілько з сих принагідних натяків та епізодичних рисів зробити центр оповіданя, розвинути драматично те, що тут було полишено в тіни.

Залежність леґенди про Сісінія й Теодору від апокріфічних, первісно ґностичних актів ап. Филипа давала би нам деякі вказівки на те, коли й де могла отся леґенда витворитись і причепити ся до імени Климента Римського. Ті ґностичні акти, написані, як доказують Ґутшмід та Ліпсіус (Lipsius, op. cit. II, 2, 15) десь коло половини III віку (сама подія, про яку говорить ся в актах, мала стати ся в осьмім роцї володїня Траянового, отже в р. 105), не були звісні католицьким письменникам; перший цитує їх Анастазий Синаіт, що вмер 599 р. (Lipsius, op. cit. II, 2, 22). Не швидше мабуть повстала й леґенда про Сісінія, бо прим. Григорій Турський, що вмер у р. 594, хоч писав про Климента і покликував ся на якусь старшу, звісну

---

[1]) Грецький текст сього апокріфа див. C. Tischendorf, Acta apostolorum apocrypha, стор. 75—95, церковно-руський мої Памятки, т. III, 174—179.

[2]) Див. R. A. Lipsius, Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden, ein Beitrag zur altchristlichen Literaturgeschichte. Braunschweig 1884, Bd. II, zweite Hälfte, стор. 8.

вже в його часах „passio ejus“, не знає нїчого про сю леґенду. Не знає її й Анґльосаксонець Альдгельм, що вмер у р. 709 і в своїй поемі „De laudibus virginum“ присьвятив Климентови з приводу його (апокріфічного) посланія „De virginibus“ та з приводу його пригод оповіданих у Рекоґнїциях, ось які вірші:

Roma sacerdotem Clementem tempore primo
Edidit et merito cui dat clementia nomen.
Quem Deus astrali ditavit gratia gratis,
Dum se virgineo servaret munere mundum.

Згадавши далї, як Петро охрестив його і як він був йому вірним учеником, кінчить автор запевненєм, що власне в надгороду за його цїломудріє

Contigit idcirco longaevos forte parentes
Et proprios pariter germanos visere fratres,
Quos Petrus Christi clarus piscator in orbe
Retibus angelicis raptos ex aequore mundi
Secum felices ad coeli sidera vexit[1]).

І другий Анґльосаксонець, Беда Шановний (Beda Venerabilis), що вмер коло р. 735, у своїм Мартірольоґії, хоч пише про мучеництво Климентове, нїчого не знає про епізод з Теодорою й Сісінїєм (див. Migne, Patrol. lat. t. XCIV, стор. 1110—1111). Ще і в IX віцї на заходї не знали сеї леґенди, бодай у секвенциї про сьв. Климента, написаній Ноткером (родив ся коло 840, ум. 920) про житє сього сьвятого знаходимо лише такі відомости:

4. Hic primum philosophiae artibus claruit in hoc mundo atque saeculi studiis erat intentus.

5. Et post haec apostolici dogmatis degustavit fluenta, meruerat ecclesiae conjugi sacrae.

6 Cui donavit Petrus apostolus hanc potestatem,

---

[1]) Migne, Patrologiae latinae t. LCCCIX, ст. 217—218. Ось переклад віршів: У старі часи Рим сплодив сьвященника Климента, і справедливо імя йому дала лагідність (гра слів — Clemens значить лагідний). Бог задаром дарував йому небесну ласку за те, що скарбом дївоцтва зберіг себе в сьвітї чистим... Тим то пощастилось йому побачити стареньких родичів і також власних рідних братів, яких Петро, славний Христів рибалка у сьвітї вловивши ангельськими сїтями з сьвітових хвиль, попровадив зі собою щасливих до небесних звізд

7. Ut illum sequens regat ecclesiam, dimittens culpam — і потім переходить до мучеництва Климентового[1]). Популярною на заході зробила ся та часть Климентової леґенди аж від половини XIII в., тоб-то від появи „Золотої леґенди“ Льомбардця Якова de Voragine. Тут у житію сьв. Климента, написанім на основі Псевдо-Климентин (специяльно Рекоґніцій) читаємо далї: „Давши сьвятий покров діві Домітіллї, братаниці імператора Доміцияна, він навернув на віру Теодору, жінку Сісінїя, друга імператорового, і ся також дала обіт жити в чистоті. Тодї Сісінїй велїв вести себе до церкви і війшов туди потайно назирцем за своєю жінкою, бажаючи знати, чого вона так ходить до церкви“. І дальше оповідаєть ся звісна нам уже історія, тілько коротше, ніж у грецькім текстї (Légende Dorée, III, 364—366).

Але-ж Яков de Voragine не був перший, що в Італїї латинською мовою списував сю леґенду. Ми маємо певні звістки, що вона звісна була тут значно давнїйше. І так у Римі, в згаданій уже старій базилїцї сьв. Климента, що була збудована в IV—V в. на місцї давнього domus Flaviana, віднайдено при розкопах ведених тут 1859—65 р. фрески, що представляють по части сцени з житя славянських апостолів Кирила й Методія, а по части з леґенди про сьв. Климента. В числї тих остатнїх бачимо два малюнки, яких теми взяті з леґенди про Сісінїя. На однім бачимо середину церкви: на вівтари книга і плоска чаша з двома ушками, коло вівтаря сьв. Климент в епископськім одязї, по обох боках вірні, мужі й жінки; в ґрупі на ліво Теодора і обік неї, обернений до виходу Сісінїй, ведений за руки двома слугами. На другім Сісінїй з піднесеною рукою, а в присїнку три слуги тягнуть великий камяний стовп[2]). Написи уміщені на малюнку показують, що маємо тут відгуки леґенди де в чому відмінної від тої, яку ми пізнали доси. І так поперед усього подано назви слуг: Carvoncel, Albertel i Cosmaris, яких не стрічаємо нї в якій иньшій версиї сеї леґенди і які вказують на якусь поетичну перерібку леґенди в дусї старих рицарських епопей з дивачними іменами. Далї подано Климентові слова до Сісінїя: „Ob duritiam cordis vestri saxa trahere meruistis“

---

[1]) H. A. Daniel, Thesaurus hymnologicus, sive hymnorum, canticorum, sequentiarum circa annum MD usitatarum collectio amplissima. Lipsiae 1844, t. II, 176; пор. K. Bartsch, Die lateinischen Sequenzen des Mittelalters, 1868.

[2]) Опис і репродукцию тих малюнків див. у цитованій уже статї Дудіка (Dr. B. Dudik, Neuentdeckte Fresken, стор. 8—9 і рис. II).

і сей цитат лише в части згоджує ть ся з текстом Якова de Voragine, де відповідне місце мовить: „Quia saxa deos dicis, saxa trahere meruisti". Нарештї иньший малюнок із циклю Климентових леґенд, про який у нас буде мова далї, а який був намальований очевидно рівночасно з попереднїми, заховав нам два не цїлі рядки з якогось віршованого латинського тексту леґенди.

З якого часу походять ті малюнки? З уваги, що теперішня церква S. Clemente була збудована на руїнах тої старої базилїки десь у XII в., а фрески віднайдено власне на найстарших частях тих старих руїн; з уваги далї, що стара базилїка, та сама, де лежали мощі сьв. Климента принесені до Риму славянськими апостолами в р. 867 і де 869 р. був похоронений також сьв. Константин-Кирил, була зруйнована д. 29 мая 1084 р. в часї нападу на Рим Норманів під проводом Роберта Ґвіскара, виходить ясно, що фрески були мальовані перед тим роком, отже найпізнїйше десь у половинї XI в. На сей самий час указують і археольоґічні деталї, специяльно форми церковної посуди та одяг папи Климента, (див. Dudik, op. cit. 8). Докладнїйше датоване було-б можливе, як би вдало ся видобути з архівів деякі дати про фундатора тих фресків, що змальований на право від Климента на фреску з слїпим Сісінїєм і про якого говорять два підписи: „Ego Beno de Rapiza cum Maria uxore mea pro amore Dei et beati Clementis pingere feci" і другий, під иньшим малюнком: „Ego Benno de Rapiza pro amore beati Clementis et redemtione anime mee pingere feci". Хто був той Бено де Рапіза чи Рапіца — поки що незвісно. В усякім разї оті дорогоцїнні фрески доказують нам, що вже не яких сто лїт перед появою „Золотої Леґенди" в Римі, а може й загалом у Італїї звісна й популярна була та редакция леґенди про сьв. Климента, в якій має ть ся також епізод про Теодору й Сісінїя, і то популярна на стілько, що її основа бувала матеріялом і малюнків і поетичних перерібок.

Але відки взяв Яков de Voragine своє оповіданє про Климента? Се питанє веде нас ще далї в минувшину, бо в IX вік, в роки 875—879. З того часу маємо важне сьвідоцтво сучасного римського вченого Анастазия Біблїотекаря, в недавно віднайденім його листї до Ґаудерика епископа велетрийського, з якого довідуємо ся, що велетрийська церков (sancta Veliternensis ecclesia) здавда присьвячена була сьв. Климентови, що епископ Ґаудерик був особливо відданий сему сьвятому, збирав пильно його релїквії

і навіть у Римі збудував йому церков „mirae pulcritudinis“ і віддав на се весь свій батьківський маєток. І далї читаємо: „Hinc etiam viro peritissimo Johanni, digno Christi levitae, scribenda ejus vitae actus et passionis historiam ex diversorum colligere Latinorum voluminibus instituisti. Ad extremum hinc quoque mihi exiguo, ut si qua de ipso apud Graecos invenissem, Latinae traderem linguae, saepe injungere voluisti. Cujus nimirum cum rerum gestarum monumentum jam Latinus habet stylus“ і т. д.[1]). Бачимо з сього листу, що вже в IX в. культ Климента в Італії був значно розширений, що були маючі і впливові аматори його реліквій і його писань, були латинські житєписи сьвятого („diversa volumina“, які треба відріжнити від того „rerum gestarum monumentum“, під яким ураз із проф. Фрідріхом слїд розуміти латинську редакцию Псевдо-Климентин, тоб-то Рекоґніциї), а Ґаудерик поручив діяконови Йоанови написати нове, повне житиє сьв. Климента, для якого мав Анастазій зібрати та поперекладати грецькі жерела.

Сей твір „Йоана левіта“[2]) не дійшов до нас; заховала ся лише передмова Ґаудерика, адресована до папи Йоана VIII, де сей заявляє, що списане з його порученя житиє Климента „non tam strenue, quam devote collegi, in tribus libris conglutinans ordinavi“. В першій книзї оповідано про рід та пригоди сьв. Климента, в другій про його писаня й науку, в третій „miramur prodigia, exulationis angustias, martyrii laureas, reversionis ejus ad propriam sedem miracula“[3]). Значить, у третій книзї сього житія були якісь „prodigia“, що попередили вигнанє сьв. Климента. А що давнїйші жерела, навіть Liber Pontificalis, не знають про такі Климентові чудеса, то мусимо припустити, що мова тут власне про леґенду з Сісінїєм.

---

[1]) Див. J. Friedrich, Ein Brief des Anastasius Bibliothecarius an den Bischof Gaudericus von Velletri über die Abfassung der Vita cum translatione s. Clementis Papae. Eine neue Quelle zur Kyrillus- und Methodius-Frage. München 1892. Передруковано А. Петровъ, Письмо Анастасія Библіотекаря, новый источникъ по Кирилло-Меѳодіевскому вопросу (Журналъ Мин. нар. просв. 1893, т. I, стор. 186–193); L. K. Götz, Geschichte der Slavenapostel Konstantinus (Kyrillus) und Methodius, quellenmässig untersucht. Gotha 1897, стор. 243–246; Dr. Fr. Pastrnek, Dějiny slovanských apostolů Cyrilla a Methoda, s rozborem a otiskem hlavnych pramenů. V Praze 1902, стор. 246–249.

[2]) Той сам Йоан мав порученє від папи Йоана VIII написати житє папи Григорія Великого, див. Hauck, Realencyklopädie IX, 258.

[3]) Ся Ґаудерикова передмова надрукована в Acta Sanctorum, Martii tomus II, вид. 1678 під днем 9, стор. 41 й далї.

Як уже було сказано, твір Ґаудерика та Йоана діякона не дійшов до нас у цїлости; заховали ся лише дві його частини, а власне цитована тут передмова і кінцева частина, звісна в науцї пз. Vita cum translatione s. Clementis, про яку у нас буде мова далї. Але з просторої працї зробив витяг пізнїйший письменник мб. із X віку, Лев епископ остійський, а сим витягом, також затраченим для нас, покористував ся автор „Золотої Леґенди“, що при кінцї свойого оповіданя виразно покликаєть ся на се жерело (Légende Dorée III, 370). Таким способом можемо приняти як певну річ, що вже коло р. 870 чудо Климента з Сісінїєм було звісне Ґаудерикови з Веллєтрі. Відки він узяв його?

Ми бачили, що Ґаудерик через посередництво Анастазія Бібліотекаря користував ся для своєї працї також грецькими жерелами. Дуже можливо, що між тими жерелами була також леґенда про Сісінїя, хоча Анастазій у своїм листї нїчого не згадує про неї. Тілько-ж годить ся сказати, що грецьке житиє Климента з леґендою про Сісінїя появляєть ся аж у X віцї, в леґендарії Симеона Метафраста. Певна річ, і сей користував ся старшими жерелами, питанє лише: якими? Ми маємо деякі слїди, що в Грецнї були иньші леґенди про Климента, з епізодами та деталями геть відмінними від тих, які читаємо в Метафрастовій пассиї. Згадаю тут про невеличку статейку тзв. Василиєвого Менольоґія (церковно-руський текст її див. мої Памятки III, 245—246), про яку буде у нас мова в дальшім роздїлї, та про службу сьв. Климентови, яка містить ся в наших служебних Минеях, під д. 25 падолиста. Отже в ірмосї 6 сеї відправи знаходимо немов натяк на леґенду про Сісінїя, де говорить ся: „Влачимъ по земли ꙗ҆́ко камень поваꙗ҄́емъ, и҆ лестное ᲂу҆твръжденїе все съкроушил є҆си сщ҃енничє Климентє, стр҃тотръпчє Х҃въ доблый“ [1]). Виходило би з сього, що по звіснім уздоровленю Сїсінїя Климент справдї був звязаний і волочений, а не заставляв Сісінїєвих слуг волочити камяного стовпа. Хоч і як усьміхає ся думка — шукати початку оповіданя про Сісінїя на сходї і бачити в латиньских текстах лише переклад із грецького, то все таки не слїд забувати, що при живій обмінї думок між Римом і Константинополем у VII—IX віках перед схізмою, при частих зносинах латиньских учених теольоґів з грецькими можливий був

[1]) Цитую з рукописної Минеї з XVII в., що переховуєть ся в церкві в Комарнї.

також перехід леґенди з Італії на грецький ґрунт. Се не був би зрештою зовсім одинокий факт; византиністи знають цілий цикль повістий та творів, що прийшли до Византії з заходу[1]). Та поки що сього питаня не можна рішити. Ми маємо ще невидане грецьке житиє сьв. Климента в однім рукописї паризької Національної біблїотеки[2]); судячи по початкових словах можна думати, що сей текст старший від Метафраста, хоча сам рукопис походить із XII в. Можливо, що сей текст, який надїюсь опублїкувати в додатку до сеї працї, дасть нам ключ до розвязки деяких цїкавих питань, що насуває тепер розвій Климентової леґенди.

Ще кілька слів про пізнїйші перерібки нашої леґенди в західній Европі. З сих перерібок менї звісна одна віршована нїмецька з XIII в., уміщена в житию сьв. Климента в тзв. „великім Пассіоналї“. Автор держить ся досить вірно Якова de Voragine, переповідає молодість і навернене Климента на основі Рекоґнїций (батько Фавстїнїян, мати Маттідіяна). Петро в Римі перед смертю висьвячує Климента на епископа і робить його своїм наступником. Та Климент не хоче приняти сеї гідности з досить оріґінальної причини, про яку не знаходимо звістки в старших жерелах:

idoch so wolde er vurbaz
eime andern entwichen sin,
uf daz den erlichien schin
und daz geistliche leben
nieman vor tode mochte geben
sinen vrunde, als ez geschach;
idoch daz volc in libersprach,
daz er daran beklebete[3]).

---

[1]) Див. про се K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches. Zweite Auflage. München 1897, стор. 844 - 872.

[2]) Звістку про сей текст (Cod. graec 1510, fol. 230—239, inc. *Οὗτος ὁ ἀοίδιμος καὶ πάμμακαρ πατὴρ ἡμῶν*) подав August Urbain, Ein Martyrologium der christlichen Gemeinde zu Rom am Anfange des V Jahrh. Quellenstudien zur Geschichte der römischen Märtyrer. Leipzig 1901 (Gebhardt und Harnack, Texte und Untersuchungen, Neue Folge, Bd. VI, Heft. 3, стор. 43). Мої дотеперішнї заходи, щоб одержати копію сього тексту, були даремнї.

[3]) Das Passional. Eine Legenden-Sammlung des dreizehnten Jahrhunderts, zum ersten Male herausgegeben von Fr. Karl Köpke. Quedlinburg und Leipzig. 1852, стор. 659. В перекладї значать ті вірші: Але

В давнїйших писанях, починаючи від листу Климента до Якова, що служить інтродукциєю до Псевдо-Климентин, мотивом, задля якого Климент відрікаєть ся папського престола, була все його скромність. Аж Нїмець зумів віднайти тут юридичну квестію: папська гідність, мовляв, не повина переходити від приятеля до приятеля „з теплої руки", а повинна надавати ся з вольного вибору всеї громади.

В близькій залежности від Золотої Леґенди стоїть, хоч не була дословним її перекладом, стара шведська прозова „Sagan om S. Clemens"[1]. Всї три ті версиї (Leg. aur., нїмецький Пассіональ і шведську саґу) вяже в одну ґрупу тотожність імен Фавстінїяна й Маттідіяни — бо так називає Климентову матїрь Яков de Voragine; в шведській леґендї маємо при кінцї також поклик на Льва Остійського і коротеньке оповіданє про перенесенє мощей сьв. Климента з „Tersona" до Риму „фільозофом". Сісінїй називаєть ся тут першим у цїсарській радї. Зрештою оповіданє дуже ляконїчне й прімітівне.

Цїкаво, що Баронїй у своїх Annales Ecclesiastici (т. I і II), хоч користуєть ся иньшими уступами Климентової леґенди (крім Псевдо-Климентин), зовсїм поминув оповіданє про Сісінїя так само, як і наш Димитрій Ростовський. Баронїєві коментариї до Martyrologium Romanum не були менї приступні.

VII. Климентове мучеництво.

Анї Іреней, анї Евзебій, анї Єронїм, анї жаден иньший християнський письменник до кінця IV в. не знає нїчого про мучеництво папи Климента; Евзебій і Єронїм подають згідно лиш те одно, що Климент умер за часів Траяна. Аж Руфін Аквілейський, той сам, що переклав на латинську мову Рекоґнїциї, згадує глухо про Климентове мучеництво. Руфін умер коло р. 410. Власне пятий вік можна назвати віком зародженя леґенди про мученицьку смерть Климента. Між мучеників зачислює його

він конче хотїв уступити комусь иньшому, щоб блиск почести і духовне житє (власт. духовні гідности) нїхто не міг надавати перед смертю свойому приятелеви, як се стало ся тут; але народ прихилив його до того, що таки лишив ся на тім становищі".

[1]) Ett Forn-Svenskt Legendarium, inuehållande medeltids Kloster-Sagor om Helgon, Påfvar och Kejsare. Efter gamla Handskrifter of George Stephens, esg. Första Bandet. Stockholm 1847, стор. 346 - 363.

в однім своїм посланию папа Зосима 417 р.; як мученикови велить віддавати йому честь місцевий синод у Вазіонї в південній Франциї, відбутий в р. 442[1]). Треба було ще дальших 100—200 лїт, щоб із сеї глухої згадки на основі ріжних історичних та леґендових матеріялів виробила ся нова леґенда — про мучеництво сьв. Климента.

Що ся леґенда, хоча в якійсь прімітівній ще формі, істнувала вже в VI віцї, на се маємо сьвідоцтво славного письменника того часу Григорія Турського. В своїй книзї „Liber miraculorum in gloria martyrum“ у гл. 35 пише він: „Clemens martyr, ut in passione ejus legitur, anchora collo ejus suspensa in mari praecipitatus est. Nunc autem in die solemnitatis ejus recedit mare per trea milia, siccumque gradientibus iter praebens usque ad sepulchrum martyris pervenitur. Ibique vota reddentes, orantes populi regrediuntur ad litus“[2]). Важні тут для нас дві річи: Григорій Турський мав перед собою вже якусь готову пасию сьв. Климента, де говорило ся про його втоплене в морі з якорем на шиї і про чудо з його гробом на днї моря, — і рівночасно він не знав, де саме був утоплений Климент. Кажу „не знав“; може вірнїйше було би сказати, що не знав нїчого про Корсунь, де пізнїйша леґенда уміщує те мучеництво. Скілько можна зрозуміти з дальшого оповіданя Григорієвого, він припускав, що той чудесний гріб сьв. Климента і той відплив моря, що що року в день його празника дає вірним доступ аж до його гробу, знаходить ся десь недалеко берегів південної Франциї або північно-західної Італії. В 36 главі того самого твору оповідає Григорій ось яке чудо, що стало ся недалеко південно-французького міста Lemovicinae (теперішнїй Лїмузен). Було там одно жерело, дуже користне для цїлої околицї, та нараз воно змінило місце свойого випливу і почало випливати в багнї, де його благодатна вода пропадала для всеї околицї. На всїх хлїборобів пішов острах, бо утрата води зна-

[1]) Див. N. Tillemont, Memoires pour servir à l' histoire ecclesiastique de six premiers siècles, Paris 1693, t. II, 688; цитовано в книзї R. P. Honoratus a S. Maria, Animadversiones in regulas et usum critices, spectantes ad historiam ecclesiae. Venetiis 1669, t. I, 270.

[2]) Gregorii Turonensis Opera ediderunt W. Arndt et Br. Krusch, pars II. Miracula et opera minora. Hannoveriae 1885 (Monumenta Germaniae historica, ed. in 4°. Scriptores rerum Merovingicarum, tomi I pars II, стор. 510.

чила для них руїну. Три роки всї околичні поля та сади висихали. „Tertio quoque anno — говорить далї автор — accidit, ut quidam iter agens beati Clementis martyris reliquias exhiberet, quas Aridio, ipsius urbis presbytero, viro in omni sanctitate religioso, detulit“. Арідій уступаючи просьбам селян удає ся на місце, де було се жерело, і каже: „Коли то правда, що се дїйсно Климентові релїквії, то зараз покаже ся їх сила“. „Et dictis psalmis in oratione prosternitur; positisque sanctis reliquiis in ipso fontis aditu petiit, ut qui quondam in deserto damnatis ad secanda marmora flumen inriguum patefecit, in hunc locum aquas, quas prius pia indulserat clementia, Clementis iterum intercessio revocaret“. І справдї, жерело зараз почало випливати на своїм давнїм місцї.

Із сього уступу бачимо, що Григорій знав також про вигнанє Климента до мармурових ломів і про отворенє там жерела; але дивно, що й сим разом він не згадує про Корсунь. Навпаки, згадуючи про чоловіка, який був при Климентовім гробі і приніс відтам його мощі, він говорить про се як про річ досить звичайну, нїчого не згадує про якусь далеку та небезпечну подорож, якою для тодїшнїх Французів мусїла-б була бути подорож на далекий Крим. А не забуваймо, що се він говорить про факти дуже близькі, що Арідій був його добрий знайомий і певно був би не залишив піднести небезпеки подорожі того чоловіка, коли би справдї до Климентового гробу від Лємовіцїни було так дуже далеко. Оттим то менї здаєть ся не зовсїм вірним твердженє видавця Григорієвої книги, д. Арнта, буцїм то Григорій мав перед очима ту саму пасию Климента, яку потім опублїкував Сурій (De probatis Sanctorum actis, t. XI, p. 657) і яка являєть ся по просту перекладом далеко пізнїйшого грецького оповіданя, що війшло в склад леґендарія Симеона Метафраста. Навпаки, я позволив би собі тут пригадати, що майже рівночасно з Григорієм Турським латинський перерібник Псевдо-Доротеєвого реєстру апостолів і учеників робив Климента епископом у Сардицї чи Трядицї — певна річ, що латиняне під сею назвою розуміли не що, як Сардинію, остров звісний як місце висилки злочинців ad marmora за часів остатнїх римських цїсарів. Чи не тут маємо шукати й первісного місця висилки (не дїйсної, а леґендової) й сьвятого Климента, місця його замученя й його чудесного гробу? До сього питаня нам ще треба буде вернути ся.

„Passio“, якою користував ся Григорій Турський, була мабуть дуже подібна до тої, яку вмістив у своїм мартірольоґії Беда Шановний. Ось вона дословно: „Jubente Trajano missus in exilium trans pontum maris, in eremo, ubi multis ad fidem vocatis per miracula et doctrinam, praecipitatus est in mare ligata ad collum anchora. Sed recessit mare orantibus discipulis per tria milia, et invenerunt corpus in arca saxea in marmoreo templo et anchoram juxta“[1]). Се очевидно скороченє якогось ширшого оповіданя; не згадано, які чуда робив Климент у копальнї (видобутє жерела), але за те троха близше означено місцевість. Що-ж се за місцевість? Найстарші рукописи мартірольоґія, а власне рецензия надрукована Боляндистами, так само не подають певної означеної місцевости, як і Григорій Турський: trans pontum maris значить по просту: за море. Та в иньших рукописах мартірольоґія зроблено невеличку зміну в сих словах, і вже читаємо: trans Pontum mare — за Чорне море. Для мене не підлягає ніякому сумнївови, що редакция Боляндистів первісна і що Беда так само як Григорій Турський нїчого не знав про депортацию Климента за Чорне море. Trans pontum maris — за море, з додатком in eremo, значило на якийсь пустий остров без близшого означеня місцевости.

Не знає про місцевість, куди депортовано Климента, й Ноткер, який у своїй цитованій уже секвенциї на честь Климента каже коротко:

10. Interim dum christiana crevit religio sub ipso,
11. E nutu Dei tulit martyrium pro Christo.
12. Quem manus impia mersit in mare.

Вихідною точкою дальшого розвою леґенди були неясні слова „trans pontum maris“. З разу з них зроблено „trans Pontum mare“, та тодї почало ся шуканє певної місцевости, де саме „за Понтом“ був мучений Климент. Найпростійше було помістити подїї в провінциї Понтї, що притикала до Чорного моря з північного боку Малої Азиї Там у IV віцї, за часів Діоклеціяна, був уже звісний один Климент, що вмер мученицькою смертю, тзв. Климент Анкирський, родом із міста Анкири, що лежало над Чорним морем, у провінциї Ґалатії. Маємо дві ґрупи актів сього мученика — канонїчні й апокріфічні. Канонїчні

[1]) Bedae Opera, t. V. Martyrologium, див. Migne, Patrologia latina, t. XCIV, стор. 1110—1111. Сей мартірольоґій передруковано також у Acta Sanctorum Боландистів.

акти звісні в двох редакциях, старшій і Метафрастовій[1]), і апокріфічні, про які згадує церковно-славяньский індекс фальшивих книг і писань (див. Памятки I, 5—6) доси, скілько знаю, не друковані. Вже самі канонїчні акти мають у собі богато фантастичного, починаючи від того, що заставляють сьв. Климента терпіти муки цїлих 25 лїт — більші й страшнїйші муки, нїж коли будь терпів який иньший мученик. Неісторичне поперед усього те, що сьв. Климент, у молодім віцї зроблений епископом Анкири, мав бути арештований у р. 284, коли Діоклеціян, іно що вступивши на трон, буцїм то наказав переслїдувати христіян. Тимчасом ми знаємо, що Діоклеціянове переслїдуванє почало ся аж у р. 300 і трівало всього 3 роки, і що до того часу він визначав ся супроти христіян значною толеранциєю. Зрештою безпосередного впливу канонїчних актів Климентових на оповіданє про мучеництво Климента Римського не видно, з виємком хиба одного уступу, про який згадаємо далї.

Чи на тлї мучеництва Климента Анкирського, чи позичаючи деталїв із якої иньшої пасиї[2]), досить, що в Византії повстала леґенда про те, що Климент Римський умер у Анкирі, тамже, де й Климент Анкирський. Відгук тої леґенди заховав ся нам у коротків статї, вставленій у тзв. Менольоґій Василія, тоб-то збірку коротеньких житий сьвятих, уложену за часів византийського імператора Василія Порфіроґенета, що панував у р. 867—886. „Климент — читаємо в тім Менольоґії під д. 24 падолиста — премудрий ученик і наступник сьв. апостолів, колись виратуваний

---

[1]) Латиньский переклад із грецьких рукописів обох канонїчних редакций див. Acta Sanctorum Januarii, t. III (ed. 1865), стор. 71—97. Церковно-славяньский, сильно скорочений переклад Метафрастової редакциї єсть у Львівськім рукописї з р. 1601, Оссол. ч. 38.

[2]) Ще в XVII в. француський учений теольоґ Тільмон твердив катеґорично, що мучеництво Климента Римського, се пришпилена до імени сього сьвятого нї в пять нї в девять повість про мучеництво Климента Корсуньского (Tillemont, Memoires pour servir à l' histoire ecclesiastique de six premieres siècles, Paris 1694, t. II, 608). Значить, він приймав, що Климент замучений у Корсунї був справдї якийсь мученик окремий від Климента Римського. Правда, слїдів істнованя такого окремого корсуньского Климента Тільмон не міг показати і для того зупинив ся на припущеню, що автор Климентової пасиї лиш устно чув про мучеництво Климента Корсуньского. „Pessimum opus confinxit ad S. Clementem Romanum referens. quae fando audierat de S. Clemente Chersonsensi, proinde adjuncta non pauca rei subtexuit ornandae gratia narrationis suae“ (цитовано у Honoratus a S. Maria, Animadversiones in rem et usum criticcs, t. I, 270).

із розбитя корабля та з морських хвиль і пострічавши ся з ап. Петром, від нього був навчений правди Христової, пройшовши вже перед тим усю грецьку науку. Зробивши ся проповідником євангелія написав Апостольські Конституциї і був наставлений епископом у Римі. Арештований за часів цісаря Траяна, витерпівши муки (comprehensus tortusque, в церковно-славяньскім тексті „Дементїаном же ѩт бы҇ и мѹчен“) був висланий до Анкири в Ґалатії і тут замкнений у стінї за дверми заваленими камінєм, де його годували лише зернами, і в тім бруді та тїсноті віддав Богу духа. Його цінні мощі, як кажуть, деякі вірні забрали й завезли до Корсуня; тут вони ідолослужниками вкинені в морську глубину аж до нинїшнього дня показують незмірні чуда на славу Христа“[1]). Церковно-славянський переклад сеї статї, що містив ся в Прольоґах під д. 25 падолиста, має деякі інтересні відміни від тексту надрукованого у Міня. Ми цитували вже висше уступ, що Климент був арештований і мучений буцїм то не Траяном, а Доміцияном — мабуть безпосереднїй відгук оповіданя про смерть консуля Тита Флявія Клеменса в 95 р. Далї до слів про годованє замурованого Климента зеренцями славянський перекладач або може ще який грецький читач додав ґльосу, що на ту память по покійниках подаєть ся кутя (иже єсть коутїа дати на памат оусопшим)[2]). Далї в суперечку з грецьким текстом сказано, що мощі Климентові не були викрадені христіянами з муру, але „повеленїєм цара вложьше въ корабль везошѧ въ Корсѹн и тамо въвръжени бышѧ въ море ѿ идолослоужител“. Нарештї до цитованого висше грецького

[1]) Грецький текст і латинський переклад див. Migne, Patrologiae graecae t. CXVII, стор. 69—70; церковно-славянський див. мої Памятки т. III, стор. 245—248.

[2]) Грецький звичай подавати кутю на память по покійниках без сумнїву має звязок з прастарим звичаєм класти в домовину покійника зерна пшеницї як символ безсмертя душі. Сей звичай знаходимо у Єгиптян на кілька тисяч лїт перед нашою ерою. У Греків і Римлян обрядовий ужиток варених зерен солоджених медом був дуже ріжнородний; такими зернами витано прим. царів та королїв при в'їздї в місто; їх приношено в жертву перед цїсарськими статуями і т. и. Ті ріжні церемонії з коливом переняла й грецька церков, і в старих Типиках та Евхольоґіях маємо ріжні чини сьвяченя колива: за сьвятих, за живих і за покійних. Надто сьвячено коливо в першу суботу великого посту на память сьв. Теодора Тірона. Відки пішов сей звичай, про се оповідає константинопольський патріарх Нектарій (381—397), цитований М. Властарем та Нікіфором Каллїстом: Юліян Апостат велїв константинопольському praefectus urbis у перший тиждень великого посту всї хлїби та страви, які

тексту славянський перекладач додав звісні йому з иньшого жерела деталї: „на мѣстѣ, идѣже въвржень бы въ море, и по вься лѣта растѫпаше ся вода и пѫт соух бываше тогда, моци ж стаго Климен'та.... и тамо входяще хртїане слоужбꙋ сътворяхꙋ въ славꙋ Хоу Боꙋ нашемꙋ“ (Памятки III, 246). Менольоґій Василія, як бачимо, сих деталїв не подає, хоча й натякає на безмірні чуда сьв. Климента в Корсунї.

Варто підчеркнути, що отся леґенда про Климентову смерть була записана в Византії на яких 100 лїт перед Метафрастом, ще за житя, а може швидко по смерти сьв. Константина (Кирила), апостола славянського, в пору, коли вже в Італії і скрізь на заходї, а також і в Греції була популярна иньша леґенда, що поміщувала остатню діяльність, смерть і чудесне похоронене сьв. Климента в Корсунї. Ось як оповідає сю другу леґенду Симеон Метафраст у додаткових роздїлах до витягу Псевдо-Климентин. Оповівши розібрану в попереднім роздїлї леґенду про Теодору й Сісінія автор чи компілятор так пише далї (гл. 144—173): „Коли се бачив препоганий у ту пору „зверхник над службами“ *(τῶν ὀφφικίων κόμης)* Публїй Туркутіян (в лат. кодексах Тарквіній, Тарквіцій, Торкват, Торкваціян аб Тарквіціян), дуже на те розсердив ся і почав думати, як би спинити зріст християнства. Загадавши поперед усього позбути ся Климента, він скликав начальників поодиноких дїльниць міста і підкупив їх грішми, щоб підняли бунт проти Климента і домагали ся його осудженя. Начальники почали ширити про нього ріжні погані вісти, закидаючи йому чари, зневагу релїґії та богохульство“. Починає ся розрух; християне стають в оборонї Климента, погане кричать: „Нехай принесе жертву богам, або зараз йому зробити смерть!“ Тодї начальник міста Мамертін велїв покликати до тебе Климента і почав докоряти йому, та Климент відповів йому так розумно, що Мамертін не бажаючи вдавати ся з ним у розмову написав про все реляцию до Траяна з запитанем, що йому робити. Траян відписав коротко: „Нехай або принесе жертву богам, або йде на довічне вигнане „trans Pontum in desertum

продавано на базарі в городї, скроплювати кровю з поганських жертв, аби християне, купуючи й їдячи їх, сквернили ся. Се виявив патріархови Евдокію сьв. Теодор Тірон, явивши ся йомуві снї, і патріярх остеріг вірних, щоб весь той тиждень не купували нїчого для їди на базарі, але годували ся самим коливом. Див. C. Ducange, Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis. Lugduni 1588, t. I, стор. 686—7 під словом *κόλυβον*.

aliquod oppidum eorum, quae Chersoni adiacent". Мамертін бажає ощадити Климентови трудів вигнаня й надіє ся, що сей принесе жертву богам, але Климент волить іти на вигнанє. Мамертін прощає ся з ним ласкаво, дає йому корабель з усякими вигодами і позволяє декільком вірним їхати з ним. Прибувши на місце застали там у мармурових каменоломах більше як тисячу християн, засуджених на тяжкі роботи. Дізнавши ся про Климентове вигнанє вони з плачем почали тиснути ся до нього, цілуючи його руки й ноги і жалуючись на свою недолю та вбожество. Найгірше — мовляли — докучає нам брак води. Напрацювавши ся весь день мусимо йти 45 стадий по воду. Климент потішає їх, молить ся Богу, щоб дарував їм жерело води, і підчас молитви бачить баранчика, що піднимаючи праву ногу показує на одно місце. Сього баранчика не бачив ніхто більше. Климент велить копати в тім місці, а далї сам узявши заступа покопав троха місце, на яке вказував баранчик, і в тій хвилї вибухло богате жерело чистої води. Се чудо зробило велике вражінє на всю околицю; погани почали навертати ся на Христову віру, і не минув рік Климентового вигнаня, а в Корсунї було вже 75 християнських церков, усї идольські божницї були поруйновані, сьвяті гаї попалені. Відомість про се донесла ся до Траяна, який вислав до Корсуня свойого комісаря Авфідіяна з наказом — спинити зріст християнства, а тих, що приступили до нього, відвести назад. Авфідіян хотїв узяти християн муками, але бачучи, що сим нікого не налякає, а навпаки, всї доброхіть тиснуть ся, щоб потерпіти муки, покинув сї заходи і постановив згладити самого Климента. Не бажаючи його мучити він хотїв лише усунути його тїло, „щоб християне не мали його за Бога" і вивізши сьвятого на море велїв привязати йому до шиї якірь і вкинути його в море. Християне плачучи дивили ся з берега на смерть свойого патріярха. Та Корнелїй і Феб, ученики Климентові, візвали всїх до молитви, щоб Бог показав їм тїло мученика. І справдї, підчас їх молитви море розступило ся на яких 20 стадій і всї християне сухою ногою війшли в глубінь; там знайшли камінь у формі церковцї, а в ній зложене тїло мученика, обік якого лежав і якірь. Корнелїй і Феб мали обяву, щоб не брали відтам тїла, бо що року в пору смерти мученика море так само буде розступати ся і давати вірним доступ аж до тїла. І справдї — кінчить автор своє оповіданє — се діє ся й доси, і від тїла сьв. Климента йде така сила, що всї єресї й грецька

релїґія пропали, бо чуда привели всїх до правої віри, а всї невлїчимі хорі находять тут уздоровленє[1]).

Де була первісно зложена ся леґенда? На се питанє ми не можемо дати безпосередної відповіди. Хиба що до часу її зложеня маємо деякі вказівки. Як уже було згадано, вона знаходить ся в леґендарії Симеона Метафраста, византийського письменника з другої половини X віку. Але ми можемо сказати майже напевно, що вона майже в тій самій формі була звісна вже в IX віцї сьв. Константинови-Кирилови, Анастазию Бібліотекареви, епископови Ґаудерикови і тому „левітї", що з його порученя писав простору біоґрафію сьв. Климента. Можемо сказати се тому, бо хоча писанє Ґаудерика і його безпосереднього ексцерптора не дійшло до нас, то маємо в руках два тексти основані на тих працях, а власне оповіданє Якова de Voragine з XIII і оповіданє Петра de Natalibus із XIV в. в його Catalogus martyrum. Специяльно Яков de Voragine, який певно не черпав із грецького Метафраста, але з давнїйшої латинської передачі леґенди, важний для нас; у нього маємо всї характерні дрібницї Метафрастового тексту: і comes sacrorum (не названий), і Мамертіна та цїле дальше оповіданє, правда, значно скорочене, але з захованєм усїх імен і назв. Є й деякі додатки. Наслїдком Климентового чуда коло Корсуня зараз 500 поган приймає хрещенє; протягом року в Корсунї повстає 85 церков. Климент пробуває на вигнаню три роки, а не рік, як у грецькім текстї; цїсарський комісарь присланий до Корсуня, не названий. Але деякі деталї сеї леґенди ми стрічаємо в західних жерелах ще давнїйше. І так у цитованім уже Мартірольоґії Беди († 735 р.) про смерть Климента читаємо, що його втоплено в морі з якорем і що наслїдком молитви християн „море уступило на три милї і знайшли його тїло в камяній скринї в мармуровім храмі і якірь обік нього" (Migne, Patrol. lat. t. XCIV, стор. 1110—1111). Навіть ще давнїйше можемо сягнути, бо вже в VI в. Григорій Турський знає, що Климент, „ut in passione eius legitur, anchora collo eius suspensa, in mari praecipitatus est. Nunc autem in die solemnitatis eius recedit mare per trea milia, siccumque gradientibus iter praebens usque ad sepulcrum martyris pervenitur. Itaque vota reddentes, orantes populi

[1]) Грецький і латинський текст див. Clementinorum epitome duo, ed. Dressel, стор. 108—115; церковно-славянський див. мої Памятки III, 238—244.

regrediuntur ad litus“ (Mon. Germ. histor. Scriptores rerum Merovingicarum t. I pars II, стор. 510). Коли візьмемо на увагу істноване в Византії иньшої, зовсїм відмінної леґенди про мучеництво сьв. Климента ще в IX віцї, леґенди зовсїм незвісної на заходї, а з другого боку зведемо до купи отї сьвідоцтва про істноване на заходї вже від VI в. леґенди про втоплене Климента з якорем і про його чудесний гріб, то дуже правдоподібним явить ся нам здогад, що ся друга версия леґенди витворила ся на заходї, в Римі або в південній Франциї, з разу не була причеплена до нїякої виразної місцевости, а може й була льокалїзована десь близько, прим. у Сардинії, а тілько з часом, може під впливом грецької версиї, а може перейшовши чи то устно, чи в письменній передачі десь у VI або VII віцї на грецький ґрунт, була зльокалїзована в Корсунї, в найдальше на північний схід висуненім місцї греко-римської культури, граничнім з тим на-пів мітичним ultima Thule, про який говорили давнї романи та подорожі. Одержавши на грецькім ґрунтї літературну форму, оздоблена виривками та ремінїсценциями з ріжних старих писань і традиций, ся леґенда в IX в. примандрувала знов до Італії, до Риму й далї на захід і зробила ся улюбленим здобутком середньо-вікової фантазиї, розсадницею звісток про чудеса далекого Корсуня та жерелом горячої девоциї для сьв. Климента.

Може декому отся гіпотеза про таку мандрівку нашої леґенди видасть ся занадто сьмілою. Певна річ, я й не думаю видавати її за зовсїм певну. Можливо, що недрукований ще грецький текст перед-Метафрастової пасиї сьв. Климента кине деяке нове сьвітло на се питане, але й без того годї заперечити, що деякі досить важні моменти промовляють за таким припущенем. Ми бачили, що в Римі вже в VI в. або й швидше працьовано систематично над розвиванем побожної леґенди про римських пап, з виразною метою — показати римську церков з давен-давна головою всїх иньших, провідницею в дїлах віри, культу, дісціплїни та адмінїстрациї церковної. Се видно на повільнім складаню та доповнюваню Liber Pontificalis. Климент, що своєю наукою обіймав схід і захід, повинен був обняти обі ті части також своїм мучеництвом: розпочате в Римі воно мало кінчити ся десь далеко на краю сьвіта. Перенесена до Греків ся леґенда пішла з разу слїдом леґенди про Климента Анкирського, який також був мучений у Римі, а потім у ріжних містах Малої Азиї. Але швидко, може ще на італїйськім ґрунтї, виринула нова комбінация. Климент вигнаний „trans pontum maris“ пригадав

декому з латинян, сьвідущих іще клясичної лїтератури, Овідиєві благальні посланія „Ex Ponto“ та його вигнанє на північні береги Чорного моря, — і леґенда знайшла собі льокалїзацию „за Понтом“, у Корсунї. Корсунь, грецький Херсонез чи Херронез Таврийський, стародавня кольонія Гераклїйцїв, був здавна, ще від Гомерових часів, країною вигнаня й чудес. Туди з Авлїди перенесла чудесно Артеміда посьвячену їй Іфіґенїю; відси черпав Геродот свої відомости про Андрофаґів-людоїдів, які дивовижною луною відбили ся ще в IV—V в. по Хр. в апокріфічнім оповіданю про пригоди сьв. Матвія й Андрія у тих людожерцїв на північнім березї Чорного моря (див. мої Памятки III, стор. 126—137); тут практиковано колись варварський культ убиваня чужинцїв на честь богинї-Дїви, культ, на якім оснував Евріпід одну з своїх найславнїйших траґедій, а про який писав Овідий:

Sacrifici genus est (sic instituere priores):
Advena virgineo caesus ut ense cadat —

і яким докоряв богів ще Люкіян (див. Юпітер у клопотах). Вигнанє Климента в ту страшну та непривітну країну на мешканця полудня віяло вже само якимсь холодом, а в очах римського християнина не могло значити нїчого иньшого, як завойованє чудесами та добродїйствами папи-вигнанця й сеї страшної країни для Христа, для єдности з Римом.

Та придивім ся близше тим елементам, із яких зложена та леґенда про Климентове мучеництво, яку бачимо в Метафрастовім текстї. Поперед усього візьмім на увагу ті нїби історичні вказівки, які дає текст. Річ дїє ся за часів Траяна і то десь швидко по смерти Нерви, в часї, коли Траяна не було в Римі. Верховним судією в Римі виступає Мамертін — особа в історії незвісна. Анї Діон Кассій не згадує про нього нїчого, анї в корпусї римських написів в числї висших достойників за часів цїсарства не знаходимо сеї назви. Знаходимо її лише на однім фраґментї надгробної плити. покладеної на гробі якогось вояка чи центуріона, тай то мабуть християнина з IV в., бо фраґмент знайдено в християнській катакомбі Каллїста[1]). Иньшого Мамертіна, християнського мученика, знає латинська леґенда: він був з разу горячим поклонником поганських богів, та раз при складаню

[1]) Corpus inscriptionum latinarum, ed. Berolini, t. VI, fasc. I, N. 873.

жертви тим богам йому чудом усхла рука. Тодї він навернув ся на християнство, відзискав здоровлє і потерпів за Христа[1]).

Друга вказївка — comes officiorum Публїй Туркутіян. Сама назва скомпонована недоладно, очевидно Греком, на основі старих книжкових ремінїсценций. А уряд comes officiorum, як се вже завважив Котелєр, сьвідчить про пізний час скомпонованя сього тексту. Сей уряд був заведений аж у IV віцї, по смерти Константина, невдалим відновителем поганства Юлїяном Апостатом, і тривав дуже недовго. Очевидно оповіданє написане було значно пізнїйше, коли вже забув ся початок того уряду, але не так знов дуже пізно, щоб і память про його істнованє загибла, отже десь у V—VI віцї.

Відповідь Траяна на запит Мамертіна, се очевидно коротеньке резюме звісної Траянової інструкциї, даної Плїнїєви в часї його завідуваня Бітинїєю: „Коли кого обвинуватять у християнстві і переведуть доказ, то його треба покарати, але з тим застереженєм, що коли той чоловік заперечить, що він не християнин, і дасть очевидний доказ, приносячи жертву нашим богам, то за своє покаянє він має бути помилуваний. Але на безіменні обвинуваченя не слїд звертати нїякої уваги“[2]). Та не забуваймо, що сї слова Траян писав у 110 або 111 роцї, а Климентів процес автор леґенди кладе десь у перший рік Траянового панованя, отже в 98, коли Траян, хоч окликаний цїсарем по смерти Нерви, ще був у Ґерманїї і коли християне вповнї користувались толєранцийним едиктом Нерви, який при своїм вступленю на престол виразно заборонив „ne liceret aut impietatis aut judaicae sectae quempiam dehinc insimulari“[3]). І в дальшім оповіданю нашої леґенди про поводженє Авфідіяна в Корсунї можна добачити вплив оповіданя Плїнія про його поводженє з християнами в Бітинії. „Я питав самих обвинувачених, чи вони християне, а коли вони се признавали, я повтаряв запити другий і третїй раз, грозячи їм карою; коли упирали ся, я велїв вести їх на екзекуцию. Тим, що відрікались, я велїв проводити молитву до богів,

---

[1]) Текст сеї леґенди див. у інтереснім перґаменовім рукописї біблїотеки Оссолїньских, ч. 103, к. 161. Рукопис писаний у XV, а може й у XIV віцї.

[2]) Plini et Trajani epistolae, ed. Keil, стор. 97.

[3]) Сей текст у такій катеґоричній формі подає Бароній (C. Baronius, Annales ecclesiastici Venetiis 1601, t. I, 534). Про автентичність сього едикту можна сумнївати ся, та толєранция супроти Жидів і християн за часів Нерви не підлягає сумнївови, пор. Діон Кассій кн. 58.

жертвувати кадило і вино перед цїсарським образом і прокляти (blasphemare) Христа, а то тому, бо менї сказано, що тих, що справдї були християнами, нїякими муками не можна довести до сього. Та протягом процесу, як то буває звичайно, заплутувало ся в дїло чим раз більше осіб і показували ся ріжні відтїнки". Зрештою факт що в часах переслїдувань християне добровільно тиснули ся до мучеництва, посьвідчують цитовані вже уступи з Тертулїяна і многі иньші християнські письменники перших віків.

Мамертінова промова до Климента нагадує по троха промову ґалятського намісника (vicarius) Доміціяна до Климента Анкирського в старій, перед-Метафростовій пасиї сього сьвятого. Подаю тут паралєльно оба тексти:

Passio Clementis Romani:

Cap. CLXVI. Mamertinus... dixit: „Ex nobili stirpe ortus es; hoc de te perhibet testimonium omnis populus Romanus; sed et ipse in humanum errorem incurristi, atque ideo neque urbs tacere potest. Aiunt enim te novam inducere religionem et contra deos patrios praedicare quendam Christum. Quare oportet te abiicere superfluam hanc superstitionem deosque tantum revereri et colere, quos civitas solet".

Passio Clementis Ancyrani:

Domitianus .. dixit: „Multum, ut ego existimo, quae video, ab iis discrepant, quae de te ad nos relata sunt. Forma enim tua morumque compositio prudentiam ac moderationem prae se fert, at quae de te allata huc sunt, puerilem quandam inscitiam sapiebant". На се мовить Климент: „Sapientia nostra et prudentia Christus est Dei filius". На се вікарій: „Dolore affecisti me nugari exorsus. Desine igitur stulte sermocinari et accede ad beatos in perpetuum deos".

Представлене бунту в Римі против Климента і Климентової відповіди на промову Мамертіна не зовсїм ясне. Сей бунт цїлої маси поган против одного чоловіка представлений властиво як боротьба двох партій; християне, а властиво, як каже леґенда, люди з непідкупним сумлїнєм, стають у оборонї Климента; в містї йдуть свари й диспути. Погани цитують Климентові притчі про поганських богів, задля яких, судячи з попереднього оповіданя, ті самі погани буцїм то любили Климента; тепер ті притчі роблять ся предметом обвинуваченя против нього. Натомісь оборонцї покликають ся на його чесноту, добрі дїла та чуда. Як бачимо,

се зовсїм не той вибух обуреня поганської юрби, від яких найбільше терпіли християне в часї переслїдувань; се справдї „seditio“, роздвоєнє, невдала копія оповіданя про те роздвоєнє в християнській громадї в Коринтї, проти якого звернений був Климентів лист до Коринтян. І в Климентовій відповіди на Мамертінову промову чуєть ся відгук того листа. „Коли пси брешуть на нас, то на те вони пси нерозумні, та їх брехане не повинно нас виводити з розуму“ — говорить ся в тій редакциї пасиї, що перекладена на церковно-славянське і знайшла відгук у Золотій леґендї. „Бунт і заколот не повинен спиняти нас, коли маємо постанову дбати про своє спасеніє та міркувати про Бога“ — говорить він у додатку до Епітоме. „Тілько дурні та нерозумні та пусті та недосьвідні висьміваають нас та кплять собі, бажаючи вивисшити себе своєю зарозумілістю“ — читаємо в Климентовім листї (гл. XXXIX). І Мамертін — говорить ся дальше в леґендї, — пізнавши Климентову постійність та незломність не вдавав ся з ним більше в розмову, хоча на свої запити та пропозициї не одержав ніякої відповіди.

На яку кару засуджений Климент? Здавалось би, що се дїло зовсїм ясне, тимчасом і тут бачимо слїди ріжних версий. Коли читати Метафрастів текст, то виходить, що він засуджений лише на вигнанє і нїчого більше. І Траянів присуд говорить лише про perpetuum exilium, і Мамертін так розуміє се і навіть із дальших його приготовань видно, що се було якесь почесне вигнанє, бо Мамертін не виправляє Климента з партією арештантів, як звичайно роблено з злочинцями, але приготовує для нього окремий корабель, заосмотрює його всїм потрібним для дороги, обіймає й поздоровляє його на прощанє. Тимчасом потім Климент опиняє ся в каменоломах, і хоча нїде не говорить ся виразно, що він був засуджений на примусові роботи, то все таки сам він говорить до иньших арештантів, що з божого дозволу „socius sum vestrarum perpessionum et patientiae maximae ac tolerationis documentum“. Значить, він таки між арештантами та каторжниками, як рівний між рівними? Що справдї була така версія леґенди, де Климент був засуджений на каторгу і де взагалї його процес у Римі був змальований зовсїм не так іділлїчно, як у Метафрастовім текстї, на се маємо докази в відривках якогось старшого тексту, збережених у ріжних перерібках нашої леґенди. І так цитована вже статя в Василієвім Менольоґії виразно каже, що Климент по арештованю в Римі був мучений (comprehensus et tortus), про що в Метафрастовім текстї нема мови. Зовсїм

у згоді з тим текстом Менольоґія читаємо також у минейній службі сьв. Климентови, що його везли з Риму до Корсуня як злочинця засудженого на каторгу. **„Изъ Рима веригами ѿбложенъ ꙗко монисты златыми по морю пловый, Херсона дошелъ еси, идеже съвръшил еси мчнїѧ крѣпкый свой подвигъ, Хвѣ сщенномчниче“**. Значить, Климента везли до Корсуня не як почесного вигнанця, члена царського роду, а як простого каторжника, засудженого на тяжку роботу в каменоломах. Ми знаємо з ріжних жерел дещо, хоч і не дуже богато, про сей рід кари в цїсарськім Римі. За републїки він був незвісний, появляєть ся у-перве за Тиберія, та загальнїйше практикований був аж у II—IV віках. Се була найтяжша кара з виємком кари смерти. Засуджувано звичайно на доживотє, взірцем служило єгипетське карне право. Засудженим випалювано тавро, голено пів голови. Вони працювали в ланцюхах. Трафляло ся, що по десятьох роках такої роботи засудженого, коли вже був нездібний до працї, віддавано назад родинї. Всї сьвідоцтва говорять, що на таку кару засуджувано лише невольників та загалом людий найнизших верстов; навіть вояки і ветерани були вільні від неї. Щоб хтось із висших верстов був коли засуджений на таку кару, на се нема нїякої вказівки[1]). Картаґенський епископ Кипріян полишив нам у своїх писанях яркий образ житя та страждання християн, засуджених на роботи в каменоломах у Сіґулї в Нумідиї. У них на ногах ланцюхи (compedes), а на руках зелїзні скриницї (traversaria), вони сплять у темних, смердючих хатах на голій землї, їх одежа — брудні лахмани, вони мерзнуть по ночах, їсти їм дають мало й погано, купати ся їм не вільно (Mommsen, op. cit. 951).

Що могло дати привід до такого сформованя леґенди про Климентове мучеництво? Папа римський — простим каторжником, засудженим на страшну, та ще й ганебну роботу! Треба було якогось незвичайного імпульсу, щоб попхнути фантазию в сей бік. І такий імпульс справдї був, один-однїський раз, але був. Маю тут на думцї історію папи Каллїста I, що сидів на папській столицї в р. 217—222. До 1844 р. звісно було про нього лише те, що говорить Liber Pontificalis, а власне, що се був побожний папа, збудував у Римі церков сьв. Марії, дбав про дісціплїну в церкві і заснував славну катакомбу сьв. Калїкста,

[1]) Theodor Mommsen, Römisches Strafrecht. Leipzig 1899, стор. 949—951.

перше християнське кладовище в Римі. Надто звісне було ще його „martyrium“, що робило його мучеником і сьвятим. Та ось у 1844 р. віднайдено старохристиянський твір *Φιλοσοφούμενα*, присуджений з разу Орігенови, а по докладнійшім роздивленю признаний як твір Гіпполіта. В тім творі містить ся між иньшим малюнок пригод Каллїста, начеркнений, що правда, ворожою рукою, та все таки рукою сучасника для сучасних. Каллїст був невольником богатого урядника христіянина Карпократа. Його пан дав йому значну суму гроший і Каллїст заложив на Рибній торговиці в Римі христіянську касу позичкову. Богато бідних христіян, вдів і сиріт зносило туди свої ощадности. Та ось каса збанкротувала, гроші пропали і Каллїст утїк. Його пан пустив ся за ним у погоню і догонив його в портї власне в хвилї, коли втїкач сїдав на корабель, що мав завезти його десь далеко від Риму. Бачучи себе вислїдженим Каллїст кинув ся в море, але моряки виловили його й віддали панови, а сей за кару віддав його до публичного ergastulum, до жорен. Відтам по якімсь часї випросили його ті самі християне, що потратили через нього свої гроші і в яких він зумів вмовити, що пробуваючи на волї швидше здужає розжити ся на гроші та повернути їм їх шкоду. Та Каллїст мабуть не дуже думав про се, бо швидко потім він зробив якийсь скандал у жидівській синаґозї; з сього зчинив ся розрух, його арештовано, а римський префект велїв його за нарушенє набоженства і забуренє публичного спокою вибити різками та вислати на каторжну роботу до каменоломів у Сардинії. Там пробув він кілька лїт, поки христіянка Марція, любовниця цїсаря Коммода, не виєднала у нього амнестії для значого числа христіян, каторжників у Сардинії. Хоча Каллїст не був у реєстрі помилуваних, то все таки йому вдалось якось втерти ся в їх число і він вернув до Риму. Здаєть ся, що він перед тим уже був пресвитером. Се було коло р. 190. Тодїшнїй папа Віктор вислав його до Анціюм. Його наступник, папа Зефірін, із яким Каллїст приятелював уже давнїйше, наставши на папство в р. 202, покликав його назад до Риму і передав йому догляд над християнським кладовищем. По смерти Зефіріна Каллїста вибрано папою; про його мучеництво анї Гіпполїт, анї иньші тогочасні жерела не знають нїчого[1]).

---

[1]) Див. про Каллїста Döllinger, Hippolytus und Kallistus, 1853; Langen, Geschichte der römischen Kirche, 1881, стор. 205, 245; Smith and Wace, Dictionary I, 390–392; Hauck, Realencyclopädie III, 640 - 642.

Легко зрозуміти, що такі факти з житя римського папи кенсько надавали ся до уміщеня в Liber Pontificalis або в Martyrologium Romanum, і їх з часом приглушено, заліплено оповіданєм про видумане мучеництво Каллїстове. Але память про них не могла щезнути; написана по грецьки Гіпполїтова книга, хоч признана неправовірною і занедбана, все таки ходила по руках. І ось у V або VI віцї й являє ся традиция про папу-каторжника, але не за банкротство та напад на жидівську синаґоґу. Загалом усунено на бік неприємну особу Каллїста, а героєм сеї нової леґенди зроблено славного Климента, християнського фільософа, друга апостолів, мужа непідозреної сьвятости й чистоти. І його висилає на каторгу praefectus urbi, також за бунт та розрух, хоча він і був зовсїм невинною його причиною. І його по арештованю беруть на муки (tortus Василієвого Менольоґія, по римському звичаю радше fustibus caesus), і його висилають ad marmora і то первісно до Сардинії, як Каллїста; на таку первісну форму леґенди натякає Псевдо-Гіпполїтів реєстр учеників, у якім Климент фіґурує як єписком Сардики. Тут, у Сардинії, були звісні каменоломи, в яких працювали римські каторжники, коли тимчасом про такі каменоломи, а тим менше про різанє мармуру на корсуньскім півострові в римських часах анї про висиланє туди римських каторжан не маємо ніяких звісток. Тут, у Сардинії, мусїло спершу бути льокалїзоване й чудесне погребенє Климентове, його гробниця, „arca saxea in marmoreo templo“ на днї моря, про яку знає вже Григорій Турський та Беда Шановний. Тілько так можна зрозуміти оповіданє Григорія Турського про того лїмузенського горожанина, що без надзвичайного труду роздобув і приніс Арідієви мощі сьв. Климента. Тілько з часом, на грецькім ґрунтї, леґенда про Климентове мучеництво стала мандрувати на схід і на північ і зайшла з разу до Анкири, а потім до Корсуня.

Ми вже вказали деякі книжні елєменти, що причинили ся до такого сформованя леґенди, а далї вкажемо ще й иньші, людові, устні. Певна річ, повної ясности що до часу й ріжних станів мандрівки сеї леґенди з заходу на схід усї ті причинки не дають; можна надїяти ся проясненя деяких деталів від неопублїкованих доси або й невіднайдених іще текстів та детальнїйшого вистудіюваня лїтературних і річевих памяток часів між IV і IX віком, анїж я в отсїй хвилї можу дати. А дещо, як і в більшинї таких духових продуктів цїлих епох та ріжнородних

виливів та тенденций певно й на завсїди лишить ся непевним і здогадним.

Нам лишаєть ся ще сказати дещо про ту ґрупу мотивів, що звязані з побутом і мучеництвом сьв. Климента в Корсунї. Таких мотивів маємо чотири; ми роздивимо їх по черзї.

1. Чудесне викопане криницї. Прототипом сього оповіданя було без сумнїву старозавітне оповіданє книги Ісхода про Мойсея, що ударом своєї палицї викликає воду зі скали. Автор нашої леґенди вказує й сам на те, що його фантазія черпає зі старозавітних жерел; коли всї втїшають ся жерелом, сьв. Климент проголошує цитат із 45 псальма: „Виплив води веселить город божий". Обік сих старозавітних мотивів маємо й новозавітні. Образ баранчика, що показує Климентови місце, де копати за жерелом, узятий очевидно з Апокаліпси, де (гл. V) Христос виведений у подобі баранчика і де (г. VII, 16—17) сказано, що „баранчик пробуває посеред своїх вірних і пасе їх, провадить їх до жерел води живої". Особливо се остатнє образове реченє мусїв мати на умі наш автор, бо-ж його оповіданє виглядає як переклад сих чи подібних поетичних слів на історичний стиль. Супроти сього, здаєть ся, зайвим буде брати до порівнаня деякі анальоґічні оповіданя в апокріфах та пізнїйших леґендах. І так у апокріфічнім євангелїю дїтства Ісусового Марія, тїкаючи з дитиною до Єгипту, голодна й прагнуща сїдає спочивати під деревом; на її розказ дерево згинає ся і подає їй свої плоди, а з під його коріня випливає жерело й напоює її[1]). В апокріфічній повісти про пригоди апостолів Матвія й Андрія в краю людожерцїв сьв. Андрій наказує камяній статуї (андріантісови), щоб ригала воду і сею водою затоплює все місто[2]). А. Морі зібрав значне число оповідань про чудесне видобуванє води з землї при помочи удара лїскою та молитви сьвятих мужів із ріжних середньовікових житій (A. Maury, op. cit. 30—31). Що сей мотив здавна перейшов також в уста люду, на се можна би зібрати не мало доказів; подам тут лише два. В Альжірі оповідали в р. 1864 тубольцї французькому комендантови Барбере ось яку леґенду про початок жерела Аін-бу-сіф: „В пору, коли північна часть Африки була заполонена варварськими ордами,

---

[1]) Франко, Памятки II, стор. 156; пор. Rud. Hofmann, Das Leben Jesu nach den Apokryphen. Leipzig 1851, стор. 144—147.

[2]) Франко, Памятки III, 135, пор. R. A. Lipsius, Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden. Braunschweig 1883, t. I, стор. 552.

один ватажок зі своєю купою, зложеною з кількох тисяч людий, блукав уже кілька день не можучи знайти анї краплї води; люди й конї ослаблені полягали на землю й дожидали смерти. Тодї ватажок у нападї скаженої розпуки нагнав свойого коня, кинув ся до камяної стїни і крикнув: „Земле проклята, віддай воду, яку ти випила!“ І рівночасно він рубонув скалу так страшенно шаблею, що скала розколола ся на двоє і з розколини полила ся чиста вода“[1]). Друге оповіданє записав российський етноґраф Потанїн у Монголії. Хан Абатай украв із Тибету сьвяту статую Будди; за ним у погонї жене старий батько з сином. Старий їде на бицї, а син веде бика. У бика з рота тече слина; старий говорить синови: коли слина, спливаючи по грудях і животї, дійде до пупа, син має зупинити ся, встромити залїзний дрюк у землю і виймити назад. Син сповняє батьківський наказ, і з ямки, з якої винято дрюк, потекла вода, з води зробилось озеро і загородило Абатаєви дальшу дорогу[2]). Я не думаю, щоб ті, на широкім просторі розкинені оповіданя мали який будь звязок з леґендою про Климентову криницю в Корсунї, як думає нпр. Потанїн що до сього остатнього. Менї здаєть ся далеко правдоподібнїйшою думка, що в горячих а безводних краях, де кожде жерело вважаєть ся не лише великим божим добродійством, але майже чудом, такі оповіданя з давен давна могли повставати незалежно одно від одного; специяльно-ж монгольське оповіданє своїм закінченєм вяже ся з казковим мотивом про чудесне витворенє моря як перешкоди в утецї, пор. Етноґрафічний Збірник VII, ч. 40 і паралєлї до сеї казки подані проф. Полївкою (Zeitschrift für oesterreichische Volkskunde, 1901, т. VII, стор. 96). Натомісь нідерляндське оповіданє про ґрафа Арнольда III Голяндського, поміщене в голяндській хронїцї виданій ще 1585 р., про те, як він велїв викопати криницю на місцї вказанім йому візиєю в часї молитви[3]), являєть ся очевидною копією сього уступу Климентової леґенди. Споріднене з сим також оповіданє, взяте з иньшої книги з XVI в., про видобутє жерела з ямки вибитої кінським копитом (Wolf, op. cit. 29). В остатнім роздїлї сеї працї ми роздивимо систематично ті відгуки Климентової леґенди в устній словесности европейських народів.

---

[1]) Revue des traditions populaires, 1894, т. IX, стор. 223.

[2]) Этнографическое обозрѣніе. Москва 1894, т. XXI, стор. 25.

[3]) Воно наведене в книзї J. W. Wolf, Niederländische Sagen, gesammelt und mit Anmerkungen begleitet herausgegeben. Leipzig 1843, стор. 48.

2. Климѐнтів якірь. У Метафрастовім тексті оповідаєть ся, що Климентови привязано до шиї тяжкий зелізний якірь і тодї з корабля його зіпхнено в море. Сей мотив значно давнїйший від Метафрастового тексту і первісно латинський. Про нього згадує вже Григорій Турський (anchora in collo eius suspensa in mari praecipitatus est), згадує Беда (praecipitatus est in mare ligata ad collum eius anchora), коли натомісь про нього не знає статя Василиєвого Менольоґія, де оповідаєть ся, що аж по Климентовій смерти його мощі ідолослужниками були вкинені в море. Не знає про якірь також Минейна грекославянська служба сьв. Климентови, де говорить ся лише про кайдани, якими звязаний Климент був зложений до гробу, а зглядно вкинений у море: „Спогребоша сѧ ти, мч҃нче многострⷭ҇тне, вериги, имиж свѧзанъ раздрѣшил єси лесть губителевоу". Сей якірь грає потім важну ролю в оповіданях про віднайдене Климентових мощів, отже тут важно буде зазначити, що в старій християнській церкві якірь був символом надії на вічне жите і уживав ся часто як декорація на малюнках (A. Maury, op. cit. 103); тілько з часом християнська наївність, не розуміючи старої символїки, компонувала з таких знаків цїлі історії. Нема сумнїву, що і в отсьому випадку якірь-символ, мальований коло сьв. Климента, був первісним явищем, а історія його втопленя з якорем на шиї була докомпонована пізнїйше. Се доказують нам старохристиянські малюнки сьвятих, при яких також уміщені якорі. І так у р. 1802 віднайдено в римських катакомбах сьв. Пріскіллї коло via salaria надгробний камінь мучениці Фільомени з вирізаними на ньому лїлїєю (символ дївоцтва), пальмою (символ мучеництва), бичем і трьома стрілами (знарядами її мучеництва) й якорем; якірь первісно значив символ вічного житя; коли середньовічне martyrium сеї сьвятої оповідає, буцїм то Діоклеціян велів привязати їй якірь до шиї і вкинути її в Тибер, а ангели відтяли якірь, так що сьвята навіть не замочила ся в воді, то зовсїм очевидно, що се оповідане казочне і винайдене ex post для поясненя якоря, який з її мучеництвом не мав нїчого спільного, бо, як читаємо далї в її актах, сьвята Фільомена вмерла стята мечем[1]). Те саме треба сказати про сьв. Пляціда, сицильського мученика, що мав потерпіти в другій половині VI в. І його також мальовано з якорем, хоча він згиб від меча і якірь не був знарядом його

[1]) Heinrich Detzel, Christliche Ikonograpie, II, 586.

мучеництва (Detzel, op. cit. 588). З якорем мальовано також сьв. Николая Мирликійського (ibid. 548), а з пізнїйших сьв. Яна Непомука (ibid. 438). Середньовікова набожність зробила з якоря давно символ мореплавства і поробила сьвятих, при яких був мальований якірь, патронами моряків, хоча вони в своїм житю нїколи не мали нїякого дїла з морем (як Ян Непомук або Пляцід), або хиба лише стілько, шо були втоплені в морі, як сьв. Климент. Ми побачимо далї, як сей ідейний звязок був жерелом нових леґендових паростий, що протягом середнїх віків причепили ся до імени сьв. Климента.

3. Климентова гробниця. Григорій Турський ще не знає про камяну домовину сьв. Климента, чудесно зложену на днї моря в мармуровім храмі; він говорить просто про його sepulchrum, над яким що року править ся служба в часї чудесного відступленя води. Що храма там тема, видно з долученого оповіданя про хлопчика полишеного матїрю при могилї сьвятого; на другий рік мати в той сам день іде шукати останків тїла дитини, „et ipsa prima praecedit ad tumulum“, а потім з молитвою паде на землю (prostrata solo). Та вже мартірольоґій Беди каже, що коли наслїдком молитви учеників море розступило ся на три милї, „invenerunt corpus in arca saxea in marmoreo templo et anchoram juxta“. Нїчого про сей підводний храм не знає статя Василиєвого Менольоґія, зазначуючи лише, що тїло Климентово вкинене в море „immensa miracula in hanc usque diem ad Christi gloriam operatur“. Але статя тзв. Єфрема Корсунського про чудо з хлопцем, написана очевидно на основі якоїсь статї подібної змістом до тої, що маємо в Василієвім менольоґії, але докладнїйшої, каже виразно: „Cum veneratione dignissimum corpus S. martyris Clementis in profundum maris ab impiis idololatris projectum fuisset, illudque excepisset templum in profundo a Deo aedificatum“ (Migne, Patrol. ser. graeca I, 1141). Подібним способом висловлюєть ся про Климентову гробницю й Метафрастів текст. „Etenim mare procul recedit viginti fere stadia. Accedens autem plebs per siccum solum, hoc quoque mirabilis tuae potentiae, Christe, invenit lapidem in forma templi in effabili tua sapientia effectum, et martyris corpus magnifice in eo jacens, gravemque illam anchoram proxime saxum et ipsam positam“ (Clementinorum epitome duo, 115). В церковно-славянськім текстї се місце передано з деякими відмінами: „Молѧщимъ же сѧ имъ въстоупи море въспѧть мало на три поприща. и҆ вошедше по соухоу людїе ѿбрѣ-

тоша въ ѡ҃бразъ цр҃кви мраморѧноу храминоу ѿ Бг҃а оу҃готованоу, и҃ тоу в рацѣ каменнѣ лежаще тѣло ст҃го Климента... и҃ котва, съ нею҃ же въвергоша ст҃го, воскран его лежаше“ (Памятки III, 244). Золота Леґенда описує сю гробницю також як „мармуровий будинок у формі храма, збудований Богом, і в ньому під склепінєм було тїло сьв. Климента, а якірь обік нього“ (La Légende Dorée III, 368). Та в західній Европі більше розповсюднило ся віруванє, що той храм був збудований руками ангелів. Таку модіфікацию леґенди знаходимо у-перве на згаданих уже написах обік фресків у старій базиліцї сьв. Климента в Римі, що походять із XI—XII в.: один фраґмент напису каже: tumulum parat angelis istum (Dudik, op. cit. 10) — уривок тим цікавійший, що своєю віршовою будовою являєть ся шматком затраченої поетичної перерібки Климентової леґенди. Так само ангельськими, а не безпосередно божими руками збудована Климентова гробниця і в старонїмецькім Пассіоналї: море уступило на три милї, ученики йдуть по сухому:

si volgeten alzuhant der vart
und vunden an deme ende
ein tempel wol behende
vil schone unde reine
als von marmelsteine
gemachet von engels handen.
si vunden und erkanden
ein arken wol lobesam,
darinne was der lichnam
geleit von engelscher hant.
den anker man dabi ouch vant,
der im zum ersten stunden
was an den hals gebunden,
da mite er ouch zu grunde sanc[1]).

І в старо-шведській переповідцї море відступає на три милї, християне йдуть сухою ногою і знаходять мармурову церкву збудовану ангельськими руками (ther moenster aff malmur sten gudz aengla bygningh), а в нїй у скринї (innam scrin) тїло сьв. Климента, а обік скринї якірь[2]). Так само в переповідцї

[1]) Das Passional, eine Legenden-Sammlung des XIII Jahrh., herausg. von K. Köpke, стор. 664.
[2]) Ett forn-svenskt Legendarium, Stockholm 1847, I, 361.

Рібадінейри Климентова гробниця, се „sacellum (капличка) angelorum manibus constructum, in eoque arca lapidea, qua conditum erat corpus S. Clementis" (Flos Sanctorum I, 606). Відки взяла наша леґенда сей образ? Паралелї до нього в старших апокріфах анї леґендах не знаходимо, тим то й був він у середнїх віках одною із головних причин великого зацїкавленя чужних людий Климентовою леґендою. Чи повстав сей образ на сходї, в Грециї, чи на заходї, годї сказати; за західним походженєм промовляє те, що сей мотив являєть ся вже готовий у Беди, а не говорить про нього виразно Василиїв Менольоґій. Та се ще не рішає нїчого, бо й менольоґій натякає на великі чуда, які творило тїло сьвятого вкинене в море. Що в половинї IX віку леґенда про чудесну гробницю сьв. Климента на днї моря була вже популярна і в Грециї і в Італїї, се доказує нам тзв. італьська леґенда про віднайденє тїла Климентового сьв. Кирилом, основана, як се покажемо далї, на сьвідоцтвах сучасників славянського апостола.

Здаєть ся, що для поясненя жерел сього леґендового мотива треба буде сягнути не до старших християнських леґенд та апокріфів, а до грецько-римської мітольоґії та споріднених з нею вірувань пізнїйших романських народів. Як звісно, греко-римська мітольоґія залюднювала море безлїчю божеських та півбожеських істот, починаючи від морського бога Посейдона-Нептуна до цїлого леґіону Нереід та Німф і ще низших демонів, Тртонів, Скіллї, Сірен і т. и.[1]). Вони живуть у білих, мармурових печерах або в підводних палатах. Посейдонову палату в Айґе згадує Гомер (Іліяда XIII, 21—22):

В Айґе висока палата його в глубоченному морю
Золотосяйна стоїть побудована, вічно тривкая.

В палатї Нереід на морському днї виховав ся Гефайст „у широкосклепленій яскинї, а довкола, бризькаючи піною шумно плила безконечна течія Океана" (Іліяда XVIII, 402—403). До сих оповідань слїд додати ще найменш оріґінальне, та певно найбільше популярне і впливове в середнїх віках оповіданє в IV книзї Верґілієвих Ґеорґік про відвідини пастуха Арістея в „кришта-

[1]) Пор. Гомерова Іліяда, рапсодія XVIII, де подано 32 назви Нереід. Гезіод у рядках 349—360 своєї Теоґонії подає 41 імен, додаючи, що всїх Океанїд набереть ся більше як 3000. Пор. Berger de Xivrey, Traditions tératologiques, Paris 1836, стор. 181—182.

левій сьвітлиці" його матери, Німфи Цірени. Німфа Аретуза провадить Арістея, тимчасом мати „повеліла водам розступити ся, щоб відкрити парубкови широку дорогу. І враз хвилї розступились і стали по обох боках крутими стїнами, та приймивши парубка в безмежну глибінь, вели його попід течію. І тут він з подивом оглядає материні палати й підводні царства... і швидко входить під пумексові склепіня". Оттим то дно моря й доси в Італії та Ішпанії вважає ся місцем сьвятим, мешканєм богів; моряки, що тонуть у морі, лежать на днї так само на посьвяченій землї, як і на кладовищі[1]). На днї моря є церкви й епископи, яких нераз навіть витягано з води[2]); рибалки заходять иноді до таких підводних церков, у яких пробувають покійники втоплені в морі.

Правда, середньовікові оповіданя про підводні палати досить пізні, з XIV—XV в., і можна би піднести питанє, чи вони не витворили ся на підставі загально-розповсюдженої леґенди про Климента, тим більше, що часто вони безперечно вяжуть ся з ним як із патроном моряків. На їх повстанє могли вплинути також, особливо на берегах Німецького та Балтийського моря, факти затоплюваня берегів морськими хвилями і витворені в звязку з такими фактами місцеві перекази про затоплені церкви, манастирі, замки[3]). Сюди треба долучити також середньовікові казки та традициї про будівлї, палати та церкви, збудовані руками демонів (див. Revue des traditions populaires VI, 579; J. W. Wolf, Niederländische Sagen, Leipzig 1843, стор. 286; Grässe, op. cit. II, 100). Та з другого боку не треба забувати, хоч і як принадними можуть видавати ся теорії про місцеве, европейське походженє тих переказів та образів, що прототипи їх маємо в далеко старших орієнтальних творах і правдоподібно мусимо початок їх, так як і стілько-х иньших казкових мотивів, виводити з Индиї[4]). Та про се у нас буде ще бесїда в остатнїм роздїлї сеї праці.

---

[1]) Paul Sébillot, Légendes, croyances et superstitions de la mer. Paris 1886, I, 198. Моряки в часї бурі молять ся за тих, що втонули: sepolti in questo sacro mare.

[2]) Carl Meyer, Der Aberglaube des Mittelalters und der nächstfolgenden Jahrhunderte. Basel 1884, стор. 83; Sebillot, op. cit. I, 199—200.

[3]) Див. впр. I. G. Th. Grässe, Sagenbuch des Preussischen Staats. Glogau 1871, т. I, 675, 680.

[4]) Пор. W. A. Clouston, Popular tales and fictions, their migrations and transformations. Edinburgh and London 1887, т. I, 192—198.

4. Морський відплив. І сей мотив звісний уже Григорієви Турському та Бедї, хоча в їх оповіданях не все згідне. І так Григорій нїчого не згадує про Климентових учеників Корнелія й Феба анї про їх візию та відплив моря зараз по Климентовій смерти, але говорить: „Nunc autem in die solemnitatis eius recedit mare per trea milia“. Та сам уриваний спосіб оповіданя велить догадувати ся, що в тій „passio“, з якої черпав Григорій, було щось більше. Беда каже: „sed recessit mare orantibus discipulis per tria millia“; Золота Леґенда: „statim mari per tria milliaria recedente“; про три милї говорить і нїмецький Пассіональ і иньші пізнїйші західні версиї. Незалежно від сього грецькі тексти подають деякі відмінні деталї. І так у Василиєвім Менольоґії про се чудо нема нїякої згадки. Загально висловляєть ся про нього греко-славянська служба сьв. Кмиментови: „**Раздѣли сѧ вода нераздѣлнаѧ и̂ поут въходѧщи непроходимый, и̂ чоудодѣаніе̂мъ лоучшїим дѣю̂щим ꙗ̂ви сѧ, и̂деже бж҃твенное тѣло ст҃лю лежит**“. Метафрастів текст говорить, що море відступило „viginti fere stadia“; церковно-славянський текст і Димитрій Ростовський приймають західну традицию і говорять про „три поприща“; про три милї *(ἄχρὶ μιλίων τρίων)* говорить і тзв. Єфрем Корсунський, про якого у нас буде мова в дальшім роздїлї.

Що тут не маємо дїла з природним явищем морського відпливу, хоч би й незвичайно великого, а з казковим чи леґендовим мотивом, се підчеркують автори сих леґенд тим, що явище повторяєть ся раз у рік і, як говорить пізнїйша леґенда, по якімсь часї перестає. Взірцями для сього мотиву можуть служити старозавітні оповіданя про розступлене води Червоного моря в книзї Ісхода, Йордану в кн. Ісуса Навіна та Царств (перехід Ілії та Єлисея). Та найблизше до нашої леґенди все таки цитоване вже оповідане Верґілія про гостину Арістея в підводній палатї його матери та споріднене з ним оповідане Теокріта (Іділля XIII) про гостину Гиляса в підводних палатах (Clouston, op. cit. I, 192). Анальоґічні леґенди в старовину були досить популярні. І так за часів Христа оповідали про Александра Македонського, що коли йшов против Персів, море розступило ся перед його військом, даючи йому вільний прохід. Йосиф Флявій цитує се оповідане, щоб потвердити ним жидівську леґенду про перехід через Червоне море (Sébillot, op. cit. I, 128). В середнїх віках ті старозавітнї та християнські мотиви повернено на службу християнській доґмі і вони здобули собі широке розповсюднене;

власне Климентова леґенда була одним із найстарших прикладів сього пристосованя.

Як бачимо отже, в тій найновійшій фазї свойого розвитку Климентова леґенда, мандруючи з заходу на схід, комплїкувала ся і східними й західними, християнськимм й поганськими мотивами, являючись потім вихідною точкою для дальшого розвою ріжних леґендових мотивів. Та нема сумнїву, що ся мандрівка мала й глубший, церковно-полїтичний підклад. Фіґура Климента, найславнїйшого наступника й ученика апостола Петра в тих часах заколоту та церковних сварів між сходом і заходом якийсь час служила сполучником, символом первісної церковної єдности. Не лише в Італії й у західній Европі Климент був славний; також у Греции, як писав у IX в. Анастазій Біблїотекарь, його похвалами „omnes resonant scholae“, а тзв. Єфрем Корсунський у своїм оповіданю про чудо з хлопцем покликаєть ся на „книгу про преславне мучеництво Климентове, про яку я переконаний, що всї її знаєте“ *(ἣν μὴ ἀγνοεῖν ὑμᾶς πέπεισμαι).* І схід і захід рівномірно докидали свої причинки до Климентової леґенди; тим то роздїлити сьогоднї ті елєменти, яка сторона що дала, дїло дуже трудне, подекуди й зовсїм неможливе. (Конець буде).

Miscellanea.

До бойківського говору.

Досї не була докладно звістна деклїнация бойківського заіменника **нон**. Я мав нагоду її докладно записати в Мшанцї, повіта старосамбірського. Та наперед одна замітка. В бойківськім говорі, як відомо, переховав ся доси ще твердий звук **ы**, який подекуди вимовляють так, що він по части зближаєть ся до звука **о**. Пронунцияция його глубоко горлова і для непривичного дуже трудна для виговору. Треба довшої вправи, аби можна було без натуги вимовляти **ы** за вродженим Бойком. Отже той звук **ы** відограє дуже важну ролю в деклїнациї заіменика нон, тому я звертаю на нього увагу специялїстів так само, як і на наголос, що має в тій деклїнациї не мале значінє, бо деякі форми виголошують ся однаково, а тілько по наголосї можна пізнати, який рід вони означають. Деклїнация та представляєть ся так:

Singularis.			Pluralis.		
Masc.	Fem.	Neutr.	Masc.	Fem.	Neutr.
нон	нона́	ноно́	ноны́	но́ны	ноны́
но́го	но́йі	но́го	ных	ных	ных
но́му	ны́	но́му	ным[1]	ным	ным
но́го	ноню́	ноно́	ных	но́ны	ноны́
ным	ноў	ным	ны́ми	ны́ми	ны́ми
ным	ны́	ным	ных	ных	ных

Заіменик нон відповідає своїм значінєм нїмецькому jener, а повстав, як поясняє проф. Огоновський, з редуплїкованого он (он+он), при чім назвучне **о** відпало.

---

[1]) Ним, де нема твердого **ы**, значить їм, отже се dat. pl. до він.

Користаючи з нагоди хочу при тім звернути увагу ще на кілька дрібниць.

Бойківський говір любить дуже послугувати ся такими повноголосними формами (особливо в inf. дієслів), які в иньших говорах і в літературній мові не вживають ся, прим. тере́ти, ўмере́ти, подере́ти, пере́ти — намісь терти, ўмерти, подерти, перти; прим. йа не хо́чу сьа на тым пере́ти. — При 2-ій ос. imp. sing. люблять Бойки дуже радо вживати ще додатка в формі тко, що зміцнює наказ, прим. ходи́-тко, іди́-тко, роби́-тко, дай-тко і дай-ко (остатне частїйше); прим. Ко́те варко́те, бійа́й-тко (нам. біга́й-тко) на во́ду! Придаток ко при imp. уживаєть ся в ріжних наших говорах, тко мабуть тільки в бойківськім[1]). Належить одначе додати, що те тко причіпляєть ся теж до иньших форм, не тільки imperat., прим. ўзьаў-тко. На Угорській Руси відомий заіменик тко = хто, очевидно methat. до кто). — Замітна також у бойківськім говорі форма 2-ої особ. imp. praes., яка в оповіданю має ітератівне значінє минулого часу, прим. Жиды́ дьу́ґай, дьу́ґай і поте́рли горнець — нам. Жиди дюґали, дюґали і потерли горнець[2]).. — Форма нема скорочуєть ся дуже радо в Бойків на не, при чім наголос слова, що наступає по ньому, переходить часто на те не.

Між прийменниками дуже замітна форма стру́но (рідко (стро́но) = нїм. wegen, що складаєть ся з другим відмінком. Не знаю, чи сей прийменик подибуєть ся ще в иньших говорах, але менї не доводилось його стрічати. Подам кілька взірців із бесїди, для показу, як він уживаєть ся. Прийшло з міста письмо, а не знати стру́но чого воно прийшло? — Процесували ся два за гроші і пішли до міста стру́но тих гроший. — Побили ся тай пішли до міста стру́но тої бійки. — Пішли до попа стру́но тої дївки. — Парубки вкрали оковитку в Жида і пішли на термін стру́но тої оковитки, стро́но тих Жидів.

Між прислівниками деякі також дуже характеристичні. Особливу увагу звертає тут теж невідомий з иньших говорів ме́ре = так; прим. Ци ме́ре прода́ў быкы́? Ой ме́ре (ой так). — Ў но́го Васильа́ ўме́рла дыти́на. Та ци ме́ре? Ой ме́ре, ме́ре! — У Мшанци сього прислівника уживають рідко, за те

---

[1]) Пор. Огоновський, Studien, ст. 166. Др. Франко запевняє, що чув його також між Гуцулами.

[2]) Про ріжне значінє imperat. диви: Огоновський, Studien, ст. 198—200.

часто чути його в сусіднім селї Грозьові. — Другий такий незвичайний прислівник — тыльма́ = мало; тыльма́ не плаче = мало не плаче. — Третїй прислівник види́ш = мабуть, се скаменїла форма дієслова (2 ос. sing. pres.), прим. види́ш він ўмер = мабуть він вмер. — З иньших прислівників впадають в очи такі, що мають корінь такий як і в иньших говорах, але иньший наросток (ва, ова), прим. ту́ткова, та́мкова, тепе́рькова і ин.

Додам на кінець, що Бойки говорять: по ру́ськых, по́льцькых, нымецькых, мадьа́рськых, жидыськых, а не: по руськи, польськи і т. д., як уживаєть ся в лїтературній мові і в иньших наших говорах.

В. Гнатюк.

Шість листів галицьких „старорусів“ з рр. 1853—1863.

У нас дуже мало ще зроблено для вияснення духової фізіономії темної (з кождого погляду!) доби реакциї 1850—1860 років, не много й для цїлого дальшого десятилїтя. Доба 1850—1860. се доба великого упадку руської справи в Галичинї, доба відчуженя інтелїґенциї від народа, зародженя москвофільства, доба, якої поганих наслїдків Галицька Русь і доси не може переболїти. На лїтературнім полї ся доба не то що не лишила нїяких виднїйших, цїнних творів, але навпаки, поновила період такої мертвеччини та схолястики, якій пару у нас можна би знайти хиба де в XVIII віцї. Се була доба славної „азбучної війни“, доба, коли „Конюшій“ Дїдицького вважав ся вершком поетичного мистецтва, а назву урядової руської часописи „Вѣстникъ“ справедливо травестовано на „Weiss nix“. І той „Weiss nix“, а обік нього не менше пуста „Зоря Галицкая“ цїле десятилїтє служили поживою для Галицької Руси! Многоважні полїтичні й економічні події доконували ся в Австрії, в Галичинї клали ся сильні підвалини під будову польсько-шляхетського верховодства, обертано на некористь Русинів і селянства взагалї такі справи, як індемнїзайийну та сервітутову, народ біднїв, бунтував ся, зносив військові усмирюваня, топив своє горе в шинках, — руська інтелїґенция сварилась за азбуку, за обрядові питаня, або вколисувала себе надією на скору поміч „білого царя“.

Історик лїтератури, який би хотів прикладати до лїтературних творів саму лиш естетичну мірку, мусїв би перейти сю добу мовчанкою, не знаходячи в ній нїчогісїнько, на чім міг би

зупинити ся. Але історик духового розвою народа мусить уважно придивляти ся до таких темних періодів, мусить слїдити, з дрібних проявів реконструувати, як у тих сутїнках доживають свойого віку одні елєменти, а зароджують ся та наклюовують ся иньші. Для такого історика ми й публїкуємо дрібні причинки — листи ріжних виднїйших і менше видних тогочасних дїячів, живі та безпосередні сьвідоцтва їх думаня та змагань.

На сей раз подаємо шість листів, винятих із паперів пок. о. Миколи Кобринського, а переданих нам пок. о. Б. Кирчовим. З тих листів лише три були адресовані до пок. о. М. Кобринського, а власне три листи Северина Шеховича з р. 1863. Натомісь два листи о. Григорія Шашкевича з 1853 і 1854 та один лист Я. Головацкого були адресовані до когось иньшого; яким способом вони дійшли до рук пок. Кобринського — не звісно. Листи Гр. Шашкевича оба писані на листовім папері великого 4-to, оба записані з усіх чотирьох сторін, датовані, але без адресу. Лист Головацкого писаний на чвертцї звичайного паперу, з обох боків; листи Шеховича два писані на листовім папері малого 4-to, а один на піваркуші звич. паперу зложенім у двоє, та писано лиш на одній сторінцї. З уваги, що в листах нема мови нї про які приватні справи анї не доторкнено нїяких осіб, яким опублїкованє сих рядків могло-б бути непожаданим, друкуємо їх без нїякого пропуска і без зміни, подаючи в увагах деякі потрібні поясненя.

I. Че́стный Отче Профе́ссоре! Должнико́мъ есмь Ва́мъ въ отвѣтѣ на послѣ̆дный Вашъ ли́стъ ѹ҄же́ ôтъ досы́ть до́лгого часу́[1]). Ôтсо́тки ôтъ то́го долгу́ мо́же переверши́либы ѹ҄же́ и́стину. Хо́чу ся я́къ[2]) мо́жь хочь по тро́шка изъ не́го вы́платити. Извиня́йте, що такъ пôздно Ва́мъ пи́шу, божь то я ли́шь пи́шу и пи́шу, но не листы посла́ннїи. Ли́стъ до Г. Голова́цкого черезъ шѣсть не́дѣль писа́лъемь, розумѣ̆е ся при́хапцы. За надъсла́нїи сочине́нїя до чи́танки[3]) еще́ разъ и́скренно дя́кую. Перегля́домъ Ва́шихъ и изъ и́ныхъ сторо́нъ надъсла́ныхъ таки́хъ сочине́нїй

---

[1]) В автоґрафі всюди ужито кирильського ѹ.

[2]) В автоґр. кир. ꙗ.

[3]) Шашкевич має тут на думцї очевидно „**Рѹскѹ первѹ языко-ѹчебнѹ читанкѹ для первого ôтрѧда школъ народныхъ въ цѣсарствѣ Австрïи**“, видану у Віднї 1853 р. Д. І. Левицкий у своїй Бібліоґрафії (I, 79) догадує ся, що сю книжку зложив А. Добрянський. З отсього листу можна би догадувати ся, що редакциєю, а бодай переглядом її займав ся Гр. Шашкевич. Дальша часть, заповіджена в отсьому листї, вийшла аж у р. 1856.

занималъемь ся досы лишь по части. Но оуже изъ поверховного перегляду набралъемь потѣшаючого мене пересвѣдченя, що при божôй помочи буде можь дальшіи части читанки съ лѣпшимъ выборомъ составити и до степеня образованя кождого поединокого отряда приличнѣйшими сдѣлати, якъ есть часть перьша, чи радше сказати часть незнати котра. Потѣхою немалою для мене посередъ грызоты, якою обманъ запоморочившій гдеякихъ изъ нашихъ, або такихъ, що не будучи нашими, намъ ся лишь натручуютъ, и мѣсто помочествовати лишь бôльше трудности и клопоту дѣлаютъ, наполняе мене безпрестанно потѣхою въ отчаяннôмъ состояніи нашои, и коварствомъ ворогôвъ и нерѣшимостію своихъ дуже поколѣбанои справы, есть: щосте ся взяли новымъ поетичнымъ бôльшимъ дѣлцемъ, которое, якъ вижю, гôдне буде называти ся рускимъ, сбогатити скудый нашъ Парнасъ. Боже помагай! Поступайте смѣло на передъ. Но послѣдуйте при тôмъ лишь властному свому натхновенію. „Людій ся радь, а свôй розумъ май" кажутъ оу насъ. Въ нашôй літературнôй державѣ на теперь самодержца еще нема. Нема и жаднои династіи до коруны исключно оуправненои. Якъ въ ѕлопамятной речипосполитôй польскôй кождый шляхтичь до царскои, такъ и оу насъ кождый писатель мае право до коруны alias до вѣнца лаврового — най ся о него допирае. Скоро его народъ за літературного свого короля або хочь предсѣдателя признае, буде нимъ; и не перешкодятъ му въ тôмъ жадніи Репнины, анѣ Суваровы, хотя бы коварствовали и лютили ся гôршь тихже, котріи имена тіи доистно носили. Я що до того несмѣю жадного, якъ никому, такъ и Вамъ предписовати правила. Бо „szlachcic na zagrodzie rowien Wojewodzie". Лишь мнѣніе мое сообщу Вамъ, пріятіе его Вамъ до волѣ оставляю и анѣ крыхѣтки не буде мене то обходити, если Вы его не пріймете. Я думаю, що нашь языкъ есть цѣлкомъ способный до поезій въ метричныхъ формах, бôльше якъ польскій, а то оуже для самои розличности въ акцентѣ. Но въ тôмъ сукъ. Абы въ належитôмъ метрумъ не погрѣшити, треба бы въ передъ що до просодіи, якъ Нѣмецъ каже, быти im Klaren. Акцентъ въ просодіи нашôй по моему мнѣнію есть дуже великого, ба рѣшительного значенія. Пôдля того, видитъ ми ся, можно безъ образы оуха оупотребити гласну въ выговорѣ д о л г у або непевну (ancipitem) за коротку, але противно нѣтъ. Протое можъ положити спондея вмѣсто трохея або ıамба, но трохея вмѣсто ıамба або на ôтворотъ нѣтъ. Я полагаю, що особливѣ въ сущникахъ (substantivis) и окончеѣіяхъ дѣесловъ (verborum) общепріятіи акценты въ выговорѣ означаютъ завсѣгды гласну долгу, якъ то ся оуже оусталило въ просодіи нѣмецкôй. Тое бы выпадало завсѣгды мати на оку. И такъ н. п. землю (accusativ) може быти ¯ ˘ або ¯ ¯ но не ˘ ¯; або „небо" може быти нӗбŏ або нӗбō, но тяжко казати нĕбō,

бо то ображáє ѹ҆́хо. По другé дýмаю, щобы́ ся не кóнче каприсовáти на фóрмы метрическіи класиковъ дáвныхъ. Досы́ть єсть, абы стіхъ мáлъ въ собѣ́ нѣ́бы музикáльный риѳмъ (Rhytmus; московске риѳма = Reim єсть безсмыслностїю). А пóдля такóго риѳму, якъ вѣ́домо кóждому мýзикови, мóже дýже легóн'ко стоя́ти трїоля за $^2/_4$. Такъ и въ стíху, дýмаю, що єсли́ кóнче потрéба, може дáктиль вмѣ́сто трохéя и спондéя — но никóли вмѣ́сто ямба́ стоя́ти, якъ то ѹ҆́жé въ латинскихъ е҄ѯáметрахъ ѹ҆потребляєся. Зъ тóи то причи́ны дýмаю, що не конéчно ся каприсовáти на пéвне числó слоговъ въ стíху, абы́ єгó не переступи́ти. Риѳмъ стíха — музикáльна плы́нность бéсѣды заспокоя́ча слýхъ — покры́є малй недостáки або перекрóченя въ числѣ́ слóгôвъ. В общэ наýка о акцéнтѣ въ рýскôмъ я́зы́цѣ єсть дýже вáжною чáстїю рýскои ґраммáтики — не мéнше, якъ то є҆́сть въ гречéскôмъ. Єсть то дóсы мóжь казáти, terra incognita, гôдна зъ кóждого взгляду особли́вшого и оснóвного студїя для кóждого ґраммáтика. Ни́тка, по котрôй можь до тóго лабири́нту заити́ и изъ нéго вы́йти, видитъ ся ми єсть тая: Освóєнье ся дóбре на самъ перéдъ съ вы́говоромъ тепер жїючимъ и порôвнюванье того съ церкóвными и ти́мже подôбно пи́саными книгами, котрїи не безъ причи́ны писáли ся съ акцéнтами, съ книгами вы́даными въ розли́чныхъ мѣ́стцяхъ на Рýси и въ розли́чныхъ временáхъ, даючи́ первéньство мéжи множáйшими ти́мъ, котрїи покáзуютъ бôльше сокотли́вости въ захóваню однакóвыхъ прави́лъ що до правóписи – codices correctiores — нехáй собѣ въ прóчемъ тїи прави́ла бýдутъ якїи хотятъ; dies gehört auf ein anderes Blatt, якъ каже Нѣ́мецъ Где такїи розличнїи книги согласýютъ мéжи собóю, а óпричь тóго и съ вы́говоромъ жїючого язы́ка, тамъ сомнѣ́нїя що до правди́вости акцéнту немá[1]). Но въ осýдѣ вы́говору жїючого язы́ка не можь переставáти на помѣ́стныхъ нарѣ́чїяхъ, но зáвсѣгды уважáти налéжитъ, якїй сусѣ́дный язы́къ на вы́говоръ рýского малъ перемагáючоє влїя́нїє — и порôвнювати дáлѣй и дáлѣй, держачи́ ся óного прави́ла: „Вся искушáйте, еже дóбро, держите“.

Такъ я тую рѣчь понимáю, и видитъ ми ся, що тóю дорóгою идучи́ можь бóрше трáфити до прáвды, якъ ѹ҆́чепи́вши ся за хвôстъ якóи особóвои повáги, якóго Ґрéча або Ломонóсова або Кры́лова и т. п. котрїи не мéнше намъ суть чужи́ми, якъ Карпи́ньскїй, Красѣцкїй, Нѣмцéвичь. Бувáйте здорóвїи, и простѣтъ що такїй хохóлъ, якъ я, ôтважує ся фушеровáти въ ґрамматичномъ ремѣслѣ. Поручає ся

Гр. Шашкїевичь.

Вѣдень д. 26 го Цвѣтня 1853.

Хрїстосъ воскресе!

---

[1]) В автоґрафі підкреслено.

II. Всечестный Господине Профессоре! Дякую сердечно Вашôй Всечестности, що єсте ласкаво ôтвѣтили моєму воззванїю къ сочиненїю и надъсланю оумѣстимого въ албумѣ стїхотворенїя[1]). Выдавателѣ того албумъ постановили также составити сборникъ самописїй, розъслали протоє до поєдинокихъ сочинителѣвъ воззванїє, щобы на предложеныхъ имъ листахъ власноручно свои въ албумѣ оумѣщенїи стихи ôтписали. Про то думаю быти потребнымъ, где що до Вашои вѣдомости подати.

Видячи изъ Вашого стїхотворенїя, що намѣренїємъ было Вашимъ въ ямбахъ єго составити, позволилъ ємь собѣ маленькїи перекладки, которїи ми видѣли ся къ осягненїю согласїя акценту съ ямбическимъ метрумъ быти порадными. Такъ н. п. вмѣсто „Ангелскїй вѣкъ" — „Вѣкъ ангелскїй"; вмѣсто „будй сôпутникъ твой" — „Сôпутникъ будй твой". Также послѣдню строфу: „Щобъ Аустрїа"... котра видѣла ся ми приличнѣйшою до заключенїя цѣлости, оставилъ ємь, перемѣнивши лишь кôлька слôвъ для метрумъ и складу лѣпшого. Прошу Вашу Честность про тоє не разити ся тими перемѣнами, котрїи я лишь по желанїю выдавателѣвъ албума поробилъємь.

Що до справы Васъ дотычнои, то не єсмь въ тôмъ прїємнôмъ положенїи, абы звѣстити Вамъ желаємый оуспѣхъ. Ваше конкурсове выробленье было правда помежи всѣми предложеными найлѣпше, но по обявленїю мнѣнїя краєвого школного оуряду що до формы и оуложенїя — in formell wissenschaftlicher Beziehung — мало ôтповѣдне. А же теперь ôтъ Катехита ґумназїалнаго такоєжь самоє становище и степень общого и вѣдомственного изобразованя вымагатися муситъ, що давнѣйше ôтъ профессора религїи фїлософского студїа, а той конкурсъ оуже три роки тому писаный, коли тоє требованїє до катихитôвъ не было всеконечнымъ и безъусловнымъ, для того Г. мїнїстеръ несхотѣлъ склонитися до постановленя катихитôвъ на подставѣ того конкурсового испыта, и жадає предпрїятїя нового испыта. Непотѣшна то вѣсть, правда, но нетратьте бодрости. Ôтписанье нового испыта тѣмъ лекше Вамъ пôйде, же оуже черезъ три роки ôтъ тамтого въ тôмъ дѣлѣ оупражнялистеся a docendo discimus. А и для репутацїи Вашои и въ обще руского ду-

[1]) Мова тут про альбом п. з. Oesterreichisches Frühlings-Album, виданий у Віднї Гелїодором Трускою в р. 1854 з нагоди вінчаня цїсарської пари. В тім альбомі були крім иньших уміщені три галицько-руські вірші, а власне по одній Миколи Устіяновича, Івана Гушалевича і Михайла Козановича. Не маючи під руками того альбома (про нього див. Зоря Галицкая 1854 р. стор. 263 і 323) я не можу сконстатувати, чи вірш, про який говорить ся в листї, війшов у альбом і хто в такім разї був його автором, значить, і адресатом листу Гр. Шашкевича.

ховеньства бôлше причинится, если непрїятелѣ и завистники не будутъ могли говорити, що рускѝ катихити не показали ôтповѣдного ихъ становищу вѣдомственного изобразованя, а лишь ex misericordia або черезъ протекцїю получили свои мѣстця. Для того еще разъ повторяю, не тратьте духа, приготовляйтеся и свого времени сѣдайте до испыта, а я не сомнѣваю ся, що Богъ поможе Вамъ осягнути добрый ѹспѣхъ. На теперь катихити ґѵмназїалнїи нового сѵстемату не маютъ еще всѣхъ тихъ правъ и пожиткôвъ, що дѣйствительнїи ѹчителѣ ґѵмназїалнїи, но тутъ намѣряеся рôвнопоставленье ихъ во всемъ; для того свого часу рôвнопоставленье дѣйствуючого ѹже катихита буде предъ всемъ зависѣти ôтъ того, позакôлько его роботы испыта конкурсового дали доказъ общого изъобразованя, якогося ôтъ кождого дѣйствительного ѹчителя ґѵмназїального черезъ испытъ ѹчительскїй домагае.

Кôнчу въ борзѣ, бо часъ гонитъ зъ дому. Бувайте здоровіи и будьте пересвѣдченъ о щирôй моей ѥъ Вамъ прихильности съ якою маю честь оставатися Вашои честности преданнымъ слугою

Гр. Шашкіевичъ.

Вѣдень д. 1-го Цвѣтня 1854.

III. Прелюбезный Другъ! Печатанїе Вашего богословія Пастырскаго еще не поступило напередъ. Въ типографіи работы пропасть! да силъ нѣтъ — Слово припечатываетъ Прибавленія. Сверхъ того печатаются отъ Консисторіи Окружныя Посланія, Царскія грамоты — печатаютъ и другія сочиненія – А все скоро рады бы издать. Намъ не льзя дотолпится. — У насъ теперь премного занятія въ комитетахъ выборовыхъ — совѣщанія, расписка — переписи — и пр безъ конца. Словно въ 1848 году. — Русины борются какъ мога, хотя не извѣстно еще за кѣмъ будетъ побѣда. Ляшки хлопочутъ — агитируютъ — брешутъ на всѣ заставки. Мы не теряемъ надежды, что и во Львовѣ будетъ избранъ одинъ Русинъ въ депутованные. Крѣпится и Вы. Митрополитъ сталъ Тайнымъ Совѣтникомъ. — Пришолъ Царскій указъ что волно Русинамъ писать прошенія ко всѣмъ урядамъ по русски кирилицей-скорописію. — Шашкевичь мин. совѣтн есть сдѣсь, онъ кажется старать ся будетъ объ избраніи своемъ въ депутаты. Донесите, какой Духъ межь народомъ, какова надежда на выборы, будутъ ли въ нашемъ духѣ? Пришлите мнѣ обѣщанную историческую Думу, о коей Вы упоминали и больше пѣсень народныхъ если есть? Здравствуйте Любезнѣйшій съ Вашей семьей(.) Цѣлую и поздравляю Васъ Вашъ Другъ

Я. Головацкій.

6/18 марта 1861.

IV. Львовъ 25 Казидороги 1863. Высокопочтенный Милостивый Отче! По порученію Редакціи „Слова“ смѣю отнести ся къ Вамъ съ умильною просьбою, щобы изволили приложеныхъ тутъ 15 екземпларовъ (на марґ. додано: 16-тый предплаченый) „Письма до громадъ“ въ своей доколишности роспространити, если бы счастливо попалося чѣмъ борше, бо разъ, що цѣна и цѣнность ихъ лише довременна, а впрочемъ не могу начинати печатанье другого „Письма“, доки не дойдутъ до моихъ рукъ гроши зъ розпродажи прило́женыхъ тутъ екземпларôвъ. Каждый двоаркушевый екземпларъ стоитъ 25 кр. — Если же кто схоче предплатити на три Письма разомъ, то ино 70 кр. въ дорозѣ предплаты.

Если 1-ое Письмо кому не полюбится, смѣю обезвинитись, що всякое начало трудное, тѣмъ бôльше, що роспочалъ я тое предпріятіе безъ всякого вспомагательства, а 8-годинныи щоденныи занятія при высшомъ Судѣ краевомъ отнимаютъ у мене до-полна дорогій часъ. Надѣюся однако, що здужаю упросити собѣ рады и помочи не ино у Вашой Почтеннѣйшой Особы, но также посредствомъ Васъ и у сосѣдъ Вашихъ и въ томъ взглядѣ прошу о дрôбносточныи вѣдомости дотычныи громадъ, а особливо дотычно зношеній помеже парафіанами а приходниками, бо вѣдь головне дѣло теперь щобы связи послѣдныхъ съ первыми не ино не слабѣли и не розривались, но еще укрѣплялись.

Хоть бы яка вѣдомостка, мысль або гадка буде для мене дуже придатною и многоцѣнною, беру на себе надати ей форму, годящуюся въ газетку.

Прошу кошта за почту тамъ и назадъ отняти отъ роспродажныхъ грошей а кромѣ того каждый 11-ый екземпларъ приняти до Своего свободного роспоряженія, що́ лишится грошей, прошу прислати подъ ниже выраженымъ адресомъ.

Тутъ также надаеся способность попросити Васъ, Почтеннѣйшій, о понуканье сосѣдовъ къ предплатѣ на „Порадникъ домашній“ (1 выпускъ 4-ехъ аркушный 40 кр., 3 выпуски 1 р. 10 кр.). Доси наголосилося ино мало предплатникôвъ, такъ що не можь братися до изданія, которе буде чрезвычайно велике по виду такъ зв. Convers. Lexicon'овъ. И тутъ изволите, Высокопочтенный, за каждыи 7 предплаченыхъ екземпларовъ приняти осьмый къ любой диспозиціи.

Радъ всею душею дождатись способности къ взаимнымъ услугамъ и надѣючись скорого отзову, имѣю честь пребывати съ глубочайшимъ почтеніемъ Вашего Преподобія

Сев. Г. Шеховичь.

Львовъ 401¼

V. На борзости. Львовъ 12 Марта 1863. Высокопочтенный Отче! Умильно прошу поручити благосклонно покупчикамъ Письма до Громады щобы, даючи его читати селянамъ, изволили вымазати казку о волкахъ и овцахъ.

Гадка о скарбонѣ отъ огню не есть головною цѣлею Письма до Громады. Всенижайшій

Сев. Г. Шеховичь $401^1/_4$.

VI. Львовъ 7 Іюлія 1863. Ваше Преподобіе! Ваше многоцѣнне письмо обрадовало мене тѣмъ больше, о сила я по истеченіи $4^1/_2$ мѣсяца сталъ совершенно сомнѣватись о Вашомъ отзовѣ. Но Вы, Почтеннѣйшій! и Своему добродушію не отказали, и моимъ изданіямъ нѣтъ.

Благодарячи Васъ усердно за Вашое теплое соучастіе, принужденъ я вновь удатись до Васъ, именно посылаю для Вашей почтенной Особы даромъ 1 Порадницу и 1 екз. Письма до Громадъ. Кромѣ того 7 екз. Порадницы домашной по 40 кр. въ продажу. Вашу предплату на Порадницу прошу записати на чіе чуже имя и извольте мене о томъ имени увѣдомити.

Кромѣ объявленія моей чувствительной благодарности, смѣю также препослати Вамъ 3 екз. II-го Письма до Громадъ и 3 III-го съ просьбою, щобъ изволили роздѣлити ихъ помеже ГГ. Шашкевича, Продзевича, Малецкого, Радевича и Кострабу; въ котромъ селѣ потребнѣйше Письмо до Громады, тамъ извольте передати, бо у мене бôльше нѣ однѣсенького екземплара. Тыхъ, которымъ не достанеся нѣ II-ое нѣ III-ое Письмо до громады, то перепишу ихъ звышку на дальшу предплату (если Письмо до Громады буде дальше существовати), або зверну гроши, або нагороджу чѣмъ другимъ, якъ пожелають. У мене было 80 предплатниковъ, но я печаталъ всего 250 екз. лишніи егземплары розослалъ по деканатахъ, а такъ у мене въ рукахъ анѣ одного егземплара, анѣ грошей за розосланыи егземплары. 4-ое Письмо до гром. дойде предплатниковъ якъ належить.

За Вашь совѣтъ що до платы учительской благодарю, схôсную зъ него.

Маркôтно менѣ, що за почту Вы собѣ не отняли и умильно прошу при другомъ разѣ вознагородити собѣ всѣ почтовыи выдатки.

Поручаю мои изданія Вашой ревности а себе благосклонной Вашой памяти, пребываю съ выраженіемъ моей признательности и моего почтенія Вашего Преподобія нижайшій

Сев. Г. Шеховичь.

До змісту сих листів не потрібно богато пояснень. О. Григорій Шашкевич, брат Маркіяна Шашкевича, парох в Угринові коло Станіславова, в 1848 р. вибраний послом до австрийського сойму, по його розвязаню був полишений у Віднї як референт для справ руського шкільництва з ранґою радника мінїстеріяльного. Його діяльність на тім становищі доси не вияснена, як також не ясне, для чого 1860 р. він уступив із свого становища і пустив ся знов на парляментарне поле. Інтересно, що хоч у листах він пише мішаною мовою, густо пересипаною церковними та московськими елементами, все таки в його души сильне почуте окремішности національної від Росиян так само як і від Поляків. Його погляди на метод студіованя акцентуациї показують, що йому не були ясні межі між церковщиною і народньою мовою: очевидно й він вірив у „испорченность“ сучасної народної мови, не мавши анї нагоди анї охоти вистудіювати її вповні, і надіяв ся її очищеня та реґенерациї не від докладного студіованя тої живої мови у всїх її диялектах, а швидше від студіованя церковної славянщини в старих книгах. Годить ся з признанем піднести його голос остороги, звернений до молодого кандидата на ґімн. катехета, щоб не спускав ся на чиюсь ласку або протекцию при екзаменах, але дбав про солїдне наукове підготоване; ся осторога і то не лише до руського духовенства, а й загалом до руських кандидатів ріжних педаґоґічних фахів не стратила свойого букета й доси.

Та коли листи Гр. Шашкевича показують нам чоловіка хоч з невиясненими науково поглядами, то все таки елементарно привязаного до свого, дбалого про зріст і розвій місцевого елементу на місцевій основі, то листи Головацкого й Шеховича вводять нас у каламуть ренеґатства, безідейности та чисто-рутенської мізерії. Головацкий, професор руської мови на львівськім унїверситетї, силкуєть ся писати чисто по росийськи, хоча не віміючи росийського язика, на кождім кроцї робить презабавні qui pro quo, вживаючи прим. слово „расписка“ (Quittung) в знач. Correspondenz, „перепись“ (Volkszählung) в знач. укладанє лїст виборових і т. и. Ще нужденнійший С. Шехович, талановитий та зовсїм безхарактерний дїлєтант, один із тих людий, про яких говорив Гр. Шашкевич, що приставши до якої будь справи, „мѣсто помоществовати лишь бôльше трудности и клопоту дѣлаютъ“. Він починає видавати від разу аж три ґазети: „Голосъ до громады“, „Порадникъ домашній“ и „Порадницу“, починає без гроший, без підготованя, а головно, без нія-

кісїнької проґрами, без розуміня потреб і завдань хвилї. От і не диво, що „хоть бы яка вѣдомостка, мысль або гадка“, яку зволить йому прислати о. декан, від давнїх лїт загребаний на селї, чоловік, що нераз сам би хотїв і потребував повчити ся з ґазети, являєть ся для того ґазетяря-ділєтанта „придатною и многоцѣнною“ і сам він обмежаєть ся на тім, що надасть їй „форму годящую ся въ газетку“, а се значило нераз просте покалїчене та скарикатуроване. Маємо тут також клясичний прикладець громадської цензури, де сам редактор просить передплатника о. декана, замазувати в його ґазетї статю, по його чи чиїйсь думцї невідповідну для селян. Не диво, що такі дерева, як то кажуть, не могли рости до неба і такі видавництва від першої хвилї хорували на сухоти духові й фінансові. Та не треба забувати, що вони самим своїм істнованєм приносили величезну шкоду — раз тим, що знеохочували людий до руської книжки й ґазети, де вони звичайно не знаходили анї добрих інформацій анї солїдного зная, і де натомісь за кождим нумером могли надїятись, що видане урветь ся, — а надто тим, що здані на ласку немногих протекторів, деканів, канонїків та иньших меценатів редактори, звичайно вбогі духом і кишенею, були приневолені підлещуватись їм і тим витворили ту атмосферу чинопочитаня, низкопоклонства та фарисейства, що зробила ся одною з характерних і дуже непринадних прикмет галицького рутенства.

Ів. Франко.

Др. Остап Терлецький.

НЕКРОЛЬОҐІЧНА ЗАМІТКА.

Ще оден некрольоґ — так їх богато в сім роцї!

На сей раз понесла втрату історично-фільозофічна секция нашого Товариства. Не стало одного з нечисленних її членів-істориків — дра Остапа Терлецького.

Імя небіжчика було тїсно звязане з новійшою духовою еволюциєю Галицької Руси, і з сього боку житє й дїяльність його буде представлена в осібній статї, заповідженій для найблизшої книжки Записок одним з близших знайомих покійника — дром Франком. Тут же обмежу ся лише коротенькою поминкою по покійнім товариші по секциї.

Роджений в 1850 р., в сьвященичій родинї, в с. Назірнїй, під Коломиєю, Остап Терлецький учив ся в Коломиї й Станиславові, де скінчив ґімназию в 1868, потім ходив на фільо-

софічний факультет у Львові і скінчив його в 1872 р. Часи студентства його припадали на кінець німецьких часів львівського університета, коли він в історичнім відділї мав такі визначні сили як Реслер і Цайсберґ. Під впливом їх Терлецький заохотив ся до історичних студий і скільки пригадую собі з його оповідань, його пізнїйший перехід до Відня стояв у звязку з переходом проф. Цайсберґа, у котрого він працював у семінарі, зі Львова до Відня. Слабовитий, скуплений в собі, Терлецький мав богато шансів вийти на кабінетового наукового робітника. Сьому сприяло також і те, що він — не без посередництва Цайсберґа, зараз по абсолюториї дістав посаду при віденській університетській бібльотецї, і мав спромогу дальше працювати науково.

Та знайомість з Драгомановом, що в 1873 загостив до Відня, і вплив, який зробив він на нього, спровадила діяльність Терлецького на иньшу дорогу — він звертаєть ся до економічних та социяльних питань і входить у стичність з тодїшнїм поступовим і революцийним рухом на Українї й у Росиї. При всїм своїм піетизмі для Драгоманова покійник не раз висловляв передо мною, в приватних розмовах свій жаль, що сї впливи звели його з чисто наукової діяльности, відвели від задуманих праць по історії Галичини, на дорогу суспільної роботи, „полїтики", до якої він не чув себе покликаним, та дійсно й не був сотворений для неї. Терлецький стає першим помічником Драгоманова в його заходах коло европеізовання галицької Рутенії, навязує за його посередництвом безпосереднї зносини з київськими українськими кругами (в Київ він їздив під час археольоґічного з'їзду 1874 р.), виступає з критикою галицького рутенства устно і в лїтературі (замітна його статя: Галицько-руський нарід і галицько-руські народовцї, в Правдї 1874 р.) і стає одним із провідників нового, поступового народовства в Галичинї. Особливо в віденськім кружку молодїжи мав він великий вплив, бувши її справдешнїм провідником в рр. 1873—1877.

Та катастрофа, що спала на Терлецького й иньших галицьких поступовцїв в 1877 р., перервала його роботу й розбила його житє. В безглуздій тодїшнїй нагінцї за соціалїстами Терлецького арештовано, протримано більше як півроку в слїдчій вязницї, без всякої підстави, і засуджено ще потім на коротке вязненнє. Се було одно з тих моральних убийств, що не перестануть вопіяти по пімсту до неба. З вязницї Терлецький вийшов фізично розбитий, без всяких засобів житя — посаду ама-

нуенса віденської університетської бібліотеки, яку він мав перед арештом, йому відібрано по тім засуді, — і навить без всяких виглядів, бо з діпльомом фільософічного факультета і з репутациєю політичного злочинця не міг знайти собі ніякого хліба. Зломаний фізично й морально, записуєть ся він „для хліба“ на правничий факультет віденського університета (1879) і мусить бороти ся з бідою, щоб заробити собі найскромнійший прожиток. Одначе з сього часу маємо все таки досить численні його кореспонденциї і статї з сучасного суспільного й економічного руху, а також і перший начерк його пізнійших „Літературних стремлїнь“, що на разї лишив ся в рукописи. У звязку з ним стояла й видрукована при збірнику писань Волод. Навроцького, одного з первоначальників галицької „Молодої України“, біоґрафія його, написана Терлецьким.

З кінцем 80-х рр., по кількох лїтах житя в Віднї і на провінциї в Галичинї, Терлецький осїдаєть ся у Львові. Трохи лїпше ставши материяльно з початком адвокатської практики (хоч властиво недостатки мусїв терпіти аж до смерти), а з розвоєм радикальної партиї перейшовши на ролю обсерватора сього руху, котрого одним з духових батьків він був, Терлецький вертаєть ся до своїх давнїх плянів до оброблення історий культурної й суспільної еволюциї Галичини в XIX в., і з заснованєм „Житя і Слова“ починає в нїм друкувати пробу такого оброблення під титулом: Літературні стремлїння галицьких Русинів, 1772—1872 (під псевдонїмом Іван Заневич). Перейшовши, по вказівкам дра Франка, до архивальних студий для сеї роботи в рукописнім відділї бібл. Осолїньских і знайшовши там богатий материял для суспільного руху 40-х рр., Терлецький для сього часу розширив рами свого дослїду, так що він почав переходити на публїкацию півобробленого материялу. Так появила ся в 1896 р. його цінна праця: Знесеннє панщини в Галичинї, перша половина (стор. 287).

Сї дослїди дуже займали Терлецького, але зайнятий своєю працею для хлїба, він міг лише уривками їм віддавати ся, а ріжні іспити, потрібні для адвокатського степеня, слїдом і зовсїм перервали їх — в 1899 він докторизуєть ся, слїдом пішли іспити адвокатські, а за ними ставала перспектива — йти адвокатом на провінцию, що було рівнозначне з відложеннєм розпочатої наукової роботи. Але докінчити, на сторонах Записок, бодай історию знесення панщини Терлецький хотїв доконче, і з сею гадкою не розставав ся до останку.

По стількох лїтах біди й страждань, кінчаючи як раз свою адвокатську практику, Терлецький був як раз на порозї якогось спокійнїйшого й вигіднїйшого житя, та заздрісна доля, переслїдувавши його ціле житє, не дала йому сього спочинку доступити. Боляк на боцї, промучивши його кілька місяцїв, вкінцї змусив його піддати ся операциї. Лікарі обмежили ся з початку чисто поверховним оперованнєм, і Терлецький вийшов зі шпиталя; аж по кількох тижнях признано доконечною нову, тяжшу операцию, і ослаблений довгими лїтами хороби й біди орґанїзм не подужав сеї другої. Коли ми з дром Франком перед виїздом на вакациї відвідали Терлецького в львівськім шпиталї — сїй справдешнїй долинї горя й нужди, в тиждень по операциї, він виглєдів уже дуже зле і раз у раз заговорював про близький кінець. Дійсно, тиждень пізнїйше — в ночи під 9 (22) липня він умер, наслїдком запалення легких, спричиненою наркозою... В гірськім, далекім закутку ми довідали ся про се вже підчас його похоронів... Що було ще у Львові Руси, не роз'їхало ся на вакациї, зібрало ся на похорони чоловіка, котрого в очах усїх приодягала авреоля мучеництва за свободу людської думки. На могилу його зложено вінець від Наукового товариства ім. Шевченка, котрого дійсним членом він був від перших виборів, а котрого при лїпших обставинах він певно був би один із визначнїйших робітників...

Пером земля сїй розбитій силї, сим зломаним плянам, та незломному характеру й патріотизму. Вічна память чоловіку, що при всїх перешкодах супротивних сил лишив свій слїд в історії нашого відродження!...

М. Грушевський.

Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1901. — Часописи видавані на Україні.

Кіевская Старина — характер її лишив ся той сам. Всї головнійші статї й материяли сього річника (визначного між ними було небогато) були вже обговорені в біблїоґрафічнім відділї Записок, а то: Біляшевського Замѣчательный кладъ великокняжеской эпохи, А. Л. Еще страничка изъ прошлаго г. Переяслава, Шенрока П. А. Кулишъ, Н. Василенка Первые шаги по введенію положеній 19/II. 1861 въ Черниговской губ. — Записки т. XLVI, І. Житецького Евреи въ Южной Россіи, О. Л. Очерки народной жизни въ Малороссіи во второй половинѣ XVII ст. Изъ Переписки И. И. Срезневского, Письма М. М. Лазаревскаго къ Т. Г. Шевченку — Записки т. XLVII, Лучицкого Крестьяне и крестянская реформа въ восточной Австріи — т. XLVIII. В додатку друковав ся третїй том Обозрѣнія Малороссіи Лазаревського, що буде обговорений осібно. Кілька статей необговорених — поменьших лучимо понизше разом з важнїйшим, що знаходимо в відділї „Документы, извѣстія и замѣтки“, в певній системі.

Для старої й середньовічної України, виключивши материял Археольоґічної Лїтописи (який ми тут вилучаємо для осібного обговорення), — не маємо зрештою нїчого. Для часів козацьких, головно Гетьманщини XVIII в. занотуємо отсе:

А. Л. — Къ исторіи статутовыхъ судовъ въ Лѣвобережной Малороссіи (кн. І) — покликуючись на два документи з 1639 і 1643 р., які згадують про чернигівський і стародубський земський суд, пок. Лазаревський справляє свою гадку, висловлену в К. Ст. з 1898 р. (липень), що в північній лївобережній Україні не було таких судів в І пол. 17 в.

Булава гетмана Тетеры (кн. IV) — пригадуєть ся опись її в книжцї: Marya Bogorodzica w Nazareti na Jasnej-Gorze Częstochowskiey (Краків,

1845, II), де вона коротко описана між гетьманськими булавами в ризници монастиря перехованими. Незвістний автор на поясненнє каже, що Тетера помер єзуїтом, і тому його булава знайшлась в католицькім монастери, але се єзуїтство Тетері хоч і „звістне“, зовсїм іще не провірене.

Къ исторіи народнаго волненія, бывшаго въ гетманщинѣ вслѣдъ за поставленіемъ Мазепы гетманомъ (кн. II) — в поданім тут протоколї списанім перед сотником гадяцьким 20 жовтня 1687 р. маємо побіжну згадку про розрухи, що настали в початках гетьманства Мазепи.

Два письма гетмана Мазепы къ гадяцкому полковнику, писанныя во время зимовки въ Дубнѣ, въ декабрѣ 1705 г. (кн. IV) — се одинокі доси українські жерела до історії похода Мазепи в Польщу 1705 р.; в них містять ся розпорядження військової натури, та в однім з них звертає на себе увагу нарікане гетьмана на щоденні клопоти, під якими треба відай розуміти обиди чинені козакам московськими офіцирами, котрим годї було гетьманови запобічи. По сьвідоцтву Орлика в тім часї, і під впливом сих прикростей в перше повстала у Мазепи гадка розриву з Москвою.

Къ исторіи Котельвы (кн. III) — досить характеристичний епізод: містечко Котельва належало до Гадяцького полку, але 1708 р. царським наказом прилучено його до полку Ахтирського, та гадяцький полковник, невдоволений тим, придбавши собі поміч полтавського, силою город відібрав, спустошивши і порабувавши при тім майно своїх противників, на що власне жалує ся ахтирський полковник в наведенім в сїй замітцї документї; як справа покінчилась — не знаємо.

Для исторіи компанейскихъ полковъ (кн. X) — за гетьманованя Дорошенка повстали тзв. компанїйні, сердюцькі або охотницькі полки, що були наємниками гетьманськими, а служили гетьманам прибічною сторожою, готовою на кождий послух, поки зберуть ся козаки. В р. 1722 були їх 10 полків по 600 і більше людий. Найбільше значінє мали вони за Мазепи, зложені тоді були з самих Поляків. Московський уряд не радо на них глядів по повстаню Мазепи і казав число їх зменьшити до двох полків.

Годовой доходъ переяславской ратуши и урядниковъ въ нач. XVIII в. (кн. V) — записка з 1727 р. показує, які тягарі поносили переяславські міщани і приїзжі на торг люди, в користь козацьких і міських урядників переяславських.

Переселеніе малороссіянъ въ Тамбовскій край въ пол. XVIII в. (кн. II) — тяжкі обставини житя для селян і козаків під утиском старшини примушали їх вже в поч. 18 в. шукати лїпшої долї по-за вітчиною. В оповіданях I. I. Дубасова „Изъ Тамбовскихъ былей“ подибуємо згадки про таку кольонїзацию з 60-тих рр. 18 в. Українцї ішли цїлими сотнями-

таборами і поселялись на вільних землях дрібних тамбовських дідичів з обовязком плаченя чиншу, та потім нераз силою намагались присвоїти собі заняті землї; иньші знов оселялись самовільно, де їм бажалось і свобідно там жили. В 19 ст. силоміць також переводили туди дідичі селян своїх з України.

Денежное жалованье полковымъ и сотеннымъ урядникамъ и служителямъ (1732 г.) (кн. XI) — на підставі записок ґенеральної канцеляриї вичислені тут платнї, які побирала старшина і урядники Ніжинського полку.

Практика смертной казни въ старой Малороссіи (кн. VII) — присуд козацького суда виданий на убійника в 1734 р. служить тут причинком до пізнання давнього кримінального судівництва на Українї.

Походное вооруженіе гетманскаго козака въ 1735 р. (кн. II) — з донесеня топальського сотника до стародубської полкової канцеляриї довідуємось, що кождий козак крім мушкета, саблї і списа мав з собою в поході 2—3 фунти пороху і до 100 куль.

Записка А. П. Полетики объ его издержкахъ при веденіи тяжебнаго дѣла о селѣ Аксютинцахъ въ Глуховѣ и въ сенатѣ 1748—67 гг. (кн. VI) — кидає певне сьвітло на довгу процедуру і підкупство в давних судах. Теж те саме знаходимо в замітцї: Счетъ судебныхъ издержекъ по дѣлу крестьянки съ сосѣдомъ за порубъ лѣса 1723 г. (кн. VII).

Какъ обѣднѣли Оболонскіе (кн. VIII) — козацька старшина війшовши в 18 ст. в склад московської шляхти старалась дорівняти або і перейти її зверхнїм блеском та видатками і туди пійшли скоро великі її маєтки. Істория з'убожіня роду Оболонських, полтавських богачів в II пол. 18 ст., ілюструє частї в тім часї істориї скорого материяльного зросту козацьких родів і їх ще скоршого занепаду.

Кілька причинків знаходимо до історії української церкви в XVIII в.:

Для исторіи церковнаго прихода — під сим титулом в кн. IX подані зібрані в 1734 р. відомости про тих козаків, що сьвятили ся на попів. Богато козаків бажаючи звільнитись від військової служби в I пол. XVIII ст. ставало попами (попом тоді міг легко стати письменний і засібний чоловік), так що український уряд був спонуканий до представлення центральному правительству, щоб заказати сьвятити козацьких дітей в попи без призволу військової старшини, аби не дозволити зменшатись числу людий обовязаних до військової служби.

Під тим же титулом (в кн. XI), з реляциї предложеної канцеляриєю київського митрополита в р. 1770 довідуємось, які він мав доходи з церквей своєї епархії: з іменовання сьвященників і діяконів на приходи, за грамоти на заложенє і посьвяченє церквей і за антиминси.

С. Рклицкій — Договоры прихожанъ съ священниками въ старой Малороссіи (кн. I): як звістно, українська церков в козацьких часах спочивала на виборнім принципі: духовних висшого і низшого степеня вибирала громада, начальній духовній власти прислугувало тільки право переконатись, чи елект відповідно кваліфікований, його евентуально поучити і висьвятити. Материяльне положенє сїльського духовенства залежало від умови уложеної з прихожанами, в якій докладно означувано скількість виділеної з громадских ґрунтів землї і висоту винагороди за треби (вінчаня, похорони і т. и.). Умову таку часто вписувано в судові акти. В сїй статї власне наведена така умова: вона уложена мешканцями с. Погребок Новгородсько-сїверського п. в р. 1789. Крім хати з городом, луки, ґрунту і збіжа визначують тут попови, як всюди, плату за треби, прим. за хрестини 2 копійки, за похорони дитини 5, старого 10 коп., за молебень, акафист, посьвяченє дому, вінчанє по 10 коп. і т. и. Умова підписана прихожанами і вписана в судові акти.

О посылкѣ межигорскихъ монаховъ въ Сѣчь, въ 1770 г. (кн. I.) — наведений тут лист архимандрита межигорського монастиря з 1770 р. показує, що сей монастир посилав в Сїч по кілька монахів для служеня служби божої не тільки в січовій, але і в иньших церквах запорожських осель.

В. Липковскій — Дѣло о суевѣріи священника (1805 г.) (XII) — статя має тільки льокальний інтерес і оповідає історию одної з славних колись икон в селї Косівка, Липовецького повіта; оперта вона на архівнім материялї.

З суспільної й культурної історії України XIX в. занотуємо:

В. Доманицкій: Къ исторіи частныхъ пансіоновъ въ кіевской губ. въ нач. 19 ст. (кн. VI) — від II-ої пол. 18 ст. повстають на лївобічній Українї пансіони для дїтей, засновані чужинцями. Число їх зростає особливо з поч. 19 ст. в лївобічній, а ще більш в правобічній Українї. Вони викликали неохоту у правительства до себе, що побоювалось злих наслїдків виховуваня шляхоцьких дїтий чужинцями, що гордять Росиєю, дбають тільки про зарібок і часто не мають моральних основ; особливо клопотало його підкопуванє у питомців тих пансіонів народного духа (розуміеть ся — московського), бо їх учили не тільки говорити, але й думати і чути по чужому. Тому міністер просьвіти (Розумовський, 1811 р.) наказав пильно провірювати кваліфікациї тих учителїв при удїлюваню дозволу на отворенє пансіона, жадати від них науки в росийській мові, пильно їх наглядати, і наложив на них окремий податок, який мав іти на утвореннє пансіонів для дїтий бідних і заслужених для держави людий. О скілько головні точки того розпорядження виповнено — не показує автор, та наводить дальше розпорядженнє міністра з р. 1826,

що підорвало значінє пансіонів яко шкіл, бо від тепер припоручено властям старатись, аби закладано тілько такі пансіони, котрих питомцї вчащали-б до шкіл публичних, а в пансіонах діставали мешканє і харч, а і такі бурси хотїло воно бачити під проводом учителїв.

И. Лучицкій — Изъ недавно прошлаго (кн. III) — авторови дістала ся інструкция дїдича П. Білецького-Носенка його управителям в с. Луговець, Мглинського повіту, і на її основі він малює відносини дїдича — в тім разї чоловіка вповнї осьвіченого, українського письменника — до селян, і їх тяжку долю в I половинї 19 стол.; яко причинок до історії становища селян в часї дореформовій статя гідна уваги.

Мелочи изъ архивовъ юго-зап. края — під тим титулом подавав д. Ол. Мердер ріжні архивалїї 19 в. Піднесемо між ними особливо (кн. V) секретний циркуляр київського ґубернатора ґр. А. Ґурьева до повітових маршалів з 2. VII 1840 р., в якім він ствerджуючи гнет селян зі сторони дїдичів, що дбають тільки про надбанє як найбільшого доходу з своїх маєтностей, наказує маршалам пильно слїдити відносини дїдичів до їх крепаків. Страшно вражає замітка ґубернатора про звиш 500 самовбійств селян в часї дволїтнього урядованя в повіреній йому ґубернїї. Такої сумної статистики треба доперва було для викликаня урядової інтервенциї в користь селян!

В. Доманицький (кн. VI і IX) подає декілька документів до історії польського повстаня 1831 р.: накази уряду, як поступати з бунтівниками, і відзиви до ґубернїї. З них для нас інтересні вказівки, як польські дїдичі ріжними обітницями і пострахом втягали по-декуди і сїльський нарід до повстаня; уряд старавсь тому запобігти відкликуючись до патріотизму (розуміє ся — державного) народа, а в разї непослушности грозячи карами по скінченю бунту.

До історії Жидів на Українї подані два документи: петиция київських міщан з 1830 р., щоб Жидів, яко шкідних християнській торговли, прогнано з Київа: вона оперта на царськім наказї і давних привілеях міста; другий — з 1845 р. — заборона Жидам займатись перекупованєм товарів по селах, з наказом — наглядати щоби вони не уживали фальшивої монети й ваги.

Письмо А. Л. Метлинскаго къ Н. И. Костомарову о проектѣ общества для изданія малорусскихъ народныхъ книгъ (кн. II) — як довідуємо ся, Метлинський з Костомаровим задумали видавати для народа книжки українською мовою, та се не дійшло до кінця, бо переговори в тій справі перервав арешт К--ва: поданий тут лист М—ого з 28. IV 1847 р., що обговорюю тоту справу, прийшов до Київа уже по арештованю Костомарова.

Два документа къ исторіи 19. II. 1861 г. (кн. III) — циркуляри синода духовенству і ґубернатора київського, подільського й волинського урядникам земської поліциї, де припоручено їм публично і приватно поясняти новий закон, представляти його користи і добродїйства, а про евентуальні непорозуміння між дворами і селянами або якісь підозрілі рухи між ними зараз доносити урядови.

Н. Карачевскій-Волкъ Сорокъ лѣтъ назадъ (кн. III) — спомини автора яко мирового посередника про переведенє в житє реформи 1861 р., становлять вони материял до пізнаня того часу, особливо для характеристики відносин дїдичів і селян до себе і до реформи.

А. Загоровскій Нѣсколько данныхъ и соображеній по поводу писемъ митр. Арсенія къ прот. П. Г. Лебединцеву (кн. III) — досить інтересний причинок до історії народнього шкільництва в Київщинї в рр. 60-х.

І. Гордіевскій Письма проф. университета св. Владиміра прот. Н. А. Ѳаворова къ прот. П. Г. Лебединцеву (кн. XI і XII) — служать причинком до історії анкети зібраної в Петербурзї для реформи церковного суду в р. 1870; потребу такої реформи визвали над'ужитя в тих судах, та дїла не доведено до кінця.

З історично-лїтературних матеріялів мусимо занотувати:

П. Стешенко Древнѣйшій списокъ (1820 г.) Наталки-Полтавки И. П. Котляревскаго (кн. IV) — рукопись тота (власність укр. письменника Жарка) походить з 1820 р., отже тільки о рік пізнїйша від виставленя опери на сценї. Вона видко переписана Українцем, чоловіком мало осьвіченим, — пізнати се по ортоґрафії — та за тото богато на варияити, доволї ориґінальні. Богато з них, та не всї -- в порівнанню з вид. Срезневського — показано в замітцї С—ка; з них видко, що рукопись варта сього, щоби її видати в цїлости, паралельно з текстом Срезневського.

Неизданныя стихотворенія П. П. Гулака-Артемовскаго (кн. V) — подано тут кілька невиданих ще поезий Гулака-Артемовского з 1855 р., — всї вони видані з автоґрафу поета.

В. Д. Нѣкоторыя данныя для біографіи Т. Г. Шевченка (кн. II) — з поводу статї Фр. Равіти Ґавроньского: Kilka słów o rodzinie i miejscu rodzinnem T. Szewczenki (його Studya i szkice historyczne, s. II стор. 211—224, обговорені вже давнїйше в Записках), що опираючись на інвентари Кирилївки з 1779 р. доводив, нїби дїд Шевченка не звавсь Грушевським, бо такого назвиска в інвентарю зовсїм нема, хиба — признає – було се призвище; що не звавсь він також Іван Швець, тілько Онистрат Шевченко, хоч в інвентарю подибуємо вдову Iwanią Szewczyczuchową (очевидно вдовиця Івана Шевця). Також заперечує він можливість переходу поетового батька в Моринцї, а потім назад

в Кирилївку, хоч нїчого неможливого нема в тім, що кріпак перейшов з одного в друге село того самого пана, замість того Ґ—кий волить приняти, що мати Ш—ка тільки на час родин переслась в Моринцї до своїх родичів, хоч у метрицї Ш-ко старий виразно названий мешканцем Моринець. Вкінци стараєсь д. Ґ. довести, що Ш—кова родина зовсїм не терпіла економічної нужди, а покликуєть ся на слова самого поета, що у його родичів була коло бідної хати яблінка, цьвітник, господарські будівлї і левада (!), і що Іваниха Шевчиха і Онистрат Ш—ко (що жили 34 р. перед уродинами Ш—ка!) належали до найбогатїйших родин Кирилївки. Такі то „причинки“ д. Ґ—кого, ще й повні лайки на „lekkomyslе operujących słowami biografów“, (розуміє він тут Чалого й Кониського), яких він так легко поправляти хоче.

Послѣднее стихотвореніе Я. И. Щоголева — за „Южнымъ Краемъ“ подана поезия Щ—ва „Янгол смерти“, написана ним недовго перед смертию, зимою 1898 р.

З численних, на жаль, некрольоґій сього річника, найбогатші змістом статї Матушевского й Єфремова про Кониського (кн. І), з додатком бібліоґрафічного показчика його українських писань (стор. 131—151) (розумієсь — далеко неповного) зладженого д. Д—ким, і некрольоґ М. Шугурова (кн. XII). *Д. К.*

Етноґрафічних, або таких, що стоять у звязи з етноґрафією, статий та материялів в сїм річнику не багато. Найважнїйше з них — се нарис д. В. Милорадовича: Украинская вѣдьма (кн. II): на підставі власних і чужих етноґрафічних записів змальовує тут автор дуже докладно образ української відьми. Він описує її зверхнїй виклад, приготовлюванє до пізнїйшої дїяльности, перекидуванє в ріжні істоти та збір відьом; далї обговорює їх шкідливу дїяльність і наводить способи, якими її можна знївечити; описує, як лапали відьом і як їх пробували на водї; вкінци говорить про смерть відьми, примусову (спаленє, утопленє) або природну. Автор послугуєть ся у працї порівняним методом, через що вона зискує на вартости. Показуєть ся при тім, що відьми однаково представлювані у ріжних народів; ріжниця заходить тїльки в трактованю їх. Українцї не поводили ся з ними так нелюдсько, як се було в західнїй Европі, а головно не палили їх нїколи, лише били їх або конфіскували їм маєток. Се дуже характеристична подробиця і вона може бути по части мірилом нашої давнїйшої культури.

Парубоцьки громады въ г. Маякахъ, Херс. губ. — в сїй замітцї подає автор кілька уваг про парубоцькі товариства, але вони не приносять багато нового. Доповненнєм до сеї замітки служить друга: „Еще нѣсколько словъ о „парубоцькыхъ громадахъ“ г. Маякъ“, де той самий

автор подає кілька цінних подробиць — ціннїйших як у попереднїй замітці — та справляє деякі попереднї недокладности.

Конотопская старина по устному преданію (кн. I) — тут подає д. А. Лазаревський кілька народнїх переказів про давнину, записаних колись С. Носом Записи цікаві, але за мало їх, аби з них можна робити які виводи.

Остатки преданія о Гонтѣ (кн. VII–VIII) — незвісний записувач, перебуваючи в с. Сербах, де замучили Ґонту, записав кілька оповідань про нього, які перед кількадесятьми лїтами опублїкував — не в дословнім записї — в „Кіевлянинї", звідки їх тут передруковано. Оповідання дуже вже неяснї, тому й не так цікаві, як можна-б сподїватн ся.

Озеро Свитязь и народныя преданія о немъ (кн. III) — се озеро, звісне в польській лїтературі з поеми Міцкевича „Świteź". Д. Тутковський, роблячи на ньому лїмнольоґічні дослїди, записав про нього девять місцевих народнїх переказів і подає їх у сїй замітцї разом із досить докладним описом озера.

В статї: О происхожденіи слова „Кацапъ" подає д. Н. М. замітку Еварницького про походженє слова кацап, що виводить його від тюркського „касаб" (різник, кат) і підпирає її зі свойого боку новими даними. Відкидає натомісь здогад якогось Г. Б., що в „Кіевлянинї" виводив се слово з жидівського. Виводи д. Н. М. промовляють сильно за собою.

Подольская пѣсня о панщинѣ (кн. III) — опублїкована незвісна ще доси народня пісня про панщину, записана в Плавнях 1862 р. з заміткою, що її занесено туди із подільської ґубернії. Що то правда, на се вказує коломийковий розмір піснї, який своєю чергою зайшов на Поділє з Галичини.

Народная пѣсня о Шевченкѣ (кн. V) — хоч пісня так названа, то вона в дїйсности не має абсолютно нїчого спільного з поетом. Се звичайна рекрутська пісонька, в яку вставлено імя поета намість якогось иньшого.

В статї: Очеркъ жизни и дѣятельности украинскаго этнографа и народнаго врача С. Д. Носа (кн. IX) подає д. Коваленко сильветку сього, мало знаного в нас етноґрафа, написану дуже тепло і прихильно для покійного. Він вичисляє також його друковані працї і згадує про полишене в рукописах. Треба надїятись, що хтось із Українцїв займаєть ся їх опублїкованєм, як не в цїлости, то бодай в більших виїмках.

Нѣсколько словъ къ фотографамъ-любителямъ (кн. V) — Д. Біляшевський звертаєть ся тут із відозвою до аматорів фотоґрафів, аби здіймали старинні будови, народнї убори і т. и. що можна-б було опісля використати в науцї, тим більше, що всї такі річи вигибають тепер дуже швидко.

Письмо въ редакцію — Д. Кузьмін із Костроми оголошує тут просьбу, аби надсилано йому народні матеріяли (новозаписані і зі старих рукописів), що дотикають плеканя пчіл (віруваня, зашептуваня, обряди, загадки й ин.), які він задумує науково обробити.

Программа для собиранія коллекцій дѣтскихъ игрушекъ и матеріяловъ по дѣтскимъ играмъ и забавамъ — детайлїчна проґрама для збираня дїточих забавок, оголошена российським Ґеоґраф. товариством і передрукована теж тут.

Къ исторіи старыхъ обычаевъ, братствъ и колядъ на Волыни (кн. X) — ся замітка, передрукована з Волын. Епарх. Вѣдомостей містить розпоряджене недавно померлого архіепископа житомирського Модеста у справі деяких народнїх звичаїв і коляд. *В. Г.*

В відділї бібліоґрафічнїм для нас найбільш інтересні: Огляд письменства на российській Україні за р. 1900 поданий В. Доманицким, справозданя з видань Наук. Тов. ім Шевченка у Львові і рецензия на збірник „Викъ“, що між иньшим – противить ся міщанню в суміш поезий галицьких і з України российської. *Д. К.*

В **Университетских Извѣстіях** (київ.) можемо зазначити кілька більших праць, що дотикають нашої історії, обговорювати їх одначе не станемо, полишаючи їм окреме місце в бібліоґрафії; сюди належать: д. Ол. Грушевського Нарис історії Турово-Пінського князївства X—XIII вв., що був нагороджений золотою медалю факультета (N. 6, обговорена в Записках т. XLVI); подібно нагороджена праця д. Чаговця про житє і твори преп. Теодозия (N. 6—12); нарештї — продовженє великої працї М. Довнар-Запольского про Державне господарство в Лит. Руси при Ягайлонах (N. 2—12).

З иньших праць згадаємо: продовженнє розвідки д. В. Ляскоронського про відносини Филипа-Августа до міст (N. 2, 6); докінченнє праці д. П. Кованька про фінансові реформи мін. Бунґе (N. 4); д. В. Піскорского про кріпацтво в Катальонїї в середнїх віках (N. 1—5); вступну лекцию А. Митюкова про спільність майна в родині, як історичну основу спадкового права (N. 1); розвідку д. А. Билимовича про товаровий рух на рос. зелїзницях (N. 9); — вкінцї згадаємо перегляд новійших праць із славістики проф. Флоринского (N. 4, 9); при тім звістний сей професор полємізує з проф. Яґічом і Брікнером що до української мови, лїтератури й науки; його погляди занадто звістні і тому не будемо ближше застановляти ся коло його крутарських виводів; з похвалами висловлюєть ся проф. Ф. про москвофільські видавництва — Научно-литературный Сборникъ (кн. 1) і Славянскій Вѣкъ (1900—1901).

Записки императорскаго харьковскаго Университета — помістили продовженнє широкої праці проф. Багалїя Опытъ исторіи харьков-

скаго университета; з иньших розвідок зазначимо тільки ось які д. Грунского кілька дрібних (вступних) заміток про характер письма т. зв. Київських глаголицьких листків (кн. 1, 4); того-ж явтора про початки польського романтизма (кн. 2); проф. Буцинського про голоси сучасників про Павла I (кн. 3), що вкавують як виновника його смерти — Анґлію; в додатках друковано: працю проф. Шепелевича про Серванteса (кн. 1—4); продовженнє працї проф. Бузескула — вступ до історії Греції (кн. 3, 4); початок розвідки Н. Голодїна про атенську раду (кн. 4); в двох остатнїх книжках подано дальше прототоколи засїдань екзекутивного комітета для урядження XII археольоґічного з'їзду у Харькові, де прочитано богато рефератів і заміток із поля археольоґії, етноґрафії, історії й язикознавства; тут їх не вичисляємо, надіючи спромогу бачити їх опісля у „Трудах“ in extenso. *С. Т.*

Труды Кіевской Духовной Академіи в сїм роцї дали кілька більше або меньше інтересних для нас статей, уже обговорених в Записках, як Петрова — Историко-археологическій очеркъ г. Брянска, Ґолубєва — Кіевская академія в к. XVII и нач. XVIII в., Петрушевского — О личности и творчествѣ А. Л. Веделя (Записки т. XLVI). Розпочата ще в 1900 р. статя д. Бѣлгородского: Кіевскій митрополитъ Іерофей Малицкій друкувала ся далї в 1901 роцї і буде обговорена окремо. Поза тим лишають ся дві замітки принагідного характера, а то: О новомъ росписаніи стѣнъ великой церкви Кіево-Печерской Лавры, Н. Петрова (II с. 277—296) і Къ вопросу о росписаніи стѣнъ великой церкви Кіево-Печерской Лавры, В. И. Верещагина (III с. 440—446). Привід до них був такий: в кінцї 1900 року, коли велика лаврська церква була вже майже зовсїм помальована під зарядом професора малярства В. Верещаґіна, її оглядала ревізийна комісия, зложена з малярів, архитектів та членів Церковно-археолоґічного товариства при київській духовній академії. В своїм осудї мальовання комісия подїлилась: члени Ц. А. товариства зауважили тільки деякі хиби в мальованню, а решта таки цїлком поганили її. З сього приводу д. Петров, сам член комісиї, обстає за проф. Верещаґіним, а сам д. Верещаґін дає відповідь на осуд комісиї, побиваючи її критичні замітки та зазначуючи в них брак безсторонности й упередженнє. *С. Г.*

Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости — великих історичних статей в сїм річнику не було; можна згадати лише про дві невеликі історично-археольоґічні замітки сьвящ. Троїцького; одна про скит Теофанїю, в стародавнїм урочищу Лазаревщинї, поблизу Києва, що належало в XVI в. до Печерського монастиря (ч. 17), і друга про скит Пречистої в урочищу Церковщинї, також недалеко відКієва, що тепер належить до київського Братського монастиря; в нїм є стародавнї печери (ч. 21). Варта

уваги ще статя прот. Орловського про славного духовного письменника митрополита київського Евгенія, як про управителя київської епархії в 1822—1837 р. (ч. 9, 13, 14 і 15).

Волынскія Епархіальныя Вѣдомости: Главный источникъ Острожской библіи, Г. Рафальскаго (ч. 1—3) — автор доводить, що головним джерелом Острожської біблїї (1581 р.) була генадийська біблїя, зібрана в Новгороді в 1489—1493 рр.; острозькі видавці переглянули сю біблїю і дещо поправили, але не уникнули деяких її помилок.

Древняя Жидичинская архимандрія на Волыни, А. Малевича (ч. 4—14) — продовженє статї, почато ї в попереднїм роцї; в 1901 р. подаєть ся історня архимандриї від кінця XVI в. до другої чверти XVII в., себ-то за час, коли на чолї сього монастиря стояв Григорий Балабан, братанич славного львівського владики і оборонця православя Ґедеона Балабана. На підставі документів з архіву Жидичинського монастиря і друкованих джерел автор докладно описує завзяту і довгу боротьбу Григория Балабана з луцьким епископом Кирилом Терлецьким, що перейшовши на унїю всїми способами хотів захопити в свої руки багату Жидичинську архимандрию, яка лишила ся при православнїм львівськім епископі. В статї подані також судові процеси жидичинського архимандрита з ріжними дїдичами за заграбувані землї; з тих процесів видко, що архимандрит, доходячи прав монастиря, часами удавав ся до звичайних в ті часи насильств і наїздів. Статя не скінчена в 1901 р.

Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Волынской епархіи Н. Теодоровича — продовженє давно почато ї працї; в 1901 р. надруковано з неї дуже мало, в чч. 33—34.

Село Прожевъ Житомірскаго уѣзда — свящ. А. Буйницкого: короткий історичний начерк села.

Окрім того подані біблїоґрафічні замітки про книжки, які вийшли в 1901 р.: Н. Теодоровича Волынская духовная семинарія (ч. 11—12), В. Площанского Прошлое Холмской Руси, выпускъ 2-ой (ч. 19); Акты Виленской Комиссіи для разбора древнихъ актовъ т. XXVII и Виленскій Археографическій Сборникъ т. XII (ч. 15).

Подольскія Епархіальныя Вѣдомости — історичних статей не було, згадати хиба про отсї історично-етноґрафічні статї: Народный обычай бить въ колотушки въ Великій четвергъ во время чтенія страстнихъ евангелій, Л. Н. (ч. 13), Народные взгляды соединенные съ нѣкоторыми праздниками православной церкви, свящ. Н. Д. (ч. 42), святитель Николай Чудотворець и церковно-народное чествованіе его, Л. (ч. 51) — подають ся псальми на честь св. Миколая, записані від лїрників на Поділю. Изъ наблюденій надъ народними предразсудками и суевѣріями,

свящ. Н. Д. (н. 2). О руковязаніи при совершеніи чина вѣнчанія, А. Н. (ч. 26) — замітка історично-лїтурґічного й етноґрафічною змісту.

Херсонскія Епархіальныя Вѣдомости не подали за сей рік нїчого цікавого для нас, так само й **Екатеринославскія Епархіальныя Вѣдомости.**

Кишиневскія Епархіальныя Вѣдомости — Матеріалы для исторіи Бессарабіи — Дѣло о Бессарабскихъ Ланкастерскихъ школахъ, В. Кудриновского (ч. 13—14): на основі архівних документів оповідаєть ся тут про те, як по прилученю Бесарабії до Росиї в деяких значнїйших бесарабських містах були засновані ланкастерські школи взаїмної науки у молдавській і росийській мові.

Поданий теж некрольоґ учителя Кишеневської духовної семинариї, сьвященника Е. Михалевича (ч. 15), що займав ся місцевою церковною істориєю й археольоґією та містив свої історичні працї в місцевих виданях.

Таврическія Епархіальныя Вѣдомости — Нѣсколько словъ о дѣятельности въ Тавридѣ Иннокентія, архіепископа херсонскаго и таврическаго, А. Маркевича (ч. 1—2): між иньшим подані тут звістки про давні церкви й монастирі в Кримі.

Черниговскія Епархіальныя Извѣстія — Елецкій монастирь Успенія Пресвятыя Богородицы со времени основанія и до нашихъ дней (1060—1900 г.), его святыни и достопримѣчательности (ч. 3 і далї): продовженє статї початої в попереднїм роцї; подають ся відомости про сей монастир за час настоятельства в нїм св. Теодосия Углицького (1688—1696 рр.); відомости про сього останнього зібрані старанно. Окрім того в сїм річнику надруковано ще кілька окремих документів до біоґрафії Теодосія Углицького, а то: грамота царів Івана і Петра Олексієвичів до гетьмана Мазепи з причини іменованя і висьвяченя архимандрита Теодосия Углицького на архиепископа чернигівського 1692 р. (ч. 9); грамота тих самих царів до гетьмана Мазепи про ласку для Теодосия по переходї його на чернигівську катедру, 1694 р. (ч. 10); грамота тих же до Теодосия, архиепископа чернигівського, в відповідь на його прошеннє в церковних справах чернигівської епархії, 1693 р. (ч. 3); грамота патриярха московського Адріана до гетьмана Мазепи з причини іменовання Теодосия Углицького архиепископом чернигівським, 1693 р. (ч. 6); грамота арх. Теодосия в справі продажи ґрунту в Новгородї-Сїверськім протопопови Анастазию Зарудзському, 1694 р. (ч. 29); власноручна грамота його Григорию Путилї на діяконство, 1695 р. (ч. 3).

Къ исторіи Черниговской Духовной Семинаріи, П. Добротворскаго (ч. 15) — подаєть ся на підставі архіва консисториї про ви-

силку в 1793 р. чернигівських семинаристів в „медицинскую науку“ до Петербурга.

Историческій очеркъ воспитанія дѣвицъ духовнаго званія (1086—1856 гг.), С. П. (ч. 3) — невеличка ся статейка написана на підставі твору Е. Лихачової: Матеріалы для исторіи женскаго образованія въ Россіи отъ 1086 по 1856 г. т. I—III, що вийшов в Петербурзї в 1890—1895 р.

Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости — Мѣстечко Опошня Зѣньковскаго уѣзда Полтавской губерніи, археологическій этюдъ В. Курдиновскаго (ч. 3—4): автор, маючи на оцї видану в 1889 р. полтавським ґуберніяльним статистичним комітетом брошурку В. Василенка про місточко Опішню, робить деякі доповненя і застановляєть ся над деякими моментами історию Опішнї. Він не згоджуєть ся з д. Василенком, нїби „Опішня“ походить від „опішити“ (при переправі тут через річку Ворсклу треба було злазити з коней), а доводить, що слово „Опішня“ походить від слова „Опока“ — крейда, біла глина, і що „Опішня“ — те саме, що „Глиница“, осада, звістна в XIV в. і зайнята татарським предком Глинських. Автор вказує на слїди татарства, які зістались й досї в Опішнї й околиці її в назвах урочищ і в типі деяких місцевих людей. Далї автор застановляєть ся над ролею місточка Опішнї в часи гетьманства Бруховецького, а також підчас шведської війни.

Возникновеніе и первоначальная исторія монастырей Полтавской епархіи: Густынскаго, Свято-Троицкаго, Ладинскаго Покровскаго і Лубенскаго Мгарскаго Спасо-Преображенскаго (ч. 19 і далї) — автор докладно і критично розбирає всї відомости про початок і початкове житє Густинського монастиря і двох инших сусїдних монастирів Ладинського і Лубенського, які спочатку були скитами першого монастиря. Статя не закінчена в 1901 р.

Мгарское рукописное евангеліе, свящ. В. Романова (ч. 12 і 14) — описуєть ся євангелиє XVII в., що тепер в церкві с. Мгари Лубенського пов.; воно було подароване в 1693 р. церкві св. Михайла в Мгарськім монастирі полковим судиєю Андрієм Яковичом, „першим титарем сеї церкви і иншими панами титарями“, як написано в самій книзї. Автор, описуючи се євангелиє, думає, що ся рукопись написана в Мгарськім таки монастирі і списана з друкованого московського євангелія 1637 р., яке й тепер є у Мгарськім монастирі.

Древнее Евангеліе, свящ. І. Пясецкаго (ч. 25) — про євангелиє друковане у Львові в 1690 р.; воно зовсїм не рідке, але автор на 14 стор. докладно описує формат книги, розклад тексту, ґравюри, подає взірцї тексту і т. и.

Курскія Епархіальныя Вѣдомости — нема статей гідних уваги; можна лише зазначити історично-статистичний опис трьох сїл: Красної Слободи Путивльського повіту (ч. 24 і дальші), Холки Новооскольського пов. (ч. 39) і Нежегольська, бувшого містечка, Корочанського пов. (ч. 43 і дальші); всї ті місцевости завдячують своє походженє еміґрантам із правобережної України і кольонїстам Слобідської України.

Воронежскія Епархіальныя Вѣдомости — Разработка исторіи Воронежской епархіи, П. Никольского (ч. 4—6): критично-біоґрафічний огляд того, що зроблено і видано для пізнаня минувшини Воронїжської епархії і плян робіт на будучність супроти того, що 1901 р. відкрито в Воронїжи „Церковный Историко-Археологическій Комитетъ“ (опис відкритя поданий в 5 ч. Вѣдомостей).

Спасопреображенскій Толшевскій монастырь, Н. Никольского (ч. 21—24) — подана тут історія сього монастиря, заснованого коло першої половини XVII в. при річцї Усмани, на 40 верстов на пів. схід від Воронїжа. Статя не докінчена ще.

Къ біографіи Воронежскаго епископа Льва Юрлова, Ѳ. Ільинского (ч. 19—20): на основі архівних документів Синода говорить автор про пригоди воронїжського епископа Льва (1727—1730) за царювання цариції Анни Івановни; він, між иншим, за невідслуженє царського молебна і поминаня був „разстриженъ и сосланъ“ в якийсь монастир Новгородської епархії.

Расколъ въ Воронежскомъ краѣ при святителѣ Митрофанѣ (1682—1703), С. Введенского (ч. 7): подані тут звістки про втїкачів, що признавали „старую вѣру“, яка після Московського собора 1667 р. рушилась на полудне Доном і його притоками, і якої визнавцї утворили в Воронїжчинї значну громаду, яку св. Митрофан старав ся злучити з православною церквою.

Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ — О древнѣйшемъ населеніи Соколовскаго и Венгровскаго уѣздовъ Сѣдлецкой губ., по даннымъ доисторической археологіи, о. А. Лицева (N. 3—4): автор на основі археольоґічних розкопів і дослїдів Луневского (Łuniewski, Cmentarzyska starożytne... Pam. fizyogr. III), Айхлера (Eichler, Staroż. cmentarzysko w pow. Sok. — Kłosy XVIII і XXVI), проф. Завітневича (Зап. Имп. Рус. Арх. Общ., X), Спіцина (Жур. Мин. Нар. Пр., 1899, VIII) оповідає про типи давних похоронів на териториї Сїдлецької ґубернії і культуру давних поселенців тої місцевости та приходить до виводу, що в давнинї, в X—XI в., та місцевість була заселена славянсько-руським племенем; тим то руська людність має уважати ся первістним, туземним племенем.

Очеркъ исторіи православія въ городѣ Калишѣ, о. Л. Левитского (N. 5—8): вказавши на те, що в Польщі християнство було заведене первістно в формі східного обряду, автор оповідає близше про грецьких купців, що оселили ся в XVIII в. в Калїші, про перших їх сьвященників, їх єрархічну залежність та про збудоване ними (вже в XIX в.) церкви.

Историко-статистическое описаніе Грубешовскихъ и Богородицкаго православныхъ приходовъ, С. Чижевского (ч. 38—52): докладне змальоване долї православія і православних церков у Грубешові (Люблинської ґуб.) та у селї Богородиці, що лежить поблизу сього місточка.

Западный Бугъ какъ восточная граница нынѣшней Холмской Руси, прот. Будиловича (ч. 38): автор доказує на основі історичних сьвідоцтв, що західний Буг не був нї етноґрафічною, нї релїґійною, нї полїтичною границею між руською і польською людністю та що вища і середня частина тої ріки по лїтописним звісткам належало все до Руси.

Городъ Холмъ въ XVI вѣкѣ, Гр. Крашкевича (ч. 42): подані тут звістки про топоґрафію і житє Холма в XVI в. на основі „Актовъ изд. Виленской Коммиссіею для разбора древнихъ актовъ“.

Когда и кѣмъ основанъ Яблочинскій монастырь, о. А. Лицева (ч. 44—47): для збитя гадки, висловленої в книжцї „Холмская Русь“, вид. Батюшкова, автор доказує, що Яблочинський монастир заснований жінкою Боґуша Боговитиновича, Федорою, родженою Санґушківною, коло 1616—1622 р.

В сїм річнику подані ще рецензиї на книжки: Теодоровича Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Волынской епархіи, т. I—IV (ч. 5) і Акты изд. Виленской Коммиссіею для разбора древнихъ актовъ т. XXVII (ч. 25).

Гродненскія Епархіальныя Вѣдомости — се перший рік їх видавання (окрема Городненська епархія заснована 1900 р.). В сїм річнику згадаємо статї: Судьбы православія въ связи съ исторіей латинства и уніи въ Гродненской губерніи въ XIX столѣтіи (1794—1900 г.), Е. Орловского (ч. 1 і дальші). Подані тут подїї, що відбували ся взагалї в Полїси та Білоруси, а головно у Городненській ґубернїї, на основі друкованих жерел.

Коронованіе Жировицкой чудотворной иконы Богоматери (1730 г.), прот. Н. Диковского (ч. 36 і дальші): статя виясняє значінє уставленого в римо-католицькій церкві обряду коронованя чудотворних образів, подає відомости про коронованя до 1720 р., а опісля описує самий акт коронованя жировицького образа.

Минскія Епархіальныя Вѣдомости друкували далї дві здавна початі статї по історії місцевих духовних шкіл, а власне: Исторія минской

семинаріи, М. Вержболовича (ч. 1 і д.) та Божинское духовное училище, В. Перепечина (ч. 9 і д.). Обі статї недокінчені і в 1901 р.

Додаємо заразом іще:

Литовскія Епархіальныя Вѣдомости — тут можна згадати: Русскій языкъ в древней Литвѣ — компілятивна статя, оперта на передмові Ф. Добрянского до XXVI т. Актовъ Виленской коммиссіи (ч. 4) і статя: На какомъ языкѣ писала Литва, Н. Енгельгардта (з Нов. Времени) (ч. 44). В обох сих статях доводить ся ще раз, що в давній Литві писали по руськи. Остання статя полємізує ще з ґазетою „Kraj“, де було сказано, що в давнїй Литві писали po białorusku. На підмогу сїй статї надрукована ще одна: Русскій языкъ въ юридической письменности Литвы, архиваріуса виленскаго центрального архива І. Спрогиса (ч. 16—17).

Западно-русскія церковныя братства и ихъ просвѣтительная дѣятельность въ концѣ XVI и началѣ XVII в., К. Харламповича (ч. 26—29): відчит перед обороною дисертациї „Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII в.“.

Нѣсколько словъ объ уніи и трагической кончинѣ Іосафата Кунцевича, Ю. Петровского (ч. 41—48) — історичний виклад, опертий на друкованих жерелах.

Бібліоґрафічні замітки маємо про книжки: Акты изд. Виленской Коммиссіей т. XXVII (ч. 15); Археографическій сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи сѣверо-западной Руси (ч. 2), В. Площанского (ч. 23). *Ю. С.*

Полоцкія Епархіальныя Вѣдомости — Поуніатская библіотека Витебской духовной семинаріи (ч. 1—2): подані тут короткі звістки про склад і повстанє так званої поунїятької бібліотеки при вітебській семинарії, переданої 1900 р. розпорядженєм Синода київській духовній академії. В склад тої бібліотеки входили книги XVI—XVIII в., по більшій части богословського змісту; між ними були й деякі місцеві білоруські видання.

Матеріалы для исторіи Невельской духовной гимназіи (1780—1809 г.), Платона Горючка (ч. 22—23): на основі архівних матеріялів подана тут історія духовної школи (для дїтий духовенства), основаної 1780 р. в Невлї (Вітебської ґуб.) з назвою ґімназиї і переміненої 1804 р. на „духовное училище“.

Земскій Сборникъ Черниговской губ. видавав ся з тою-ж проґрамою, як і попередні роки; в офіциальному його відділї подано чимало законів, розпоряджень державних і сенатських наказів, виданих протягом року, що мають або загальний інтерес, або дотикають ся земських справ. В инших відділах „Збірника“ і в „додатках“ до нього міщено також чимало материялу, який має офіциальний характер: протоколи земських

зборів, внесення й протоколи ґуб. зем. управи, протоколи економічної ради і додатки до них. Відділ Земське і мійське господарство, переважно та частина його, яка має назву Земські відомости подають досить детальний огляд найвидатнійших явищ земського життя ріжних місцевостей Російської держави; чимало відомостей присьвячено станови народної осьвіти і економічної, переважно сільсько-господарської діяльности поодиноких земств; тут подають ся звістки про стан земських інституций, про урядові розпорядження, які викликають ся земськими справами, про стан земської статистики й статичних праць, про земські петициї і їх долю, про спілки хлїборобські й ремісничі, про домашнїй промисел, про оподатковане земель і инших дібр, про з'їзди нар. учителїв і педаґоґічні курси, про ріжні з'їзди медичні, аґрономічні (між иншим подано відомости про петицию аґрономічного з'їзду в Москві — про дозвіл видавати українською мовою книжки і сільсько-господарську часопись).

В відділї Моноґрафії, материяли і відомости звертають на себе увагу, між иншим, такі статтї: дві статї д. Білозерского: „Родина, сестра" і „Люблянка": продовжене статей того-ж автора, надрукованих у „Збірнику" 1899 і 1900 р. (див. Зап. Наук. Тов. ім. Ш., т. XXXVIII, ст. 21, і т. XLIII, ст. 21). І тут автор, на підставі народнїх пісень, бажає змалювати відносини українського народу до родини, сестри, підкреслює велику вагу у народнїм життю родини, родових, при родних звязків взагалї: перевагою сих звязків над иньшими з'явищами життя він навіть хоче пояснити деякі прикмети історії українського народу, якому, на його думку, завжди бракувало почутя громадського, здатности до того, щоб добре скласти своє громадське життє (sic). Далї автор доводить, що найбільш улюблена родичка — се сестра, і стверджує таку свою думку, цитуючи народнї піснї. В статтї „Люблянка" д. Білозерський підкреслює те бажане коханя, яке властиве Українцї і яке надає їй ту жіночість, що завжди приваблювало до неї людей, навіть чужинцїв. Автор згадує навить і те, що Турки високо цїнили Українок. Цікавійше спостережене, що тепер у тих місцевостях, де Росияне і Українцї живуть разом, Росияне вельми часто беруть собі за жінок Українок, Українцї-ж — навпаки, дуже рідко одружують ся з Росиянками. Досліджуючи ріжницю, яка виявляєть ся в поглядах на кохане у Росиян і Українцїв, автор хоче довести, в дусї звістної антітези сих двох народностей, що у Росиян має перевагу материялїзм, бо Росиянин — цїлковитий утилїтарист, у Українцїв же виявляєть ся у коханнї альтруізм: в піснях дївчина висловлює бажанє, що-б коханець її, коли покохає иньшу, то покохав би „не гіршу" за неї; підкреслює плятоничність в коханню і застановляєть ся над тим фактом, що піснї про кохання становлять великий відділ нашої нар. поезиї.

В статтї „Місто Сновеск (містечко Седнев)“ д. А. Балика подає покладний нарис історий й сучасного стану м. Седнева, Чернигівського повіту, на річцї Снову, уважаючи його за давнїм „Сновеск“; його засновано, на гадку автора, ще VII або VIII віку. Користуючи ся історичними працями, звертаючи також увагу на роскопи могил (курганів), яких багато у Седневі і в його околицї, і на археольоґічні дослїди, автор пробує дати образ побуту давнїх мешканцїв Седнева, їх звичаїв, торговельних зносин, які, на його думку, сягали Византиї, їх віри; описує слїди укріплень: на його гадку, замок тут заложено ще за часів нападів Печенїгів. Назву „Седнев“ поясняє він так, що коли Татари довгий час облягали „Сновеск“, але нїчого не вдїяли, то розгнївані залишили облогу і прозвали мешканцїв „седними“ (по українськи!). Автор розповідає далї про брацтва, про цехи, які істнували у Седневі, зупиняеть ся на „питаннї“, чи справдї у Седневі була перша Січ Запорожська.

Чимало інтересних відомостей подає д. Г. Карачевський-Вовк у статї: „Початкова народня осьвіта у Борзенському повітї“. Стан справи не задовольняє автора, відомого земського дїяча, який довгий час був головою повітової земської управи. У Борзенськім повітї було, р. 1900, 153.022 мешк., шкіл було 57, в яких учило ся 5.643 дїтей (4.257 хлопцїв і 1.386 дївчат), сьвідоцтв по скінченню школи дістали 581 хлоп. і 102 дївчини, себ-то на кожду школу 10,20 хлопцїв і 1,78 дївч.; автор виводить, що на 3.836 дїтий шкільного віку в повітї бракує й шкіл, і учителїв. Подаючи відомости про шкільні бібліотеки й иньші просьвітні засоби й доводячи велику вагу народньої осьвіти в справі народнього добробуту, автор порівнює результати, які дає школа у Данії і у нас, і доводить, що там з школи виходять люди письменні, цїлком здатні розуміти і присвоювати усе, що читають, нашу-ж школу кінчать напів письменні; він покликуєть ся на свій досьвід, на свої зносини з тими, що скінчили школу і не придбали в нїй навіть здатности висловлювати свої думки. Звертаючи ся до хиб школи, він підносить, що в учителїв бракує педаґоґічного досьвіду, бракує часу длятого, щоб школярі мали спроможність навчати ся: вони перебувають у школї 3 роки, а коли почислити вакациї і сьвята, то вчать ся не більш 9—10½ місяцїв за весь час свого перебування у школї; бракує методу, системи, а найбільше шкодить осьвітї те, що вчать не рідною мовою: росийська лїтературна мова так вироблена, що її мало зрозуміє навіть великоросийська дитина, українській же дитинї вона майже чужа, і вчити українських дїтий такою мовою — се суперечить поглядам усїх педаґоґів Европи, усього сьвіту, усякого часу. Думки свої автор підпирає цитатами з творів педаґоґів Веселя і Ушинского. На думку автора, школу треба зреформувати на взір сучасної школи, яка дає такі результати, які напр. дає

данська школа, а длятого треба дбати, щоб приготовити відповідний континґент учителїв, треба скликати з'їзди учителїв, треба побільшити час перебування школярів у школї до 5 років, починати науку треба рідною мовою; автор згадує про писану українською мовою „Читанку" Т. Хуторного і вважає її цїлком відповідною для української школи (треба додати, що ся „Читанка" тепер дуже рідка річ, а коли її подано було до цензури, щоб надрукувати знову, то цензура її заборонила). Автор пропонує земствам піднести висловлені ним думки на земських зборах і звернути ся до уряду з відповідними петициями.

Стаття д. А. Кривцова „Сторінка на Українї" оповідає про те, як в XVIII в. трохи не обернули у крепацтво козаків Милиць, яких хотїв зробити своїми крепаками сьвященник, за підмогою чернигівської катедри; справа скінчила ся тим, що Милицї довели, що вони „дворяне", і їх за таких признало чернигівське шляхоцтво. Не вважаючи на се, один пан все-ж таки поводив ся з ними, як з крепаками, і доводив, що вони належать йому. Стаття ся написана на підставі актів архива черн. дв. деп. собранія.

Опис с. Гайворона, Конотопського повіту, священика Лисовського, подає історичний огляд сього села, з часів його заснования (при кінцї XVI або з початку XVII в.), відомости топоґрафічні, етноґрафічні, про звичаї, про родини, хрестини, весїля, похорон, подає чимало пісень, які там сьпівають. Далї в тому-ж віддїлї надруковано: Чернигівський ночлїжний дім, А. Верзилова: подають ся відомости про його заснованє, устрій, сучасний стан, про його відвідачів, їх житєві обставини. Упередження і пересуди у земській медицинї, д-ра Тимошка — мають полємічний характер і дотикають ся питань земської медицини, які порушені були у Земськ. Збірнику 1900 р. статями д. Котляревського і Гордона (див. Зап. Наук. Тов. ім. Шевч. т. XLIII, ст. 22). В статї: Курация глиною д-р. Ковальский доводить користь такої системи курациї і наводить приклади з практики черн. губ. земсь. шпиталю. В статї: Зміцненнє пісків Н. Волков подає відомости про стан сеї справи у Чернигівщинї, де площа пісків обіймає 70.000 десят. В статях: Нові земельні норми Селянського банку подають ся відомости про зміни в сих нормах, які заведено мінїстром держав. скарбу з 3 грудня 1900 р., а в Справозданнї про дїяльність позичково-щадничих товариств д-ка В. Муравська подає докладні відомости про сї товариства, яких з днем 1 липня 1899 р. істнувало, за запомогою від земства, 22.

В віддїлї: Сїльсько-господарські відомости Земський Збірник, вважаючи на вагу справи про сїльсько-господарську орґанїзацию, подав три статї. В статї: Французька сїльська комуна, на підставі материялів, які були на всесьвітній виставі 1900 р. подають ся відомости про го-

сподарство франц. комун, запозичені з тих взірцевих описів, які були на виставі; в тих описах подано було найбільше детальні відомости історичні, природничі, орографічні, гідроґрафічні, земельно-культурні, демоґрафічні, фінансові, статистичні, господарські по кождій комуні окремо. Статя: Сільсько-господарська орґанізация в Італії росповідає, яку користь дають вандрівні професорі, що читають лекциї сільського господарства по селах; за їх запомогою хліборобські синдикати добувають з банків позички на поліпшеннє господарства.

Хліборобські спілки в Галичині (передрук з „Хуторянина“) — д. Илличевський висловлює, що він навмисло обрав Галичину, житєві умови якої більш меньш подібні до наших, бо мешкають там Українці, і володіннє землею подібне теж до нашого — що-б довести, як при однакових умовах в справах громадської діяльности досягають ся ріжні результати: у той час, як хліборобські справи стоять у нас погано, і сільсько-господарські товариства не виявляють енерґічної діяльности, у Галичині, дякуючи можливости мати свобідні відносини до селян, і дякуючи енерґії діячів, товариство хліборобських спілок, засноване у Львові р. 1882, з'орґанізувало по селах окремі гуртки, розповсюднює сільсько-господарські книжки, гарні насіння, машини, штучний гній, з'орґанізувало сільські вистави, бібліотеки, позичкові і щадничі каси і т. ин.; по селах люде ходять на збірки, орґанізують бесіди. Очевидно, автор говорить тут про польські Kółka rolnicze, черпаючи про них відомости з якогось дуже ідеалістичного представлення їх діяльности.

В тому же відділї надруковано ще, між иншого, „Господарське житє одної невеликої країни“, де подають ся відомости про стан сільського господарства у вел. герцоґстві Люксембурському, в якому вельми розвинена інтензивна культура, і статейка „Боротьба з градобоєм“.

В відділї „Ріжні звістки й дописи“ уміщено дві дописи Ар. Червинського: с. Велика-Весь, Городницького повіту, і Шумилівка, Новозибковського пов.; в першій він оповідає про переселенців, про те, як чимало з них повернуло ся до дому, незадоволені новими місцями, про тяжку їх долю, про позички селян з черн. мійського банку, який значно їм запомагає, постачаючи кредит навить на векслї, і про иньші явища селянського життя. В другій дописи д. Червинський розповідає про те, як було знищено архив шумилівської церкви: коли розберали дзвіницю, на кінці 80-х років, то в коморі знайдено напів знищений часом архив, і кілька фунтів давнїх монет. Архив, в якому було паперів на кілька пудів, був роскиданий, його уживали на ріжні потреби; там були папері з кінця XVIII в. про сьвященника Ярошевського і парафіян шумилівської церкви, між иньшого про князя Іпсиланти, відомого діяча по

визволенню Грециї, який мав в Шумилївцї маєток. Окрім того, автор подає історичний огляд с. Шумилївки і переказує оповіданнє про „Шведів“, які там заберегли ся.

В „Додатках“ до Земсь. Збірника надруковані: Лїтература українського фольклькьора, велика і поважна праця д. Грінченка, обговорена уже в бібл. відділї Записок (т. XLIV), Матеріалы для исторіи экономическаго, юридическаго и общественного быта Малороссіи М. Василенка (див. бібліоґр. відділ), далї Кореспонденция Ніженського воєводи Ів. Ів. Ржевского з московським урядом 1665 - 1667 р.: се листи, видобуті з московського головного архиву мінїстерства загран. справ, подає богато матеріялів, які виясняють становище московського воєводи на Українї; між иньшого маємо там наказ, даний Ржевскому царем Олексієм, в якому написано, як воєводї треба поводити ся, ріжні царські до нього „грамоти“, відповіди з поводу їх Ржевского, „разспрос“ у московському приказї Ніженця „Захарка“ Федорова з поводу того, як „зрадники-Черкаси“ разом з Татарами пограбували „купцїв з Торуня і з під Ґданська“, забрали в полон і відвели до Чигирина, як вчинили Переяславцї ворохобню і подали ся до Дорошенка, у Чигирин, побивши московських „ратних людей“; єсть ще і суплїки ріжних осіб до царя, царські відповіди, відомости про пересуваннє московських військ з одного міста у друге.

Старинный малорусскій письмовникъ, книга глаголемая Листовня, з передмовою Б. Д. Грінченка, винята з рукопису початку XVIII в.— се збірка кількох зшитків і окремих аркушиків, писаних у ріжні часи і ріжним письмом, механїчно сполучених до купи і незанумерованих. На передї сеї збірки уміщена і бере найбільше листа „Листовня“, в якій єсть 55 окремих листів і паперів, повний титул її: „Книга, глаголемая Листовня, инструкцй албо теж способи до вшеляких писарских потреб. Информацй і доклади в сей книжци обрѣтаются розмайтие“. В нїй ми знаходимо „листи подорожние“, — проходнї, листи „на церков прошони“, судові „суплѣки“, „форму“ присяги, „форма, дающая памяти вѣнечния“, на випадок „если незгода в станѣ малженском трафится“, „займы на рочние потребы на урядахъ“. На думку д. Грінченка, укладчик „Листовнї“ списував свої взірцї з офіцияльних документів, випускаючи иноді імена тих, до яких адресували ся сї документи, і визначаючи лише місце, де вони були писані.

Записки Херсонскаго земства (XXXIV рік) видавали ся з тією-ж проґрамою, як і попереднї роки (Зап. т. XLIII, Наук. хрон. ст. 23—24). Вони подали чимало материялу про земську діяльність взагалї і земські справи Херсонщини з осібна. В відділї „Земська хронїка“ знаходимо відомости майже про всї найвидатнїйші справи з життя і діяльности зем-

ської і міської самоуправи Росиї. В відділї „Хронїка Херс. губ.“ подають ся ріжнороднї відомости про стан справ херсонського земства, про дїяльність ґуб. і повітових земств, про дїяльність поодиноких земських інституций; подані систематичні огляди, під назвами: „хронїка лїкарська“, „хронїка ветеринарна“, „хронїка сїльсько-господарська“. Огляд сих „хронїк“ виявляє, що херс. земство і залежні від нього інституциї вкладають багато працї в свою дїяльність; до того вони становлять справи взагалї досить широко: не обмежуючи ся специяльними, технїчними питаннями, вони підносять і такі, які мають загальний громадський інтерес; так, наприклад в протоколах з'їзду лїкарів Олександровського повіту знаходимо детально і основно мотивовану постанову, якою з'їзд ухвалив просити земські збори, щоб вони подали до уряду петицию про знесенє кари на тїло, бо ся кара, як доведено у постанові з'їзду, видимо шкідлива здоровлю людности і становить поважні перешкоди раціональним лїкарським заходам.

В відділї „Дїяльність херсонського земства“ надруковані між иньшого справоздання про наради, які відбували ся окремими земськими інституциями. З справоздань про „наради в справах сїльсько-господарських шкіл Херсонської ґуб.“, в яких брали участь репрезентанти земства, шкільної управи, мінїстерства хлїборобства і державних дібр, бачимо, що на них вельми докладно розслїджено сучасний стан шкіл, і висловлено чимало бажань поліпшення сього стану, які й віддано під розвагу ґуб. зем. зборів; в аґрономічних нарадах брали участь земські аґрономи разом з репрезентантами земства і мінїстерства хлїборобства та державних дібр; на сих нарадах, між иньшим, зроблено було пропозицию видавати сїльсько-господарські хрестоматиї, приладжені до місцевих обставин і писані мовою, зрозумілою селянам, звернено увагу на книжки д. Чикаленка „Розмови про сельске хазяйство“, як на взірцеву популяризацию сїльсько-господарських відомостей, висловлено бажанє покликати д. Чикаленка до участи в складанню христоматий, обговорювано ті перешкоди, які стрічають бажання подавати народові виклади про сїльське хазяйство через те, що такі виклади вимагають що разу окремого дозволу уряду, і т. ин.

На „нарадах лїкарів Ананїівського повіту“ широку діскусию викликало виданє окремих „епідемічних листків“ про ріжні хороби українською й волоською мовами; виявило ся, що більшу частину „листків“ управа видавала мовою российською, листки-ж українською й волоскою мовами видані приватними засобами; всї лїкарі, які брали участь у нарадах, висловили бажанє мати, для розповсюднення між селян, епідемічні листки, видані мовами українською й волоською.

В сьому-ж відділї надруковано справоздання нарад ветеринарних лїкарів Херс. ґуб., справоздання херс. земської бактеріольоґічної лябораториї на р. 1900, наради земських інжинерів, справоздання херс. ґуб. земської управи про виконаннє постанов ґуб. зем. зборів 1900 р., окремі справоздання ґуб. зем. управи про стан і дїяльність ріжних земських інституций, про ріжні галузї земського господарства, внесення (доклади) ґуб. управи до ґуб зем. зборів року 1901 (61 внесеннє), „справоздання про педаґоґічні курси“, які відбули ся в Одесї року 1900, під проводом попереднього провідника, д. Бунакова (Зап. т. XLIII Наук. хронїка, ст. 24). Д. Бунаков подає відомости про склад слухачів (їх було 504), дає загальний нарис того, що робило ся, висловлює свої думки про шкільні підручники, книжки для читання, і більшість з них признає нездатними, подає зміст лекций, які він читав на курсах про „рідну“ лїтературу, розуміючи „рідною“ для Херсонщини лїтературу российську, чимало знов говорить він про вагу у вихованню „рідної“ мови (теж российської), а коли зняла ся розмова про навчаннє чужинців (инородцев), то д. Бунаков хоч і згоджував ся, що треба користувати ся їх мовами, але допускав їх лише як спосіб для кращого навчання сих чужинцїв мові российській, для кращого їх „обрусѣнія“. Про українську мову д. Бунаков у своїм справозданню зовсїм не згадує, за те про сю мову було чимало розмов і сперечань на повітових зборах ананївського земства; відомости про се ми знаходимо в „справозданню про земські збори по повітах Херсонської ґуб.“. В справозданні ревізийної комісиї ананївського земства пояснено між иншим, що за рік 1889 у зем. кн. складї було видано на закупно книжок 570 р., і на більшу частину сих грошей, а то па 293 р., було придбано книжок українських. З приводу сього член зборів, ананївський мійський голова Конїхін висловив гадку, що закупно і розповсюдненнє українських книжок не відповідає потребам людности і суперечить урядовим розпорядженням, що завданнє земства розповсюднювати книжки российські, бо і наука по школах ведеть ся российською мовою, що управа тенденцийно купує українські книжки, через що дїяльність „складу“ суперечить інтересам держави.

Сього добродїя підтримав і гласний Ерделї, який накинув ся на епідемічні листки, що були видані мовою українською і волоською, добачаючи тут „тенденцию“; на його думку, нарід української мови не розуміє, бо говорить він „діялектом“ а не українською „лїтературною“ мовою, а розповсюдненнє книжок і листків, писаних місцевими діялектами, хоч би з найвисшими гуманними замірами, буде шкідливим у своїх наслїдках. Взагалї, д. Еределї незадоволений і российськими книжками, які має „склад“, — вони, на його думку, не патріотичні і не релїґийні.

Управа вирікала ся „тенденциї“ і доводила, що вона не може іґнорувати українську мову: більша частина людности — Українцї, вони говорять українською мовою, шукають і купують книжки, їх рідною мовою писані; епідемічні листки треба видавати мовою, яку розуміє людність, вже через те, що істнує велика смертельність дякуючи всяким пошестям, страшенно розповсюдненим.

По всїх розмовах, збори ухвалили таку постанову, щоб управа, коли признає потребу видавати книжки й листки місцевими мовами, просила що разу на такі видання згоди зборів, а для нарад при складанню реєстру книжок, які треба купувати для земського складу, покликала, коли зауважить се потрібним, членів повітової шкільної ради, яких обирають земські збори.

Не можна проминути ще одного інтересного факта, який подає „Сборник“: про долю петициї херсонського ґуб. земства про дозвіл уживати українську мову по школах: повідомляючи своїх читачів про подібну петицию черн. ґуб. земських зборів, ухвалену р. 1900, редакция „Сборника“ пригадує, що ще року 1881 з ініциятиви народнїх учителїв, зібраних на курси, які відбули ся тодї під проводом відомого педаґоґа, барона Н. А. Корфа, херсонське земство звернуло ся до уряду з петициєю, такою-ж як і до чернигівська; наслїдком того, мінїстр нар. осьвіти звернув ся до куратора одеського округа і просив його порадити ся з херс. ґубернатором і повідомити, в яких місцевостях Херс. ґуб. і при яких умовах можна дозволити по школах уживати української мови, але, додає редакция, відомостей про наслїдки сього розпорядження Хер. земство досї не дістало.

В „Хронїцї“ уміщено ще „історичний нарис аґрономічної запомоги людности Херс. ґуб.“, де подають ся відомости про діяльність повітових сільсько-господарських „складів“, і про способи, яких уживає земство щоб поліпшати сїльське господарство.

В відділї „окремі статї“ звертають на себе увагу: Жук-хлїбоїд або кузька, І. Пачовского, Материяли до оцїнки земель відповідно до закону 1893 р., Справоздання Єлисаветградської метеорольоґічної станциї за рік 1898—1899 метеорольоґічний 1899 господарський, простора праця д. Бизнина, Тираспольська 1-а жіноча недїльня школа, Загальні риси аґрономічної, технїчної і сїльсько-господарської економіки селянського господарства Херс. ґуб., В. Арнольда. В остатнїй працї подають ся виводи, які автор здобув з детального дослїду 124 селянських хозяйств, роскинених на териториї Херс. ґуб. Між иншим автор стверджує, що підвалиною добробуту більшости селян Херсонщини зістаєть ся земля, і подає відомости про доходи і страти господарства; гуртовий дохід одної десятини дає, пересічно, 30 рублїв; податків припадає на десятину

землї, наданої селянам, 2 р. 18—2 р. 60 к.; оранду платять за десятину 5 р. 91—7 р. 19 к. Далї подають ся відомости про способи обробленя землї й користуваня нею, засів поживних рослин, збори врожаю, видатки володїння й користування землею, про господарський інвентар живий і мертвий, про робітників, будівництво, про склад родин, їду, одїж, хатнї обставини.

У „Додатках" до „Сборника" надруковано „Статистично-економічний огляд Херс. ґуб." д. Василевського, до якого додані статистичні таблицї. *І. Ш.*

БІБЛЇОҐРАФІЯ

(рецензиї й справоздання).

I. Talko-Hryncewicz — Przyczynki do poznania świata kurhanowego Ukrainy (Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, IV, 1900, с. 1—32).

В сїй цїнній статї стараєть ся автор вібрати результати антропольоґічних помірів передісторичної людности старої Київщини („Україна“ по старопольській термінольоґії містить також і Задніпровє, але автор обмежив ся лише правим боком). Всього розпоряджав він помірами 150 індивидів, але з них лише 60 мали поміри цїлого шкелєта; поділено їх на чотири ґрупи — найстаршу (starożytna), скитську, полянську й деревлянську. Всього материялу автор тут не використав — так з розкопок Гамченка використано лише першу статю („Житомірскій могильник“), з публїкациї Бобрінского автор використав лише т. I, і т. и. Уґруповане його не конче щасливо, бо в одностайну ґрупу складають ся тільки ті деревлянські могили, всї-ж иньші ґрупи містять материял досить ріжнородний — як ті найдавнїйші, або т. зв. скитські, та й могили злучені під назвою полянських звязані хиба територияльно, а належать до дуже відмінних часів і культурна та етноґрафічна їх одностайність дуже сумнївна, з огляду на етноґрафічні переміни, які в тих часах переживала східно-полуднева Київщина. А вже зовсім неоправдане трактоване могил ґруп „найдавнїйшої“ й „скитської“ разом в противставленню до словянських, що також часто практикує актор.

Виводи з зібраних помірів автор робить такі:

Найдавнїйша ґрупа має зріст високий, скитська часто навить дуже високий (так що сї ґрупи перевисшають загалом західноевропейського перед-історичного осадника); деревлянська має зріст середнїй; полянська значно вищий від деревлянської, але для неї дуже бідний материял.

Ноги в ґрупах найдавнійшій і скитській коротші від сучасних осадників Київщини, а туловище довше; в порівнянню з передісторичними осадниками Зах. Европи ноги довші. Кости часто мають архаічні деформациї — отвір в плечевій кости і голїнний рубець, визначають ся дуже сильною будовою і вказують на сильно розвинені мяснї.

Черепи перших двох ґруп великістю перевисшають словянські („полянські“ й деревлянські); широкість чола їх в горі однакова для всїх ґруп; чоло в долї й потилиця черепів перших ґруп вузші від словянських. Довгоголові панують особливо повно в словянських (в деревлянській ґрупі 96,6%, в полянській 80%), і переважають в старших ґрупах (в найдавнійшій 70,6% довгих, 29,4% коротких, в скитській 42,8% довгих, 28,6% коротких і стільки-ж середнїх).

Лице в перших ґрупах ширше нїж в словянських. Ніс в перших узький (лепторіни) або середнїй, в деревлянській все середнїй, в полянській всїх трох родів. Очні ями у всїх узькі (мікроземи).

Повторяю, спостереження автора дуже інтересні, навить при неповноті материялу. Виказані ним вагання хронольоґічні (в ріжних стадиях культури) і територияльні (між ґрупою полянською й деревлянською) дуже многозначні, але конче вимагають, окрім збогачення, ще й инакшого уґруповання материялу, а то більше детайлїчного. Словянська людність мусить крити ся в старших стадиях культурних, антропольоґічні спостереження можуть віддати незвичайно важну прислугу коло виріжнення їх з поміж ріжних мандрівних і чужородних ґруп, але супроти того нїяк не можно валити на купу ріжні похоронні й культурні типи, лучачи їх в ширші ґрупи, як то робить д. Т.-Гринцевич, а врештою й не оден він. *М. Грушевський.*

Dr. Włodzimierz Demetrykiewicz — Neolityczne groby szkieletów tak zw. siedzących (Hockergräber) w Przemyskiem i Krakowskiem (Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, III, 1898, с. 76—92).

— Poszukiwania archeologiczne w powiecie trembowelskim (ibid. т. IV, 1900, с. 92—125).

В першій з сих статей описує краківський археольоґ нахідку похоронів небіжчиків в скорченім положенню в Селисках під Перемишлем; як виходить з оповідань одного офіцера, що ex post зібрав відомости про сї нахідки, при них були знайдені глиняні кубки — оден дещо більший (9,5 цм. високий), орнаментований витисканим шнурком, і два маленьких, також сїкач кабана і чотири камінні сокірки; скільки тих шкелєтів було, не сказано; слїдів могили не було.

З нагоди сеї находки автор пригадує давнїйшу находку подібного похорону — сидячого небіжчика, в Оріховцях під Перемишлем, опублїковану в своїм часї еп. Ступницьким, і одну з під Кракова. Всї вони не були описані специялїстами, й відомости про них були зібрані ex post.

Як відомо, на Поднїпровю похорон в скорченій поставі, з предметами неолїтичної культури, широко розповсюднений, але краківським археольоґом, очевидно, не відомий, тому д. Деметрикевич черпає відомости про такі похорони з чеських находок і трактує перемишльські находки як щось дуже ориґінальне для земель „давньої Польщі", по термінольоґії польських учених.

В другій статї д. Деметрикевич описує свої розкопки й ріжні принагідно зібрані предмети й відомости з околиць Теребовлї. З таких принагідних звісток занотую находку ям зі збіжем в самій Теребовлї (с. 92), два склади шкляних обручок (оден був в урнї) на ґрунтах поблизького села Зеленча (с. 98), находки похоронних скринь камінних, з камінним знарядєм, в кількох місцях (с. 116, 118).

Сам д. Деметрикевич розкопував на ґрунтах того-ж с. Зеленча старосьвітську осаду (с. 100—6): на орнім полю, під поверхнею землї, недалеко (10—15 метрів) одна від одної знаходили ся четворокутні 6 до 10 метрів довгі, 4—6 м. широкі купи припаленої глини з ріжними останками людського житя. Д. Деметрикевич уважає їх останками хат, анальоґічними з буковинськими находками Сомбаті, а ту припалену глину — за обмазку тих хат, з слїдами деревляних брусів або хворіща, з якого зроблені були стїни*). Знаходили ся в них черепки глиняної посудини, червоної сильно випаленої, з лїнійним орнаментом чорної, брунатної або вишневої краски, або з сивої глини, слабо випаленої, зьвірячі кости, глиняні тягарки, кремінне знарядє й глиняні фіґурки людей, схематичної, примітивної роботи (анальоґічні з находками печери в Більчу Золотім, так само як і глиняна посудина).

Подібні останки осад розкопував д. Деметрикевич також коло Будзанова (с. 121—2), а в слабших формах констатує їх в Підгайчиках Юстинових, а також в Кунисівцях в пов. Городенськім (с. 116).

З розкопаних ним двох могил лише одна дала інтереснїйший результат — в с. Глещаві: під верствою каміння знайшла ся тут труна з камінних плит, і в нїй шкелєт, але в непорядку (на думку автора — нарушений і пограбований), і при нїм два кусники обробленого кременя й фраґменти шкляної чарки (с. 122—4).

---

*) Д. Деметрикевич думає, що й т. зв. цегляні могили знайдені Осовским в Більчу й Васильківцях (див. Записки т. XII) були також останками хат, а не гробовищами.

Розкопане городище над Серетом, против Зеленча, форми чотирокутника чи трапеції, не дало інтереснійших нахідок (фраґменти посуди робленої на колесї й без колеса, шіферні прясла, кости і т. и.).

З поводу мальованої посуди Зеленча д. Деметрикевич запускаєть ся в загальні замітки (с. 99 і далї) про галицьку й буковинську кераміку сього типа, констатує їх анальоґічність з мікенською старшого типа, а глиняних фіґурок — з кіпрськими, мікенськими, троянськими, і повну відмінність від них кераміки подунайської, моравської, шлезької*). При тім одначе, серед всїх тих далеких екскурсів, поминув він недавні нахідки Хвойка на Поднїпровю тоїж „мікенської“ культури. Та археольоґічний материял на схід від Збруча взагалї для ш. автора не істнує**), що і в сїм держить ся правила польських учених — Graeca sunt, non leguntur.

В протоколах III—V т. Materyały-в знаходимо м. и. ще коротші резюме рефератів про нові нахідки в Михалківцях (III с. 7 і IV с. 9) і про дальші розслїди в печері Вертеба в Більчу Золотім (IV с. 7) в околицях Михалковець (м. и. могили т. зв. рядові, накриті часом камінними плитами — IV с. 10) — все д. Деметрикевича, що видко тепер, головно, майже одиноко репрезентує передісторичну археольоґію в краківських, або й загалом галицько-польських наукових кругах.

М. Грушевський.

Ф. И. Свистунъ — „Галичина могила“ (Научно-Литературний Сборникъ Галицко-русской матицы, I, с. 16—25).

До звістного оповідання Галицько-волинської лїтописи про те, як Іля Щепанович посадив був Мстислава Нїмого на Галичинї могилї, шукає автор анальоґії в звістній церемонії настоловання хорутанських князїв та пробує ще таким же способом толкувати оповідання Кадлубка (I. 15) про скромність Лешка та т. зв. Богухвала про ганьбу задану Болеславом невірним жонам. В сих польських оповіданнях хоче він добачати слїди старої польської церемонії настоловання подібної до хорутанської. Се одначе толкованнє зістаєть ся гіпотетичними. Лишаєть ся церемонія хорутанська. По анальоґії її д. Свистун припускає, що „подібний звичай мабуть істнував за давнїх часів також у Галичан, хоч ми й не маємо иньших безпосереднїх доказів окрім лїтописних слів Ілї Щепановича“ (с. 24); Галичина могила мала таке значіннє як церемоніяльний камінь у Хорутан, і тут мав князь в селянськім убранню засїдати й складати обітниці підданим, як хорутанські князї.

---

*) Ся відміннність шлезької кераміки дуже здивувала ученого автора (с. 112). Чому? Що має Шлезк спільного з Галичиною? хиба що теж належить до ziem Polskich?

**) Тільки шіферні прясла з України йому звістні, але нпр. про шкляні наручники черпає він відомости лише з Сомбаті й Нїдерлея (с. 99).

Здогад, розумієть ся, як здогад, і навить досить привабний, біда тільки, що при досить частих згадках про настолованнє князїв у руських племен нїде нема натяку на таку церемонію: князів настолують по княжих дворах; припускати-ж, що в Галичу заціліїв архаїчний звичай де инде призабутий, дуже трудно тому, що Галич княжим столом стає досить пізно, скільки знаємо — найдальше в серединї XII в. Простїйше думати, що в тих словах Ілї Щепановича була проста гра слів (Wortspiel): він посадив Мстислава замість Галича на Галичинїй могилї, і на глум сказав, що одно другого варто. *М. Грушевський.*

К. В. Харламповичъ — Къ вопросу о просвѣщеніи на Руси въ домонгольскій періодъ (По поводу взглядовъ В. Н. Татищева и Є. Є. Голубинскаго) (Н.-лит. сборникъ Галицко-русской Матицы I с. 109 - 230).

Статя з сим привабним титулом дає властиво дуже мало. Автор оповідає про критику татищівських оповідань про осьвіту й школи в давнїй Руси, дану Ґолубінским двадцять лїт тому, в першім виданню його Историї русской церкви, й застановляєть ся над дальшою істориєю спору про давню осьвіту на Руси. Разом з Ґолубінским збиває він погляди Лопарьова й Нікольского (в виданню Рѣчи тонкословія грече-скаго, — книжка-ж його про Клима не винна в тім, що закидають її Ґолубінский, а за ним Харлампович), полємізує з Л. Лавровским і Пипіним що до автентичности татищівського оповідання про смоленську школу та підносить, на доказ фантастичности татищівських інтерполяций, оповідання про Сьвятослава Юриєвича суздальського. Для біблїоґрафічної повноти питання випадало автору згадати про мою Історию Київщини, та Мілюкова Главныя теченія русской историче-ской мысли, а в полєміцї остерегати ся деяких ризиковних арґументів, які у нього стрічаємо: так нпр. полєміка грецького духовенства против Латинян (с. 323) може служити арґументом не *pro*, а *contra* нетолєранциї руської суспільности до Латинян, а покликувати ся на Меховского й Стрийковского на доказ того, що певних звісток не було в руських лїтописях (с. 325), — перечить простим правилам льоґічної дедукциї.

Ще одно. Автор, за Ґолубінским застановляєть ся над значіннєм загадкових слів м. Клима про знання київських книжників, але не приходить до певних виводів, хоч минї здаєть ся — не далеко уже був від правдоподібного розвязання сеї справи. А власне, здаєть ся минї, їх можна розуміти з правдоподібного так, що ті київські книжники вміли в памяти сказати по кілька сот грецьких слів на кожду букву грецької азбуки. *М. Грушевський.*

И. С. Свѣнцицкій — Начала философіи въ русской литературѣ XI–XVI вв. (Н.-лит. сборникъ Галицко-русской матицы, I, с. 161—70, 246—255)

Статя варта уваги. Автор почнває від зазначення контроверзиї „въ исторіографіи русской философіи“: арх. Гавриїл (автор виданого в 1840 р. в Казани кўрса істориї фільозофії) і п. Безобразова зачисляють до фільозофів всїх староруських письменників „касавшихся такъ или иначе метафизическихъ или теологическихъ вопросовъ“ (!), Ключевскій і Ганкевич (що за чудовий добір авторитетів!) зачинають від Кониського й Сковороди. Для п. Свенціцкого перший погляд за широкий, другий — за узький. Він хоче „собрать немногія философскія крохи въ русской литературѣ XI—XVI вв., найти ихъ органическую связь и послѣдовательность и опредѣлить степень вліянія ихъ на умственное развитіе древней Руси“. Але сї замисли „органическихъ связей“ і „вліяній“ лишили ся „пустим звуком“, і автор зістав ся лише при збиранню крох. Починає він від „природной (розумій — натуралїстичної, а не прирожденної) философіи русскаго народа“, що очевидно й був першим руським фільософом: дїйсно, його „космогоническіе миѳи представлѣютъ смѣсь іудеизма, христіанства и иранского дуализма“. Доказ — леґенда про сотвореннє сьвіта. Потім наступає Нестор як моральний фільозоф: він виводить добро від добрих духів, а зле від злих. (Правда, Нестор цитованого автором не писав, але що то шкодить мати одного фільозофа більше). Потім наступає Мономах з Наукою, котрої первовзір автор читав в „рукописи спб. публичной библіотеки“ „на с. 5–62“, і м. Никифор. Про Никифора писала п. Безобразова, отже з ним справа легка. Про другого митрополита — Клима і його „філозофічний“ спір з пресвітером Томою п. Безобразова ще не писала, тому автор його зовсїм проминув і перейшов до Данила Заточника, як репрезентанта індівідуалїзма, в противність альтруїзму, репрезентованому Мономахом і Никифором. Серапіон і м. Кипріян замикають катальоґ староруських фільозофів. Вивід: всї тї фільософічні „крохи“ взяті від Греків „и были такъ сказать брошены наобумъ (sic) безъ малѣйшей внутренней связи между собою“. „Философскими вопросами занимались древнерусскіе писатели только случайно, или съ какой-нибудь опредѣленной цѣлью“ (очевидно, правдиві фільозофи, як д. Свенціцкий, пишуть без „опредѣленной цѣли“).

Потім наступає період московський, де автор слїдить історию „схоластической школы“, датуючи її від спорів Нила Сорського й Йосифа Волоцького про секуляризацию. Сими спостереженнями нехай користують ся російські учені, а з нас досить і першої половини.

Крепка статя! Щоб її писати, а тим більше — щоб друкувати в „науковім“ „орґанї“, яким хоче бути Сборник гал. матиці, дїйсно треба бути хиба галицьким москвофілом. *М. Г.*

Г. Ольховскій — Важный моментъ въ исторіи Холмской Руси (Къ вопросу о 900-лѣтіи Холмской православной епархіи (1001 1901). Холмскій Каѳедральный Рождество-Богородицкій соборъ отъ начала его существованія до введенія уніи на соборѣ въ Брестѣ (1001—1596). (Странникъ, 1901, VIII, с. 210—230).

В сїй замітцї трудно відшукати усе те, що зазначено в заголовку її, зате можна теж надибати там чимало такого, про що зовсїм не нагадує той заголовок. Що то за „важный моментъ" ? До чого дїйсно автор приточує сї слова? Чи до заснування Холма, чи до збудовання Рождество-Пречистенської церкви, чи до відновлення її, чи може ще до чого... Годї розгадати, коли тут розведена історія цїлої Холмщини аж до 1569 р. Чому вже не до наших часів? Якісь уривки, якесь припадкове нагромадженнє фактів без одної провідної гадки. Може гадаєте найти тут докладну історию Пречистенського собору. Даремне. Ще про час збудування його говорить ся чимало, але потім — тільки про князїв галицьких та полїтичні подїї в Холмщинї. До берестайської унїї (1596 р.) автор не дійшов навіть роками, не то що викладом подїй, значить — даремне зазначив сю дату в заголовку. Можна догадувати ся, що він головно мав на метї довести збудованнє Рождество-Пречистенської церкви сьв. Володимиром в Холмі 1001 року. На його думку то була перша церква в тім городї й зараз таки стала катедральною, бо тодї-ж таки тут заведено було епископію. З огляду на се автор стараєть ся погодити лїтописні звістки про збудованнє Холма Данилом Романовичом з істнуваннєм його ще за часів сьв. Володимира тим — не новим врештою — здогадом, що за князя Данила город, а заразом і церкву тільки реставровано. Думку про збудованнє Пречистенської церкви в 1001 р. автор підперає такими арґументами: а) в XVII в. при епископу холмському Методію Терлецькім на стїнї церкви, при олтарі мало бути написано по грецьки „1001". b) З міту про Кия, Щека и Хорева знати, що Щек на холмськім (sic) горбі збудував капище, яке мусїв зруйнувати сьв. Володимир й на місце його постановити церкву, теперішнїй Пречистенський собор. З сього останнього арґументу д. Ольховського видко, скільки його компілятивна замітка може мати наукового значіння. *С. Г.*

М. Рудневъ — Церковное судопроизводство по дѣламъ о расторженіи брака по причинѣ супружеской невѣрности (Исторія процесса въ православной помѣстной церкви русской со времени введенія христіанства на Руси до установленія дѣйствующей формы про-

цесса) (Христіанское Чтеніе, 1901, кн. IX, с. 405—427, X, 510—529, XI, 658—675).

В початку своєї розвідки автор поясняє сучасний привід до написання її в бажаннях суспільности поліпшити справу розводу й висловлює думку, що „студиюваннє історії розводного процесу чи знайомість з тим, як в ріжні пори укладав ся й вів ся сей процес, може найбільше кинути сьвітла на се тяжке питаннє". Близше зазначує своє завданнє автор так: показати, як взагалї складав ся й розвивав ся в ріжні доби істнування нашої церкви процес в справах розриву шлюбу з приводу супружої зради, чим відріжняли ся поодинокі форми процесу й як кожна з них відмінювала ся в тім чи иньшім часї. Зауваживши, що історию згаданого питання звичайно подїлюють на три доби а) передсинодську, б) до видання „уставу духовних консисторий", в) й до останнього часу, автор згоджуєть ся додержувати такого подїлу і в своїй працї. В річнику „Христ. Чтенія" за р. 1901 знаходимо поки що розвідку тільки про першу, предсинодську добу. Крім загальної передмови справа викладаєть ся в трох роздїлах: 1) про судову власть, чи судцїв що чинять суд, 2) про позивні сторони, 3) про переведеннє процесу. Істория процесу має малювати ся тут на підставі документального материялу, але в працї д. Руднева дуже бідно на факти й приклади, особливо коли взяти на увагу, що він наміряєть ся виказати практику не тільки Московщини, але й України та Білоруси. І подані факти здають ся дуже поодинокими, відокремленими, припадково вибраними. Між иньшим часто говорить ся про бракорозводний процес князя Курбського, що пробуваючи в Литовській державі, кинув одну жінку (Голшанську) й оженив ся з другою (Сімашковою).

С. Г.

Teka konserwatorska grona konserwatorów Galicyi Zachodniej, том I, Краків, 1900, ст. XV+558, 4°.

Сей перший том публїкациї містить початки „інвентаризациї" памяток Західньої Галичини: написи старих краківських домів, опись двох костелів Кракова й інвентар старинностей двох підгірських повітів—Грибівського й Горлицького. Сей інвентар споряджений дром Стан. Томкевичом, має й для нас інтерес, бо сї повіти в значній частинї досї залюднені Русинами, а в давнїйших часах українсько-руську кольонїзацию мусимо собі представляти далеко більшою. Та на жаль інвентар сей дуже нерівномірно трактує памятки що мають пятно польське і руське. Тим часом як костели й иньші памятки латинські, або такі що носять пятно польського походження описані дуже детайлїчной старанно та ілюстровані численними образками, для памяток руських — такими виключно виступають тут церкви — обмежив ся укладчик звістками з шематизмів,

головно з звістного шематизма 1879 р., в статї Лепковского Ruś Sądecka (Dodat. do Gazety Lwow. 1855), та з його ж рукописних заміток, — звістками дуже бідними і тільки дуже-дуже рідко доповненими самим укладчиком або його кореспондентами; в сумі маємо для них дуже мало, так як нічого, а ілюстраций пожалував для них автор зовсїм. Така односторонність в кождім разї робить дуже дивне вражіннє в публікациї державної наукової інституциї. Що правда, редактор підносить сю прогалину як дезідерат для дальшої інвентаризациї.

Розумієть ся, й „польські" памятки мають часом чималий інтерес для нас — взяти хоч би в будові костелів комбінациї західнїх архітектонічних форм з формами гірського деревляного будівництва, або й сї остатні в чистім видї (див. нпр. образки на с. 128, 286, 296 і т. и.).

Повним сей катальоґ уважати в ніякім разї не може. Автор поясняє, що він як спеціалист, обмежив ся головно памятками історичними тільки і не входив в передісторичні; редактор іще справедливо підніс прогалину — поминеннє виробів народнього промислу. Було б пожадане також, аби така інвентаризация взагалї вийшла по за границї публичних будинків і глубше пішла в глубину приватного житя, в предмети приватного ужитку — не тільки в панськім, але також міщанськім і селянськім житї.

В будучности заповідає Гр. Томкевич такий же інвентар памяток повітів Новотаргського, Лимановського, Новосандецького, Ясельського й Коросненського.

При кінцї маємо протоколи засїдань консерваторів з рр. 1889—1900.

М. Г.

Sprawozdania komisyi do badania historyi sztuki w Polsce, т. VII, випуск I і II, Краків 1902, ст. 355+XCVIII+5 таблиць.

Сей том „Справоздань" у відділї статей, крім обговореної вже статї д. Лозїньского п. т. Вірменський епільоґ львівської золотничої штуки (гл. Записки том XLVII) не містить для нас нїчого інтереснїйшого, згадати хиба коротку статю д. Ф. Копери п. т. Oprawa srebrna ewangieliarza księżnej Anastazyi, żony Болєслава Kędzierzawego (в Публичній бібліотецї в Петербурзї) — релєфи ковані з срібної бляхи представляють з одного боку розпятє, з другого Христа на тронї; перший образок має сильно виражений византийський стиль, але написи на обох латинські. Напись ANASTASIA при фіґурі жінки, що припадає до ніг розпятого Христа дає автору привід до здогаду, що еванґеліє се належало до Анастасії-Верхуслави, руської княгинї, жінки Болєслава Кучерявого. Підстава, розумієть ся, занадто слаба до такого

здогаду, тим більше, що й польське походженє того евангелія зістаєть ся не конче певним.

У другім відділї сього тому маємо некрольоґ Володислава Лущкевича, а з справоздань з засїдань винотую отсї більше або меньше інтересні для нас комунїкати:

Д. Ф. Копера надіслав з Петербурга опись оправи книжки (Augustinus super Johannem) з XIV в., що походила з бібліотеки Длуґоша; на оправі містить ся в медаліонї лев подібний до руського льва на галицьких монетах XIV в., як підносить автор.

Д. Ст. Томкевич предложив фотоґрафію й опись памятника Катерини Рамултової в парафіяльнім костелї в Дрогобичи. Памятник сей, на гадку Т., належить до лїпших в Галичинї, зроблений в ренесансовім стилю і був утвором львівського майстра, Чешка, з роду Краковянина, про котрого згадує д. Ловїньский у своїй працї: „Sztuka lwowska“. Памятник походить імовірно з р. 1572.

В кінцї др. Мицельский предложив реферат „Замок і арсенал в Бережанах і палата в Раю в першій половинї XVIII в.“ на підставі інвентара списаного в 1753 р., коли Бережани через останню дїдичку з роду Сенявских, Софію, перейшли до Чарторийських (а пізнїйше до Любомірских). Тепер інвентар сей переховуєть ся в судових актах в Золочеві і відти його відписано, він дуже докладний, а цїнний ще й тим, що з давної величности тих панських палат нинї нема й сьлїду.

М. Г—а.

Szymon Szymonowicz (Simon Simonides), jego żywot i dzieła, napisał Dr. Korneli Heck, część pierwsza (Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział filologiczny, т. XXXIII, 1901, ст. 188–345).

Автор, знаний із поважних та сумлїнних праць на поли історії польської лїтератури XVI—XVII ст., подав нам тут у широких рамах першу частину моноґрафії про Шимоновича, що обіймає час від 1558 до 1594, себ то до часу закладин т. зв. Замойської Академії. Він держить ся і тут давнїйшого методу — лїтературну характеристику письменника дає на широкій підставі полїтичного та культурного тогочасного житя Польщі, так що його представленнє набирає повноти і докладности зі всїх боків. Ся отже історично-лїтературна студия дає доволї докладний образ польського житя у другій половинї XVI ст. на Галицькій Руси, де родив ся і жив один із найвизначнїйших польських письменників з періоду т. зв. відродження. На початку моноґрафії дотикає автор докладнїйше польсько-руських відносин. Шимоновичів рід виводив ся з Мазовії, а в 40-их роках XVI ст. переніс ся до Львова. Се дає

авторови нагоду кинути кілька заміток „про польщеннє Червоної Руси" (ст. 194—198). Се питаннє порушав вже д. Ґек у давнїйшій своїй працї про Зїморовичів (пор. Записки т. IX, бібл.). Тут специяльно застановляєть ся він над проблємом, о скільки польські письменники, що жили на Червоній Руси, були результатом перехрещування елєментів, головно культурних. Проблєм вельми інтересний, хоч його требаб наперед узяти з боку антропольоґічного, потім із історично-лїтературного, а в кождім разї він не надаєть ся до обговорення в однім невеличкім уступі. З тієї причини виводи автора, що польська духова культура в Червоній Руси у XVI ст. була витвором чисто польських кольоністів, недавно ще осїлих — не може вважатись науково рішеною.*) Арґументи автора, що відшибають впливи руські та нїмецькі, катеґоричні, але більш голословні. Що до мого погляду, то я тої самої думки, що й шан. автор, одначе бажав би собі дещо докладнїйшого розбору справи. Було цїлком на місци при сїй моноґрафії подати ширшу характеристику польського культурного житя у руських землях.

Після того вступу переходить автор до оповідання про рід, вихованнє, студиї й житє Шимоновича — усе обговорене дуже докладно, серед численних подробиць, що навіть ослаблює подекуди суцїльність представлення. Твори поета обговорює він не разом, але кождий окремо, в ріжних місцях біоґрафії. З тієї причини затираєть ся одноцїльний індївідуальний вираз письменника. Правдоподібно постараєть ся про се автор у другій частинї моноґрафії. Тодї також буде нагода висловити і нам свою думку про сього письменника. *С. Т.*

Ksiądz Stanisław Załęski T. J. — Jezuici w Polsce, tom II — Praca nad spotęgowaniem ducha wiary i pobożności, 1608—1648, Льв., 1901, ст. XVI+762, 8^0.

Кільканайцять лїт тому вели ся в науковій публїцистицї горячі спори про те, чи істория та історичні дослїди належать у круг правдивої науки. Суперечні погляди не перевелись ще й до нинї. Остаточним користним реѕультатом того спору вийшло загальне домаганнє, щоб наукові історичні дослїди своєю основою, методою і цїлею зближались як найбільше до дослїдів у т. зв. стислих науках. Наслїдком того мала-б вийти перевага обєктивности над субєктивністю, правди над брехнею, дїйстности над фантазиєю, певности над тенденциєю. Одначе, поки що, се pium desiderium наукового сьвіта знайшло своїх дїйсних прихильників серед дуже незначної частини тих, що пишуть історичні розвідки.

*) У моноґрафії про Зїморовичів висказував автор відмінний погляд.

Правда, нема певно автора, щоб не вважав у своїм творі висше наведених дезідератів сповненими, результатом одначе з'являєть ся доволї дивоглядна проява, що про той самий історичний момент буде писати десять істориків і кождий із них дійде до иньших висновків. Що причиною сьому? Найважнїйшу ролю грають в тім ріжницї прінціпіяльного становища авторів у справах національних, полїтичних, релїґійних та взагалї суспільних. Доходимо отже до виводу, що доки наука про суспільність не дійде до певних основних, загально прийнятих певняків, доти такі екстреми, як клерикалїзм, шовінїзм, полїтична захланність, обскурантизм та назадництво у социяльних питаннях будуть безнастанно повторятись в історичних дослїдах та їх виводах. Тепер виходить таке, що в історичній науцї не так борють ся з собою відмінні річеві і методичні, мериторичні та формальні погляди авторів, оперті на відмінній бистроті спостережень та розумовання — але боротьба йде більше між поодинокими загальними ідеями, що ворушать ширші людські громади у власній сфері. Се чинить всяку наукову полєміку дуже трудною або прямо неможливою, бо вона мусить звичайно завести противників на поле історичної пропедевтики, як фільозофії, соціольоґії і т. ин.

Істория нашого народу особливо придатна для такого історичнонаукового калєйдоскопу. Як нация, як социяльна орґанізация, як релїґійна громада стрічаємось на кождім кроцї із ворожими змаганнями — отже й історична лїтература, що обіймає нашу минувшину, представляє з себе сумішку найсуперечнїйших напрямів, поглядів та тенденций. Теперішнї гадки й змагання в інтересї власнім переносять автори у віки минувшини і відповідно до них представляють ся, оцінюють ся й осуджують ся народи, громади, люде, події та прояви. Найбільше в розріз із найжизненнїйшими змаганнями нашого народу ідуть історики із польського боку. Не має року, щоб польська історіоґрафія не запродуковала більшої або меньшої працї про нашу минувшину, вповнї або частиною їй присьвячену. Біблїоґрафія „Записок" так часто нотує їх! Найбільше одначе характер і напрям тих праць чинить неможливою всяку наукову діскусию. Як можливо говорити з істориком, що не признає нашій нациї ніколи, навіть у далекій минувшині, права до свого власного національного розвою? Як можливо діскутовати з автором, що дивить ся на релїґію Українців очима хрестоносних походів та католицького місіонерства? Як годитись із чоловіком, що не признає поодиноким людям і громадам права якої небудь рівности з иньшими? А таких істориків польсько-руських відносин 99%. Нам полишаєть ся хиба тільки зазначати поодинокі подібні прояви в польській науцї, вказувати характер їх та методу, а всяку полєміку хиба полишати на боцї.

Такі гадки насунулись нам по прочитанню висше наведеної книжки. Написав її Єзуїт; писав про Єзуїтів. Того вже доволї, щоб зрозуміти основне становище автора, характер та тенденцию працї. Кс. Заленский ще незгірший польський патріот, тож і не схоче бути гіршим Kulturträger-ом на Руси, анїж иньші „всепольські“ історики. Ті прикмети звільняють нас від полєміки з автором сеї працї, закроєної, як видно, на дуже широкі розміри. Зазначимо тільки виводи і спосіб його дослїдів у тих питаннях, що дотикають нашої історії, полишаючи на боцї все иньше. В діяльности польських Єзуїтів пропаґанда на Руси грала велику ролю, тож і кс. Заленский мусить доволї часто дотикати сього питання дещо основнїйше. Обіймає він у сїм томі час між 1609 р., себто бунтом Зебжидовского, і 1648, себто смертю Владислава IV. Перша дата виходить у автора епохальною, хоч і як мало має в собі епохальних прикмет. Друга має безперечно більше прав до такої ролї.

Свою історию Єзуїтів подає нам автор на дуже широкім підкладї полїтичної історії Польщі. Він тут навіть дуже балакучий, говорить широко про такі події, що з Єзуїтами не мають нїчого спільного, і говорить доволї прімітивним, подекуди хронїкарським способом поруч із грубими блудами. Задля того паралєльного трактовання полїтичної історії і діяльности Єзуїтів можна розділити замітки і виводи автора про Русинів і їх справи на дві части: ті що дотикають полїтичного становища Руси-України і ті, що представляють нам церковні відносини, чи там боротьбу Русинів із Єзуїтами на церковному поли. Так теж і зберемо найважнїйші погляди кс. Заленского, підчеркуючи і характеризуючи їх тільки, а полишаючи на боцї довшу полєміку з ними, як також усї його блуди, що не належать до польсько-руських відносин.

З першого розділу працї один уступ (4) присвячений відносинам Річипосполитої до українського козацтва. Автор жалує дуже, що Жиґмонт III і недбалість соймів „дозволила вирости козацькій своєволї в силу“ (18). Нещастє лежало на його думку головно в тім, що козаки спричиняли війни з Туреччиною. Виходить так, що як би не українські козаки, то Польща й Туреччина жили б між собою у найбільшій згоді. З другого боку не видно тут розуміння, що боротьба з Татарами, за тим і Турками, була одним із найперших і найжизненнїйших потреб українського народа. У автора одначе найважнїйшим мотивом козацько-татарської і турецької боротьби виходить таки те, що правительство не платило козакам означеної оплати, а бідні козаки мусїли се відробити на иньшім місци. Зерно правди єсть у тім толкованню козаків, одначе нїяк не можна назвати того головною (навіть єдиною) причиною козацьких походів на Чорне море. Так само татарські напади на Польщу не були відплатою за ті походи. Нерозуміннє автора козацьких відносин лежить ще в тім, що

він т. зв. Баторієву реформу має за епохальну подію і признає її орґанізацию 6.000 козаків (18). Сю казку слід би вже раз закинути!

Одно лиш тут справедливо замітив кс. Заленский, хоч се навіть стоїть у певній суперечности до висше наведених поглядів його на ролю козацтва. Він дивуєть ся дуже, чому польські полїтичні сфери не „вирубували Татарів із Криму“ (25), навіть не мали такої сьвідомої цїли; тимчасом переведенє сього завдання принесло б для Польщі необчислені користи. Ся замітка вповнї вірна, і кс. Заленский міг би з того зрозуміти, що козацтво краще бачило інтерес України від Жиґмонта III, „королят“ і сойму. Але на иньшім місци виходять у нього козаки такими, що приносять самі шкоди для польської полїтики. Се йому також не перепиняє впасти ще в иньшу подібну суперечність. Закинувши в однім місци Польщі за Жиґмонта III крайне нерозуміннє полїтичного свого інтересу супроти Татар, кс. Заленский у другім найспокійнїйше в сьвітї обкидає всякими закидами Владислава IV за його пляни турецької війни, що мала як раз на метї займити передусім Крим (367). Найбільше йому не подобалось се, що сей король хотів уступками на церковнім поли приєднати для сього пляну український нарід. Через своє релїґійно-національне засліпленнє кс. Заленский не міг добачити розумної полїтичної гадки у воєнних плянах Владислава IV. В разї потреби уміє автор покликатись навіть на християнський закон — не воювати, а любитись (383).

Але не тільки в сім предметї осуд кс. Заленского виходить невірним, — скільки рази діткнеть ся він „козацької справи“, не може вдержатись на становищи спокійного дослїдника. Козаки, підіймаючи стяг оборони православної віри, не мають що чинити, як тільки jątrzyć i burzyć lud (57), хоч рівночасно не бере їм дуже за зле, коли виступають проти Жидів (60). Не розуміє тут автор і сеї цікавої прояви, що козаки стають ворогами головно унії, коли супроти латинства поступають з певною толеранциєю. Се підносить кілька разів автор, одначе не може, чи не хоче зрозуміти полїтичної сторони сеї справи. Рівночасно не може теж дарувати кор. Владиславови IV за його уступства православній церкві для приєднання козаків для своєї полїтичної цїли: нїяке дїло, нїякий плян того короля не знаходить у автора признання, хоч би навіть заслугували того з кождого боку. За те у Жиґмонтї III старав ся він знайти як можна було найбільше позитивних прикмет характера. Так само брат Владислава, Ян Казимир, виходить ідеально, бо, звістно, був Єзуїтом.

Полишім на боцї становище автора в иньших полїтичних питаннях, скільки вони не належать до нашого народа, а перейдім до головної справи у працї кс. Заленского — релїґійної, і ролї Єзуїтів у ній.

Що найбільше нас ударяє у праці кс. Заленского — то його фанатична релїґійна нетолєранция. Ведений релїґійною нетолєранциєю і фанатизмом автор поповняє цїлий ряд дивних суперечностей, фалшів і дивоглядів. Передусїм дуже сильно відбиває та його глибока і щира неприхильність до одного з найблагороднїйших польських королїв, Владислава IV, за те одно, що визначав ся певною релїґійною толєранциєю. Видко, католицькому духовному не можна здобутись на обєктивне трактованнє відносин поодиноких вір із собою. Як із одного боку усе, що виходить з боку некатолицького, у нього підпадає строгому осудови, так із другого боку, те самісїньке дїло, зі сторони католицької, стає добром, коли воно звернене проти іновірцїв. Возьмім приклад. За Жиґмонта III відбирано діссідентам правною і неправною дорогою церкви і добра, бо колись вони були католицькі; „права католиків до своїх давних костелів і дібр були ясні і непередавнені“ — усе було по справедливости. Автор посуваєть ся до чисто „єзуїтського“ викруту, що се навіть було „добродійством для діссідентів“ (ст. 43), бо охороняло їх від тих насильств, яких допускалась розфанатизована католицька людність супроти протестантів (44). Та цїлком на инакшім становищи стоїть кс. Заленский, коли говорить про унїю і православну церкву. Він признає, що унїятські епіскопи насильно забирали церкви і добра — але се чинили вони добре і справедливо, дарма, що й православні могли мати непередавнені права. Не бачучи навіть правної підстави для підпирання того погляду, хапаєть ся автор цїлком сьвідомого иньшого софізму, висловленого Потїєм, а се фіктивних прав фльорентийської унїї в Польщі (54). І від того моменту унїя у автора правна, а православна церква неправна і всякі змагання останньої до поправи свого становища виходять у нього бунтом, неправністю, ворожнечею і т. ин. Автор не цїлком скриває велику аґресивність унїятських епіскопів, що мали поміч сьвітського уряду, наводить навіть дуже сильні приклади й сучасні голоси самих Поляків (ст. 59, 67 й ин.) про гнетеннє православних. Усе те одначе знаходить у нього повне оправданнє — бо тут змагано... до спасення душ! Що більше автор часто закидає Жиґмонтови III, що не дав оборони для унїятів супроти православних (50), а зараз потім признає, що 1621 р. в руках унїятів було 2169 церков, а в руках православних тільки 1089! (62). Конституция 1607 р. про релїґійні руські справи виходить у автора „незрозумілим новим блудом“ задля цїлком (z gruntu) хибних поглядів православних. Неподобають ся йому навіть слова конституциї як „давні права“ православної церкви і руский нарід „mere religii greckiej“ (50).

Автор признає кілька разів, що унїя була ненависна не для самих тільки православних, але й для католиків, навіть лат. духовенства.

Наводить голоси з того боку навіть дуже різькі, як прим. Юрія Збаразкого (ст. 67), Вінц. Древіньского (59), одначе минає їх без роз'яснення і без погодження з иньшими своїми гадками. Взагалї можна підозрівати, що кс. Заленский прихильник фільософічно-суспільної теориї про боротьбу за істнованнє і в нїй признає всякі способи можливими, коби тільки мати на оцї спасеннє душ тих, що того собі не бажають. Він не стараєть ся навіть виправдати инакше поступовання римської церкви, уніятських єпіскопів і Єзуїтів.

Авторови треба признати одну заслугу: він цїлком виразно зазначає социяльні мотиви в релїґійній боротьбі на Руси. Він наводить промову Потія на соймі 1600 р. про православних: „Простим людям у брацтвах дали епіскопську власть; й отсе хлопство у своїй простоті присвоїло собі такий уряд, що не зважає анї на епіскопів, анї на панів“ (59). Так само відомі йому голоси такі, як комісаря Оборнїцкого 1621 р. про небезпеку социяльної війни при релїґійній боротьбі (61). Та понад усе важнїйші у нього слова кардинала Ludovisio: „Ми, що не заложили собі нїчого иньшого, як тільки спасеннє душ, мало дбаємо про те, чи православні стануть латинниками чи уніятами“ (61).

Не станемо тут довше займатись такою cause jugeé, як мучеництво Йосафата Кунцевича, подвигами Потїя, Рутского й ин. Становище автора з гори може бути знане супроти сих угодників і супроти rozwścieklonej tłuszczy schizmatyckiej (63).

В §. 11 розбирає автор закиди, чинені Єзуїтам, що „перетягали“ Русинів на латинство. Для нього справа дуже ясна: Єзуїтам „усї огляди, мотиви, полїтичні і національні цїли були чужі; ті полишали вони королеви, соймам і полїтикам. Для себе глядїли вони тільки працї для божої слави і спасення душ Русинів, що були в блудї, темнотї“ і т. ин. Виходячи з того становища, з огляду на малу популярність унїї, Єзуїти думали, що краще буде Русинів приймати безпосередно до латинського обряду. Се не дїялось „із неохоти до грецького обряду або задля охоти польщити Русинів, але задля ревности про спасеннє їх душ“ (71, 72 й ин.). Автор признає навіть социяльні користи для Русинів із такої переміни. Так само не може бути мова про те, щоб Єзуїти переводили руську молодїж у своїх школах на латинство — се чинили самі ученики, пізнавши сьвітло правди (73, 80) і т. ин. Такі викрути треба назвати тільки софістериєю, більш нїчим. Не поможе тут пояснюваннє автора, що в тій цїлій акциї Єзуїтів не було нїякої національної пропаґанди, анї навіть полїтичної. Стара пісенька! Тимчасом кождий поважний історик не зробить нїякої есенціональної ріжницї між релїґійною загорілїстю і національним шовінїзмом. Сї дві ідеї й тепер покривають ся майже вповні, а в історнї були вони результатом тих самих социяльно-полїтичних і психольоґіч-

них причин. Ріжниця між ними головно є що до часу, а не що до самого єства.

Звістно, що єзуїти не держались навіть постанов і наказів римської курии у справі переходу Русинів на латинство. Автор лагодить сю справу дуже зручно: буля Климента VIII (1595) хоронила уніятів перед примусом, але не боронила їм переходити на сей обряд добровільно (ст. 78). Ну, а хтож докаже, що був коли який примус? Все було добровільно (81). Що до булї Урбана VIII (1624 р.), що виразно заборонювала всякий перехід уніятів на латинство, автор поступає собі також дуже зручно: єзуїти не держались її, бо Жиґмонт III не позволив проголосити сеї булли в Польщі. Отже єзуїти, залежні безпосередно від папи, не могли держатись волї Риму (79). Се дуже сильний арґумент! Хоч на иньшім місци сам автор говорить инакше (84). Що більше, автор не обурюєть ся цілком на Жиґмонта, що поправляв непомильність папи, уважаючи сей декрет за шкідний для католицької церкви: він видимо притакує такому поглядови. Для нас се зрозуміле: дорадниками короля в тій справі були єзуїти, хоч того признати боїть ся автор. За те автор не уміє скрити вповнї свого погляду, що латинський обряд супроти уніятського ritus superior (81).

Дивувати може обєктивність католицького духовного, коли автор признає часам Жигмонта спокійні релїґійні відносини, а за часів Владислава rozruszały się tylko i huczały fale namiętności religijnych wstrzymywane długo pobożną ręką Zygmunta (352). Так само дивувати може, навіть ще більше, ось який висказ автора: „З другого боку єзуїтам, як і нунциєви de Torres, досить було, коли маґнат чи шляхтич виконував ревно практики католицької віри, а жертволюбним був на костели і монастирі, щоб замкнути очи на його хиби горожанської чесноти і полїтичні блуди“ (ст. 387).

Одначе найвиразнїйше виступає кс. Заленский у своїм характері у IX роздїлї своєї працї про „невдалі проби Владислава IV заспокоїти неуніятів“. Король для своїх полїтично воєнних цїлей, задля свого релїґійного „індеферентизму“ і „зухвалих“ домагань козацтва постановив завести згоду (по авторовому waśń) на соймі 1632 р. Сам виступив в обороні своїх проєктів і висказав кілька дуже бистроумних полїтичних гадок, як те що унія не має маси народа за собою, що православних треба заспокоїти в огляду на Москву і козацтво і т. ин. Для автора одначе усе те було ділом шкідним для сьвятої справи. Він іде тут за поглядами тодїшнїх єзуїтів. Коли король дав духовній анкетї кілька питань у тій справі, між иньшими найголовнїйше: чи lege permissiva має бути дозволений неуніятам спокій і релїґійна безпека? — тодї єзуїт Ленчиский відповів на нього простим: нї, бо православна

церква не дістала ніяких привілеїв від папи! (396 і дальше). Автор очевидно стає на тому самому становищи. Як звістно, пацифікациї 1632 р. римська пропаґанда не приймила, хоч сам папа Урбан VIII мав дещо відмінні погляди, так Владислав IV міг перепертиˌ забезпеченнє православній церкві у конституциї 1635 р., а в привілею міг навіть покликуватись на повагу папи.

Хоч пацифікация не принесла згоди, та дала все таки яку-таку правну основу для православної громади. Більше не допустило тодїшнє лат. духовенство, нунций і єзуїти, що безнастанно протестували проти нарушення прав католицької віри. Для автора одначе вся вина по стороні короля: як би не його пацифікация, все було би як найкраще. Він навіть складає на короля ті всї кривди, яких зазнавали уніяти. Ото від короля набрало ся того духа лат. духовенство і почало „поневіряти уніятським духовенством“ (409), наслїдком чого були постанови варшавського синода 1643 р. і поступованнє холмського епіскопа Пясецкого, що спихали уніятів до ряду напів невірної громади. Автор проливає сльози над тим пониженнєм, але за все винує короля (411), дарма, що й Рим не инакше дивив ся на уніятську церкву.

Такі то головні погляди кс. Заленского на польсько-руські відносини першої половини XVII ст. Нерозуміннє, софістерия і крутарство, суперечність, релїґійний фанатизм і національна нетолєранция — характеризують їх і дають авторови місце серед плеяди сучасних польських істориків. *С. Т.*

Н. Оглоблинъ — Красноярскій бунтъ 1695—1698 гг. Къ исторіи народныхъ движеній XVII вѣка (Журналъ министерства народнаго просвѣщенія, 1901, май, ст. 26—69).

В тих часах, коли на Україні і в Московщинї проявлялись еманципацийні рухи народнїх мас проти гнетучого суспільно полїтичного режіму, польсько-шляхотського чи московсько-царського, — також у далеких сибірських кольонїях у т. зв. служилих людей слїдно широко розповсюднений дух звернений проти тодїшньої адмінїстрацийної системи, особливо проти воєвод, що були начальниками сибірських городів і їх залог. Сї воєводи допускались великих надужить — анальоґічних до господарки московських воєвод на Україні — не тільки на некористь ріжних тубольців, але й т. зв. боярських дїтей, козаків і засланої людности. Ті надужитя викликали безустанні протести, „чолобитні“ до Москви, а навіть бунти: козаки, головно старшина, скидали воєводу з уряду, вибирали власну судову управу, доки не дістали нового воєводи. Такі бунти тревали отже доволї коротко, тільки деякі велись роками. До таких довгих належав т. зв. красноярський бунт, тому, що був

звернений проти чотирьох по порядку воєвод. Недбалість та упертість уряду були причиною сеї тревалої опозициї, що доходила до обложення зненавиджених воєвод у замку, а навіть до небезпеки смерти. У сїм бунтї брали також участь „Черкаси", себто Українцї, загнані у Сибір. Вони переважно держали сторону воєводів, глядячи у них ласки для себе. До них належав Василь Многогрішний, брат гетьмана Дамяна. Але й по сторонї опозиціонїстів не хибувало Українцїв. Їх участь дає право сьому рухови й на нашу увагу.

Причиною сього аж 3-лїтнього красноярського бунта були надужитя воєвод: Алексїя і Мирона Башковских Федора Тутолміна і Семена Дурново. Надужитя їх були переважно материяльного характера: грабіжи тубольцїв і козаків, нелюдське переслїдуваннє противників; доходило до того, що воєводи ворожим ватагам Кірґізів продавали оруже та амуніцию, а проти них висилали своїх противників у невеликім числї. Автор розвідки називає сей бунт одною із прояв народнїх рухів XVII ст. Анальоґія ся одначе дуже слаба. Сибірські бунти, специяльно красноярський, мало тільки мали социяльного, тим меньше полїтичного характера; і сей був звернений майже виключно проти осіб, а не проти загальних порядків. Якоїсь загальнїйшої социяльно-полїтичної думки тяжко доглянути, принаймнї автор нам не подає того. Роля маси людности була теж більш пассивна, хоч прихильна опозициї. З тої то причини сього бунту годї назвати подібною революциєю, які діялись у XVII ст. на Українї, або й у Московщинї. Що правда, иньші сибірські бунти бували деколи більш революцийні від красноярського. *С. Т.*

Матеріалы для исторіи экономическаго, юридическаго и общественнаго быта Старой Малороссіи, издаваемые подъ редакціей Н. П. Василенка, вып. I — Генеральное слѣдствіе о маетностяхъ Нѣжинскаго полка 1729—1730 г., Чернигів, 1901, ст. 417 малої вісїмки.

Мусимо горячо повитати се видавництво — перше археоґрафічне видавництво для Лївобічної України, яке завдячуємо чернигівському земству, взагалї визначному своїми видавництвами: воно засноване й виходить як додаток до Земского Сборника Чернигівської ґубернїї. Досї вийшло два томики, під поданим в горі загальним титулом, і треба побажати, щоб воно перетворило ся в правильне, періодичне видавництво, без всякої принагідної залежности від особи редактора, чи його специяльних звязків з земською орґанїзациєю. Думаємо, що коштів Чернигівського земства може вповнї вистати на правильне публїкованнє й далї таких томів, а иньші земства наші повинні піти за його прикладом.

Але що до способу ведення самого видання мусимо висловити кілька дезідератів з нагоди досі виданих томів. Насамперед, за мало бачимо наукового апарату: всім томі вступна замітка дає поясненнє про ґенеральне слїдство України, але не подає тих детальнїйших вказівок про слїдство Ніжинського полку, які конче булиб потрібні кождому, хто береть ся до сеї публїкациї. Рукопись видано зовсїм in crudo. Документи, прилучені до слїдства, друкують ся в порядку рукописи, по особам властителїв, без хронольоґічного порядку. Показчиків нема. Нарештї — за першим томом, зайнятим Ніжинським полком, надіяли ся б ми видання иньших полків, натомість в II томі автор дає вже зовсїм иньшу память, і ми зістаємо ся в непевности — чи буде поведене далї виданнє слїдства, чи воно й сей раз урветь ся на Ніжинськім полку?

М. Г.

Р. Барсовъ — О духовной цензурѣ въ Россіи (Христіанское Чтеніе 1901, V с. 691—719, VI с. 966—998, VII с. 108—230, VIII с. 238—257, IX с. 390—404).

В сій чималій статї д. Барсов, відомий вже автор кількох наукових праць з історії Синоду (напр. його Синодські інституциї давнїйшого часу, потім Синодські інституциї теперішнїх часів) дотикаєть ся історії духовної цензури в Росії, яко одної з компетенций Синоду. В передмові автор висловляє таку надію, що його історичний, на підставі документальних дат зладжений огляд духовної цензури кине певне сьвітло і на деякі хиби, коли вони є і в сучаснім станї духовної цензури. Отже автор, очевидно, виходив у своїм плянї від сучасної її орґанізациї. Самий зміст статї подаю по роздїлах автора, занотовуючи близше те що, має більшу вагу для нас...

I роздїл. — Потреба цензурного нагляду в крузї віроучення й церковної морали. II Провідні вказівки для цензурної справи в посланнях та прикладї св. апостолів. III Цензурні досьвіди давньої вселенської церкви. IV Заходи й способи цензури в давнїй руській церкві: тут піднесене істнованнє в давнїй руській церкві індексів — катальоґів та показчиків шкідливих, апокрифичних книжок; виключеннє з загального уживання та заборона читання й переховування тих книжок під грозою кари дають авторови причину піднести, що й давня наша Русь не цурала ся, принаймні в загальнім розумінню, того що ми в наші дні вважали за духовну цензуру; заборона читання і списування деяких книжок і нагляд духовних осіб за переписувачами — ось що становило цензуру в ті давні часи. V Способи цензурування книжок після заведеня друку в Росії: від початку друку до скасовання патріархату в Московщинї друкованнє книжок пра-

вило ся з благословення церковноі висшої власти й за дозволом світського уряду; приставлені до книжної справи робітники служили замірам уряду, що державав книжну справу в своїх руках; приватних видань не було, тому не почувало ся потреби в специяльній цензурній орґанїзациї.

VI Духовна цензура в перші роки істновання синоду — синод в перших кроках своїх видав постанову, щоб московську друкарню й славяно-латинські школи та „всякое въ оныхъ правленіе“ взяти під догляд духовному синодови. Потім зауважив він, що крім Петербурга та Москви істнували друкарнї в Київі при Печерській Лаврі та в Чернигові при Троїцькому манастирі, також по иньших місцях; що в Києві й Чернигові книжки друкували ся лише за дозволом манастирського уряду, „въ чемъ есть многое неисправленіе“. Через те вийшов наказ, аби без дозволу Синоду ніде нїяких книжок не друкувати, а 21 липня 1721 р. заведено було при Синодї осібну контору для нагляду друкарень з синодським совітником Гаврилом Бужинським (вихованець київських шкіл) на чолї, котрому надано титул „протектора школъ и типографій“. З тим настав лихий час для українських друкарень, що повинні були висилать усї книжки, що йшли до друку, в петербурську контору „исправленія ради и согласія съ великороссійскими“. Зразу українські друкарнї уникали сього, але далї мусїли покорити ся, бо їм грозили ся, штрафували, а навіть грабували. Так забрано всякі друкарські інструменти в Чернигові й заслано до Москви, і через те чернигівська друкарня загинула. Бужинський, сам Українець, не милував свого рідного. Через руки його переходили ріжні, як церковно-релїґійні, так і сьвітські книжки, переклади з мов чужих, то́-що. Його тодї вважали мужем великої ерудициї.

VII Круг дїяльности синодської цензури — незабаром одначе цензурна контора була скасована, Бужинського відставлено, і 18 липня 1725 р. цензура знов перейшла під загальний догляд синоду. Українським друкарням трохи полекшало. Київська друкарня (чернигівскої вже не було) одержала право „друкувати як перше чи з великороссійських чи з иньших ориґіналів“ й мати своїх цензорів — двох печерських монахів. Та скоро виявило ся, що зібраннє всеї цензури (як для релїґійних так і для сьвітських книжок) в синодї обтяжує дуже його, через те він почав просити, аби дозволено було йому „контору переводческую учредять“, а при нїй скільки потрібно буде перекладачів та цензорів тримати й під їх доглядом усї книжки друкувати. Докладнїйший проєкт в сїй справі зложив синод в 1756 р., але висший уряд не спочував, видить ся, такому проєктови й обговорений скілька разів він опісля все таки не перейшов в життє. VIII Орґани цензурної дїяльности Синоду :

тут бачимо, що книжки для розгляду доручали ся всяким цензорам, переходили через багато рук, були виправлювані довго, старанно, не тільки з боку змісту, але й викладу, а врешті таки нераз здавані в архив. Не рідко траплялo ся так з книжками церковно-релїґійного змісту такими напр. як Твори св. Кипріяна, єп. картаґінського (1771 р.), Прольоґи, Пандекти й ин. IX Участь Синоду в цензурі сьвітсьих книжок ще більш дражлива була синодська цензура на книжки сьвітського змісту, через що приходило ся її заводити часті суперечки з Академією наук, яка брала ся за видаваннє наукових книжок. Особливе підозріннє викликали в цензурі астрономічні книжки, де говорило ся про численність сьвітів, про систему Коперника і т. и.; вони звичайно затримували ся. X Перехідна пора духовної цензури (від 1771 до 1783 р.) — тодї підвалини синодської цензури начеб то похитнули ся, бо з'явили ся крім урядових друкарень і приватні, а з тим і осібні цензорі, але відомий процес Новікова, сполошивши уряд, вернув духовній цензурі її попередню силу.

XI Заведеннє цензури для видаваних в Росиї й вивезених зза кордону книжок: 16 вересня 1796 р. Катерина II видала наказ „учредить цензуру", зложену з одної духовної й двох сьвітських персон, в обох столицях — Петербурзї й Москві (під доглядом сенату), в Ризї, в Одесї й на Поділю — в Радивилові при коморі, — кудою єдине дозволено привозити закордонні книжки. Заразом визначано й штати (етати) для цензорів. Перші цензури були заведені 16 вересня в Петербурзї, Москві й Ризї. Лише 11 лютого 1798 р. вийшов наказ завести цензуру в Радивилові, з трох членів: одного цивільного — від сенату, другого — ученого — від академії наук, третього духовного від синоду. Синод звернув ся тоді до браславського єпископа Іоанникія, аби сей вишукав кандидата та цензора серед свого черного чи білого духовеиства, а як би не знайшов, то вдав ся до київського митрополита. Митр. Єротей поручив протоєрея київського флоровського манастира Атанасия Лагановського; його іменовано цензором й дано помешканнє в Почаївськім манастирі. По наказу 17 цьвітня 1800 року усї краєві цензури повинні були підлягати петербурській. Але 1802 р. всї сї нові цензурні інституциї скасовано: книжки пішли вільно зза кордону. Аж 9 липня 1804 р. мінїстер осьвіти Завадовський подав Александрови I меморіял про уставленнє цензури й штат цензурного комітету. З того часу сьвітська цензура відділена від духовної. Заведена 13 марта 1799 р. задля цензури духовних книжок специяльна цензура в Москві й лишила ся й на потім. Про се розповідає розділ XII: про заведеннє духовної цензури в Москві.

На сім кінчить автор свою статю, і невідомо дійсно, чому далї не провадить свого розслїду. Те що є, то варто уваги, бо оперте дійсно на архівних жерелах, писано коротко й ясно. Тільки не можемо сказати, щоб автор, відповідно до свого завдання, осяг таке осьвітленнє річи, якеб показало й хиби сучасного стану духовної цензури". Він викладає дуже обережно, нїчого не критикує, не підкреслює, тим то й мало осьвітлює .. *С. Г.*

И. Лучицкій — Крестьяне и крестьянская реформа въ восточной Австріи (Кіевская Старина 1901, книжки за март і май).

Ми здержували ся з обговоренєм сеї працї київського професора, дожидаючи її закінченя, та з незвісних нам причин вона увірвалась якось на самім вступі: як російська „Исторія мысли" пок. Лаврова так таки й не дійшла „до чоловіка", так і праця проф. Лучицького про знесенє панщини в українсько-руських землях Австрії (бо їх головно мав він ни метї) урвала ся не довівши ті краї навіть до Австрії. Приходить ся дуже пожалкувати, бо проф. Лучицький — один із спецiялистів селянських відносин у добі переходу з феодально-патрімонiяльних до лїберально-капіталїстичних відносин і нема сумніву, що до історії панщини й її знесеня в східно-австрийських краях має відповідне підготовленє. Певно, для повного вичерпаня предмету не можна обійтись без визисканя урядових архівів, отже що до Галичини: у Львові не лише архіву Намісництва, але також краєвої табулї та прокураторії скарбу, а у Відні старої Hofkanzlei і ріжних спецiяльних мінїстерств. Ми знаємо, що проф. Лучицький зібрав деякий рукописний матеріял, а спеціяльно визискав т. зв. теку Країньского, що переховуєть ся в рукописнім відділї біблїотеки Оссолїнських у Львові і якої часткове використуванє розпочав був пок. Остап Терлецький (Іван Заневич) у своїй працї, друкованій у „Житю і Слові", а потім окремою книжкою. Але сей матеріял, хоч і який цінний, се тілько крапелина в морі, тай то крапелина не зовсім чиста. Ми знаємо на певно, що пок. Країньский, віддаючи свої папери до біблїотеки Оссолїнських, уперед пересортував їх, а дещо, що „не надавало ся до публичного вжитку", заховав у себе. Многоцінний матеріял, що тикаєть ся остатнїх літ панщини в Галичинї, містить у архіві львівського Намісництва т. зв. тека архикнязя Фердинанда; ті папери мав у руках, але не використав, др. Бр. Лозїньский, пишучи біоґрафію Ґолуховского. Та сяк чи так, ми не сумнїваємось, що коли не повнотою матеріялу, то ширином погляду та критичностю в користуваню матеріялом і в осьвіт-

люваню фактів проф. Лучицький був би перевершив иньших дотеперішних робітників на тім полї.

Та частина працї, що опублїкована доси, се початок розвідки про панщину й її знесенє на Буковинї. Подавши короткий критичний огляд дотеперішнїх праць про сю тему (розд. І) автор у розд. II дає досить докладно написаний образ житя селян під молдавським володїнєм, детально зупиняючи ся над розбором т. зв. хризова Ґіки з р. 1766, що був вихідною точкою для пізнїйших законних постанов у селянській справі за Австрії. Образ сей доповнює розд. III, у якому специяльно обговорено аґрарні відносини селян і те непорозумінє що до прав селян, яке внесли Нїмцї, не знайомі з відносинами краю. Надїємось, що проф. Лучицький на сих вступних розділах не зупинить ся і поведе свою працю далї. *Ів. Франко.*

Prof. Dr. Raimund Fr. Kaindl — Die Bukowina in den Jahren 1848 und 1849 (Oesterreichisch Ungarische Revue, Bd. XXV, 1899, ст. 221—230, 274—322).

Отся інтересна праця подає декілька важних причинків до історії Буковини, опертих по части на архівних студіях, по части на визисканю сучасних часописей, брошур, памфлєтів та живої традициї. Повної моноґрафії тих бурливих часів автор не міг дати, бо головна часть буковинського краєвого архіва з тих лїт була йому неприступна. Для нас деякі розділи працї проф. Кайндля мають особливий інтерес, подаючи інтересні епізоди з нашого народнього руху в тих часах.

У першім роздїлї подає автор нарис адмінїстрацийного відділеня Буковини від Галичини. Русини були противні сему відділеню, та до нього перли Румуни і православна єрархія з митрополитом Гакманом на чолї. В другім роздїлї оповідає автор про знесенє панщини на Буковинї. Знесенє панщини в Галичинї патентом з 17 цьвітня 1848 р. викликало занепокоєнє серед руських селян на Буковинї; люди й тут не хотїли робити панщини; пани пробували силувати їх буками, але нарештї уряд боячись більшого заколоту в серпнї оголосив знесенє панщини, фактично в пору, коли селяне вже не робили її; тим то й розпоряджене, оголошене д. 9 серпня, заявляє, що панщина має перестати з днем 1 липня. Один із клясичних прикладів тогочасного безголовя.

В роздїлї третім подано звістки про буковинських послів до віденської конституенти, вибраних у липнї 1848 р. Їх було 7 селян та один міщанин із Черновець. У Віднї всї вони голосували в справах аґрарних радікально, між иньшим против удїленя панам відшкодованя за знесенє панщини, лиш один стримав ся від поданя голосу.

Четвертий, менше важний для нас розділ оповідає забавну історію народної ґвардії в Чернівцях, яка тут була лише комедією і не відіграла ніякої ролї.

Найширший та найважнійший для нас пятий розділ праці проф. Кайндля — про Лукіяна Кобилицю. Кобилиця був послом до віденського сойму 1848 р., а вернувши в падолисті, по збомбардованю Відня до дому, зробив між Гуцулами русько-кімполюнґського округа рухавку на тлї аґрарнім, якою нагнав не мало страху дідичам Румунам. Д. 29 падолиста против нього вислано компанїю війська до Селєтина, яке вернуло аж 28 грудня. Румуни кричали, що Гуцули грабують, мордують і хочуть війти в порозумінє зі збунтованими Мадярами. Проф. Кайндль на основі автентичних сьвідоцтв збиває сю леґенду, якій давав віру прим. і Федькович, що в своїй поемці про Кобилицю змалював сього депутата явним союзником Угрів („Угри волю добувають, добудуть і нашу"). Автор вказує на той важний факт, що хоча угорські повстанцї зимою 1848—49 р. три рази впадали на Буковину, а один раз просто навіть в околицю Селєтина, обхоплену ніби то „бунтом", то про те не було випадку, щоб Гуцули давали їм поміч, тай із свого боку повстанцї поводились з Гуцулами як з ворогами, розбивали їх хати, забирали худобу і т. и. Кобилицю зловлено аж 27 цьвітня 1850 (радше 1849!) року, а 1851 р. його суджено в Чернівцях воєнним судом і засуджено — на місяць вязницї, найкрасший доказ безпідставности криків про його мадярофільство та державну зраду. Проф Кайндль подає також одну народню пісню про Кобилицю, записану ним. Ми надїємось дещо детальнїйше обробити на сторінках „Записок" сей інтересний епізод, і при тім опремо ся крім матеріялів вишуканих проф. Кайндлем не деяких рукописних, неприступних йому. *Ів. Франко.*

Dr. Bronisław Łoziński — Agenor hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich, Льв. 1901, стор. 288.

„Піднесенє низького рівня полїтичної осьвіти суспільности — говорить др. Лозїньский в передмові до своєї праці, — річ великоважна для суспільности, що живе в нормальних условинах, а для нашої в виємковім положеню подвійно жизненна. Така осьвіта повинна обіймати не лише познайомленє з державно-правним устроєм монархії, взагалї з конституцийною будовою держави, парляментарними урядженями і репрезентацийними тїлами в державі і в поодиноких краях, конституцийними правами й обовязками кождого горожанина держави... Доконче потрібне також історичне поглубленє та доповненє того знаня в тім значіню, щоб

розповсюджене було знанє краєвих і звязаних з ними державних справ у цілім ході їх розвою, а не лише в теперішнім стані, в їх звязках одних з одними, а не лише в відривках.

„Найліпшим способом доповненя полїтичної осьвіти в тім зазначенім історичнім напрямі був би ряд моноґрафій про тих наших визначних державних мужів та горожан, що в пору мертвецького абсолютизму австрійського стояли на публичній арені, розвивали публичну діяльність де і як лише могли, діяльність більш оборонну нїж завойовну (zdobywczą), а дочекавши ся нарештї лїпших часів узяли ся зараз до позитивної (dodatniej) працї, та ще за житя, але вже в пору уступленя з поля дочекали ся того, що з під їх рук виросли сильні підвалини для тої блискучої „народово автономічної“ будови, що на склонї столїтя переміпила Галичину на найсильнїйшу для нинїшнього поколїня твердиню польщини, а заразом на підпору ворожої для неї колись, а тепер поєднаної держави“.

Сей троха придовгий цитат із передмови дра Лозїньского до його книжки про Ґолуховского показує найлїпше його мету й провідні ідеї. Він бажає в своїй книжцї дати одну з таких моноґрафій „народово-педаґоґічного“ характеру, бажає в ґр. Ґолуховскім показати першого й чільного героя в тій схарактеризованій тут діяльности, того, що „з під його рук виросли сильні підвалини теперішньої блискучої народово-автономічної Галичини“. З тою оговоркою треба розуміти все те, що говорить автор про „історичне поглублене та доповнене“, про звязок біоґрафії з усіми справами „державними й краєвими“. Автор не має на метї дати справдї повний і історичним інтересом, бажанєм обєктивної правди подиктований малюнок розвою краєвих і державних відносин, серед яких жив і працював ґр. Ґолуховский. Його книжка — то радше полїтичне vademecum для тих людий, що вважають за найвисший вицьвіт полїтичного розуму — робити карієру як австрийські урядники і рівночасно грати ролю великих польських патріотів. Ґолуховский справдї був і буде великим взірцем і вчителем таких людий; під пару йому може стати хиба Земялковский, який, надіємось, дожде ся також моноґрафії з під пера дра Лозїньского. Ґолуховский зрештою о стілько висший від Земялковского, що нїколи не лякав ся бути непопулярним у своїх земляків, коли тимчасом Земялковский усе плив на хвилях популярности, поки не заплив щасливо до пристанї мінїстерства без теки.

В дрі Б. Лозїньскім лучать ся щасливо з талановитим правником і публїцистом — галицький (виразно, галицький, а не австрийський!) урядник (автор був старостою і радником намісництва і за часів Баденївської ери вийшов на пенсію) і польський шляхтич. Сї дві прикмети конче треба мати на оцї, оцїнюючи його книгу. Инакше важко буде

зрозуміти його становище в найріжнїйших справах, порушених у книзї, а головно — його абсолютно апольоґетичне становище супроти Ґолуховского. Анї одної тіни, анї одної хоч би й як слабенької неконсеквенциї у свойого героя він не допускає. Користуючись величезним архівним материялом, який, на жаль, у нас доступний лише виємковим вибранцям, автор вибирає з нього лише те, що йому потрібне для його цїли, промовчуючи иньше, цитує як можна найменше документів (з виємком елябоératів самого Ґолуховского), а заступає голос тих автентичних сьвідків власним розумованєм. Так само й посторонню лїтературу, що моглаб послужити до змальованя часів і відносин, автор майже не визискує; з виємком кількох книжок: Гельферта, Роґґе[1]) і ще двох трьох, що доторкають ся безпосередно особи Ґолуховского, автор або не знає, або вмисно не використовує величезної лїтератури про 1848 рік і про пізнїйші часи. Де Ґолуховский у якім рефератї виступав у оборонї галицької шляхти, се для автора велике геройство і доказ великого полїтичного розуму; змаганя иньших верстов, міщанства, селянства, духовенства для нього не істнують. Автор не дає повної біоґрафії свойого героя, не показує нам його роду, молодих лїт, шкільної осьвіти, вдачі та уподобань. Як для правдивого арістократа чоловік починаєть ся тілько від барона, так для дра Лозїньского Ґолуховский починаєть ся лише від ґубернїяльного радника. І як для правдивого бюрократа сьвіт інтересний лиш о стілько, о скілько він істнує в актах, реляціях, промеморіях, інтіматах та циркулярах, так і др. Лозїньский будує фіґуру й заслуги свойого героя лише з тих паперових інґредієнций. Витворенє польської бюрократії в Галичинї на заміну нїмецької — се одна з найбільших заслуг ґр. Ґолуховского і др. Лозїньский підносить її з повним ентузіязмом. По його думцї „hr. Gołuchowski... okryty sławą twórcy i niezrównanego mistrza zorgarnizowanej z obywatelskich żywiołów i obywatelskim duchem ożywionej administracyjnej szkoły urzędniczej“ (стор. 108). Та коли про давнїйшу бюрократію галицьку, рекрутовану переважно з Нїмцїв і Чехів, др. Лозїньский справедливо говорить, що вона була не лише чужа краєви, але надто „politycznie (?) i moralnie znikczemniała“, що суспільність бачила в нїй „synonim brutalnej samowoli“, то історик, пишучи 50 лїт пізнїйше, по випробуваню нової бюрократії зі школи Ґолуховского повинен би був хоч одним натяком піднести, що для галицької суспільности, руської й польської, ся нова „полїтична“ бюрократія являєть ся коли не більшим, то певно не меньшим лихом. Се нераз під-

[1]) Тай то йому трапила ся неприємна річ, що поклав жерелову, на архівнім матеріялї оперту книгу Гельферта на рівнї з поверховою, з публїцистичних статей зложеною компіляциєю Вальтера Роґґе.

носили і дуже досадними цифрами та фактами ілюстрували не які будь аґітатори, а такі талановиті та тямучі люди, як нпр. Ст. Щепановский і всї ті, кому приходилось чи то в полїтичних, чи в шкільних, чи в промислово-економічних справах зачепити руки о нинїшню „автономічно-народову“ адмінїстрацийну машину в Галичинї.

Та перейдїмо до детального огляду змісту книжки. Вона складаєть ся з шістьох роздїлів: 1) ґр. Ґолуховский у роках 1846—1848, 2) Вацлав Залєский і ґенерал Гаммерштайн, 3) ґр. Ґолуховский в боротьбі з ґенералом Гаммерштайном і серед стану облоги, 4) ґр. Ґолуховський і руська справа, 5) економічні справи, 6) полїтична дїяльність ґр. Ґолуховского. На жаль, нї про одну з тих справ, які порушено в тих роздїлах, автор не дає ясного і повного понятя; про все пише так, як коли б обертав ся до публїки, яка знає ті річи вже дуже добре, а він потребує тілько тут і там доповнити те знанє, скоріґувати якусь хибну опінїю, а головно — піднести в тій справі ролю і заслуги свойого героя.

І так зараз у першім роздїлї на перший плян висуваєть ся справа т. зв. реґуляциї панщини, доконаної в р. 1846 наслїдком памятної різнї. Автор заявляє, що для сеї справи в архіві львівського намісництва є пребогатий і прецїкавий матеріял, зібраний ще ґенерал-ґубернатором архикнязем Фердинандом д' Есте, але з усього того матеріялу він цитує лише votum separatum Ґолуховского, а зрештою задовольняєть ся звичайними у польських шляхтичів фразами, що катастрофу 1846 р. викликала нїмецька бюрократія, що вона палаючи ненавистю до польської шляхти, систематично бунтувала проти неї селянство і псувала віковічну гармонїю між хатою й двором, і що власне ся полїтика бюрократії, а не які будь иньші причини, сплодила легкодушне скасованє панщини, що принесло Галичинї необчислені шкоди. Підносячи кілька разів історичний звязок подій 1848 року з подіями 1846 р. автор з обережністю гідною лїпшої справи оминає змальованє подій 1848 року, львівських розрухів у марті й цьвітню, часткових забурень по селах, дїяльности Ради Народової, Байрату, Руского Собору, Związku Ziemiańskiego, польської праси і т. д. Розумієть ся, що не змалювавши того тла, на якім могли-б єдино бути зрозумілі й деякі кроки Ґолуховского і поступованє Руської Ради Головної, автор уміщує ті вирвані епізоди, так сказати, в пустій просторони і таким робом знаходить можність цїлком виправдати Ґолуховского, заперечуючи прим. фактови, що він у марті 1848 р. перший радив Стадіонови видвигнути против польської революцийної пропаґанди льояльних Русинів. Др. Лозїньский горячо боронить Ґолуховского против того підозрїня, висловленого Відманом у його біоґрафії Фр. Смольки, а властиво поновленого лише, бо воно було голосне вже в цьвітню 1848 р. Тимчасом факт ініціятиви ґр. Ґолуховского був по-

твердженйй і з руського боку в далеко катеґоричнїйшій формі, буцїм то Ґолуховский сам особисто намовляв Русинів, щоб орґанїзували ся і промовляв по руськи на „сьвятоюрських вечерах“ (про се були надруковані в „Мирі“ спомини очевидця о. Гушалевича). Загалом ся справа вимагала би далеко докладнїйшого виясеня, нїж їй дає Лозїньский (стор. 130—133); самим резонованєм тут нїкого переконати не можна.

І другий розділ, що оповідає виключно події 1848 року, має той сам характер неорґанїчного представленя річи. Автор уживає не мало бистроти й догадливости, щоб сконструувати істнованє вже майже зараз по вибуху революциї сьвідомого пляну реакциї, формальної конспірациї проти свободи й прав народів, конспірациї зложеної з трьох мужів: Віндішґреца, Радецкого й Єлячіча, а кермованої архикнягинею Софією. Доказу на істнованє такої конспірациї др. Лозїньский не дає й не може дати; факти з весни й лїта 1848 р. досить виразно промовляють против того; сьвідомо і з певним пляном поступає реакция аж від вересня. Алеж розвій революцийних рухів у Австриї сам показував реакциї дорогу. Не представивши сього боку справи др. Лозїньский знов може сьміло городити такі нїсенїтницї, як те, що в Галичинї властиво Русини були деструкцийним елементом, що Руска Рада Головна своїми зачіпками викликала занепокоєнє у Поляків і побіду реакциї й т. и. Тут він властиво повторяє лише думки самого Ґолуховского, який у своїх меморіялах до Відня в 1850 і 1859 роках не вагав ся денунціювати Русинів яко партію, що „підчас полїтичних рухів 1848 і 1849 р. ц. к урядови робила значні трудности“ (див. меморіял Ґолуховского з р. 1859 в книжцї: Die ruthenische Sprach- und Schriftfrage in Galizien, Lemberg 1861, стор. 268).

Досить комічне вражінє робить розділ III. Автор з емфазою говорить про боротьбу Ґолуховского з ґенералом Гаммерштайном, немов справдї там була якась боротьба з обопільним напруженєм сил і ризиком. На дїлї ся боротьба зводить ся до кількох урядових реляций та реклямаций; Ґолуховский раз загрозив був дімісиєю, але швидко запевнивши собі плечі і впливи при цїсарськім дворі позбув ся Гаммерштайна з краю. Боротьба чисто бюрократична, де опущене сакраментального, лише для „кованих“ бюрократів зрозумілого слівця „Note“ на урядовім актї підносить ся до ступня великого тріумфу. Про стан краю в часї реакциї, про її вплив на селянство, на міста, на економічне й духове житє людности глухо в книжцї дра Лозїньского. Діяльність Ґолуховского в ту пору — ряд епізодів, а властиво ряд урядових актів, яких зміст автор переповідає, на скілько вони не надто дразливі і кінчать ся тріумфом його героя, або покриває діскретним мовчанєм, коли вони більше неприємні, як прим. справа Юлїяна Ґосляра, повішеного в Віднї.

Найцїннїйший у цїлій книжцї дра Лозїньского, а заразом найцїкавійший для нас четвертий роздїл, де говорить ся про ролю, яку Ґ. відіграв у справі руській 1849—1850. Розуміє ть ся, про вдумуванє в інтереси руської народности, в становище та мотиви поступуваня руських проводирів у тих часах у дра Лозїньского нема анї мови. В його очах Русини — element odśrodkowy, відриваючи ся від польщини тим самим шкодять Австрії, і всї заходи руських інтелїґентів коло збереженя національної окремішности та самостійности були тілько „judzeniem“, „podburzeniem“, службою реакциї та ґерманїзациї. Хоч і як би хто невисоко ставив характер і заслуги таких мужів, як Куземський, Яхимович, Гр. Шашкевич, Малиновский і инші, то тепер, прочитавши оповіданє дра Лозїньского про ті систематичні та ненастанні денунцїяциї, очорнюваня та інсінуациї, які слав про них до Відня Ґолуховский від 1849 р., мусить почути для них певну пошану. Тілько тепер явить ся нам зрозумілим, яка сила пхала тих людий в обійми русофільства, яке несумлїнні полїтики в роді Ґолуховского зараз же підхапували, прибільшували в десятеро і визискували на некористь усеї руської людности. В тім роздїлї маємо оповіданє про справу подїлу Галичини на східну й західну, про справу націоналїзациї, зглядно польонїзациї галицьких шкіл і нарештї про звісну „азбучну війну“, себто проєкт Ґолуховского та Черкаского завести латиньске абецадло в руських книжках. Др. Лозїньский користує ть ся й тут богатим архівним матеріялом і визискує його хоч односторонно (голосів з руського боку не наводить зовсїм), та все таки на стілько щедро, що можемо бути йому вдячні за ті цитати. Правда, й тут він дає пізнати, як богато інтересних відомостий, не визисканих ним, можна би ще видобути з тих архівів, і велить побажати, щоб доступ до них як найшвидше був відкритий комусь, хто більше дбав би про цїлу, повну, історичну правду, а не про апольоґію якоїсь одної особи, одного соціяльно-полїтичного напряму.

Не менше інтересний, хоч і з иньшого погляду, роздїл V працї дра Лозїньского — про економічні справи в 50-их роках, а власне про справу індемнїзациї, сервітутів і пропінациї. І тут автор не щадить Ґолуховскому найвисших похвал, так що справдї зовсїм не зрозумілим мусить видати ся той сумний стан, до якого після таких побід та здобутків за 50 лїт дійшла Галичина — зарівно селянство, як міста й сама шляхта. І коли автор з емфазою говорить, що лише оглядности Ґолуховского удало ся в 50-их роках уратувати галицькі лїси перед захланністю селян, то історик мусить пожалкувати, що в другій половинї XIX в. не знайшов ся нїхто, хто був би вратував їх перед неситістю шляхти.

Кінчить автор свою працю (очевидно лише першу частину її, до р. 1860) оглядом полїтичних здобутків Ґолуховского в часї його першого

ґубернаторства в Галичинї. Здобутки ті полягали на проложеню польському елементови, польській шляхтї стежки до повного запанованя в Галичинї. Двох випробуваних способів ужив для сього Ґолуховский — притягаючи шляхту до урядової служби, зближуючи її до цїсарского двора, а з другого боку представляючи впливовим сферам польський елемент яко єдино надійну підпору трону, а людові, специяльно руські елементи яко сили ворожі, непостійні, похопні рівночасно до социяльної революциї й до служби Росиї. Се були щеблї, що довели галицьку шляхту до її нинїшнїх впливів і значіня, а Галичину до її нинїшнього злиденного стану. Заслуга дра Лозїньского, що змалював нам Ґолуховского як творця тої полїтики й тої системи; польський історичний фаталїзм і тут, як у стількох иньших випадках, показав ся в нерозуміню консеквенций старої польської приповідки про male parta.

Др. Ів. Франко.

Alexander Skórski — Eużebiusz Czerkawski, jego życie i działalność pedagogiczna. Przyczynek do historyi rozwoju szkolnictwa. Zeszyt I. Львів, 1898, 144 стор.

Евзебій Черкавский, Русин з роду і один із головних діячів польонїзациї галицьких шкіл, один із батьків того системи, що спиняє успішний розвій нашої національности в Галичинї, не дождав ся і мабуть не дожде ся повної і на широкім тлї часу й обставин змальованої біоґрафії. Русини покрили його память заслуженою погордою, а Поляки, використавши його за житя, забули його ще перед смертю так само основно, як його союзника Савчиньского, як стільки иньших ренеґатів. Отся недокінчена книжка, се невеличка памятка, здвигнена Черкавському рукою одного з немногих вдячних йому учеників. Автор написав її користуючись недрукованими споминами Ч—ого та друкованими працями й промовами покійника. Звертаючи головну увагу на діяльність Ч—ого на полї педаґоґії (як учителя, інспектора та референта шкільних справ у соймі — річ доведена до 1870 р.), автор лишає на боцї полїтичний бік тої діяльности, глубші мотиви, які кермували нею, і проходить по при важку траґедію житя Ч-ого зовсїм не підозріваючи її істнованя.

За деталями орґанїзаций, реляций та розпоряджень шкільних автор не показує нам нїчого більше; де сягає до голосів праси, там бере лиш те, що говорить корисно про його героя; поставитись критично до його роботи та до матеріялу, який має під рукою, навіть не пробує. Ролю, яку відіграв Черкавский у памятній руській „азбучній війнї“, збуває

коротко; ширше обговорює голосну в своїм часї справу побитя Ч—ского молодїжю в Кракові за заборону сьвяткованя памяти Міцкевича, і виказує, що справа полягала на помилцї і що Ч—ский не забороняв обходу Інтересний факт: Черкавский у початку 60-их років серед Поляків мав славу завзятого ґерманїзатора; не лише польські патріоти в Кракові кинули ся на нього з палицями та з окриками „Kijem Niemca!“ — і у Львові польська молодїж робила йому котячі серенади та вибила вікна. Русини вчасно зрозуміли його лїпше і вважали польонофілом, а опублїкована Русинами книжка „Die ruthenische Sprach- und Schriftfrage“ у-перве відкрила польській публїцї очи, що той ненависний їй нїби ґерманїзатор — властиво горячий поборник інтересів польщини. Сам Ч-ский у своїх споминах стверджує, що від часу опублїкованя сеї книжки опінїя серед Поляків почала звертати ся на його користь (Skórski, op. cit. 47—48).

Як краєвий інспектор ґімназияльний мав Черкавский славу надмірно острого і вередливого урядника, був пострахом молодїжи й учителїв. Як професор унїверситету він не визначав ся нїчим, не мав нїякого впливу на молодїж, був урядником, а не вчителем, тай ученість його була якась мертва, бюрократична. Як правдивий ученик і креатура Ґолуховского він усю свою силу поклав на реорґанїзацию галицького шкільництва в польськім дусї і пізнїйше на оборону доконаного дїла, не лякаючись на тім шляху бути иноді непопулярним. Русини, яких він завзято й систематично поборював і в соймі і в Радї державній, платили йому за се сердечною ненавистю; мірою її може служити епіґрама зложена з приводу надїленя його ордером:

Że Czerkawski krzyżyk dostał,
Nie dziwuj się kmotrze:
Dawniej wisiał łotr na krzyżu,
A dziś krzyż na łotrze.

Книжка д. Скурского буде пожиточна всякому, хто схоче займати ся історією галицького шкільництва в XIX в. Для житєписи й характеристики Черкавского було-б дуже пожаданим опублїкованє його споминів у повній основі; доповнити-ж їх і змалювати вповні характер його дїяльности могли би тільки архівні матеріяли львівського намісництва та віденських мінїстерій, але таких пошукувань д. Скурский не робив.

Ів. Франко.

А. Папковъ — Церковно-общественные вопросы въ эпоху Царя Освободителя (1855—1870), Спб. 1902, ст. 184.

Д. Папков в сїй книжцї дотикаєть ся рухливої, творчої, ідейної пори в історичнім житю российського суспільства — славних „шість-

десятих років", коли внутрішне суспільне життє в Росиї плило швидкою, бурливою течією, коли реформи заступали ся реформами, новини йшли за новинами, коли говорили й писали палко, сперечали ся завзято, робили жваво, коли справдї, як каже один сучасник, „почував ся зріст землї руської".

Суспільна течія захопила й ту верству, котра з давних давен, мов заплїснїле болото, стояла, жила, млїла, не маючи продухи анї приступу сьвіжого повітря, — росийське духовенство. Під той час, завдяки заходам росийського уряду протягом півтора столїтя, українське духовенство вже зрівняло ся з великоросийським в однім сумнім морально-суспільнім станї. В загальнім руху суспільних верств заворушило ся й духовенство, бажаючи полїпшеня свого стану. На зустріч йому спочуваючи в сих бажаннях його, йшли й иньші верстви суспільства, розбуджуючи його, підбадьоруючи, так що питанє про полїпшенє стану духовенства зробило ся якийсь час загальною „злобою дня". Розглянути докладно історию розвою сього питання — се вимагало-б великої працї, на підставі урядових архівів та студий сучасної лїтератури й публїцистики. Д. Папков не претендує на таке широке осьвітленє річи, він дотикаєть ся йно головнїйших точок сього питаня, він бере дещо, робить витяги з відзивів видатнїйших діячів, чи з духовенства, чи з урядничих верств, чи з публїцистики, й порівнює їх. Видно при тім, що дечому він спочуває, дещо хотів би гудити, але взагалї нерішучо виявляє свої думки і не робить докладних критичних уваг.

Наслїдком того всього ми маємо в працї д. Папкова неповний і досить блїдий історичний нарис, переважно — збірник сучасних гадок що до зазначеного питаня. Збірник сей одначе має свій інтерес: цікаво прислухать ся до ріжних голосів діячів „шістьдесятих років", які не стратили своєї ваги й задля наших часів. Для перегляду подаю титули роздїлів:

I. Змагання росийського суспільства до реформ в урядовім та суспільнім устрію (Росиї); голоси суспільства й уряду; голос з високости царського трону (Олександра II); голоси поважнїйших архипастирів. II. Прояви серед висшого духовенства й сьвітських переднїйших людий сьвідомости про потребу церковної реформи. III. Питанє про реформу в церковно-суспільних справах у лїтературі й часописях, прояви співчутя в світських верствах до долї духовенства. IV. Розбудженнє думки про важне суспільне значіннє „православного приходу" й „православного братства" (лапки автора); відродженнє „православного приходу"; питаннє про „приход" в пору визволення кріпаків. V. Приватна ініциятива в розбудженню „парафіяльної самостійности" й заклацанню „православних брацтв". З сих роздїлів довідуємось,

що думка про відрожденнє приходів, як самостійних суспільних одиниць, і братств, як користних задля церкви орґанізаций, оперла ся на історичні спомини про діяльність парафіяльних громад та братств України. Перші спомини про се подала в 1857 р. книжка сьвященника Івана Флєрова: „О православныхъ церковныхъ братствахъ, противоборствовавшихъ уніи въ юго-западной Россіи въ XVI, XVII и XVIII столѣтіяхъ“. Чимало голосів почуло ся за відродженнєм сих давнїх інстітуций: хотіли поширить виборне право парафіян і перевести виборний прінціп в усїх справах духовенства. В комісиях для внесення крепатцтва пропоновано зробити „приход“ адміністраційною одиницею селянського уряду, замісь механїчного нагромадження кількох чужих межи собою приходів в одну „волость“. Поки що, чи мали справдити ся такі думки в урядових реформах чи нї, вони почали виконуватись у приватних гуртках серед осьвічених людий, як духовних так і сьвітських. Почали заводити ся братства при церквах з релїґійно-гуманїтарними завданнями. Так було в Петербурзї й иньших більших містах. Почали відроджувати ся братства по парафіях Київської епархії, особливо заходами митр. Арсенія (з 1860 р.), а на Поділю за еп. Ірінарха (1863 р.) Проф. Коялович своїми лекциями про українські й білоруські брацтва підохочував публїку. Оголошували ся відозви, аби записувати ся до брацтв „Західньої Росиї“, складати дарунки й жертви для них; справдї дарунки посипали ся чималі. За вдоволеннєм потреб готових уже братств, на решту жертв заснували нове братство на Волинї в Острозї. Але політичні й клерикальні тенденциї, які лежали в сих заходах, брак правдивого духа свободи, котрого не було анї в урядових, анї в церковних орґанїзаторах сього руху, не дали справдї розвинути ся сим брацтвам — зістали ся вони переважно мертвими інституциями.

VI. Заведеннє осібного „присутствія“ задля справ православного духовенства. VII. Думки висловлювані в лїтературі та в часописях що до питання про полїпшеннє церковно-суспільних справ: про материяльне полїпшеннє долї духовенства, реформу духовних шкіл, справи духовної адмінїстрациї, суспільне становище духовенства й розширеннє його горожанських прав (тут між иньшим іде мова про справу вибирання духовенством ближчого свого уряду, яке насамперед завело ся в Київщинї, в Полтавщинї, далї в Харківщинї й иньших місцях). VIII. Урядовий голос про „самостійність і самодїяльність“ православних парафіяльних громад (розуміє ть ся голос мінїстра внутрішних справ Валуєва з 10 марця 1863 р. про те, що варто було-б підживити самостійність і самодїяльність парафіяльних громад: вони могли-б запомогти й духовенству, що парафіяльні сьвященники не урядники, які одержують платню від держави й авансують з посади на посаду,

що межи ними й „громадою“ повинні бути певні звязки, аби парафіяне брали свобідну участь в справах церкви й клїра. Гадки в лїтературі про права й управу парафій; обіжник смоленського епископа (про затаюваннє клїром і старостами церковних сум). Статті Ів. Аксакова в церковно-парафіяльних справах (по стороні автономії парафії).

IX. Заведеннє братств і приходських попечительств; хиби закону про „приходські попечительства“; заклик Ів. Аксакова до всього православного суспільства (в справі виявлення хиб практичного переведення закону про „попечительства“); дві видатнїйші статї про приходські попечительства. (Одна проф. К. д. академії Ів. Малишевського 1878 р. „О церковно-приходскихъ попечительствахъ“, друга невідомого автора в Бесѣдѣ 1872 р. т. XII: „Вопросъ о церковно-приходскихъ попечительствахъ“; в обох статтях поліпшеннє добробуту духовенства ставить ся в залежність від відновлення „приходу“, яко суспільно-адмінїстрацийної й юридично автономної одинниці; особливо горяча була друга стаття: автор горячо виступає проти бюрократизму епархіяльного уряду, що нищить усяку вільну ініциятиву). X. Статті Д. Ѳ. Самаріна: „Приход“. Зменьшеннє числа приходів і голоси проти сього; проханнє московського ґубернського земського зібрання 1880 р. про признаннє за „приходами“ прав юридичної особи і неґативна відповідь синоду та обіжник його з 20/IV, 1900 р. Невдатний захід до затвердження за православними церквами права на свобідне набуваннє нерухомої власности.

Під кінець статті автор робить виводи з піднесених ним гадок і збирає думки та бажання, висловлені ним по части в його попереднім викладі. Він жалкує, що кращі гадки, публїковані в 60-х роках про поліпшеннє стану духовенства, про автономію парафіяльної громади не пішли на увагу урядового „присутствія“ й воно обмежило ся утвореннєм штучних, бюрократично скомпонованих попечительств, що зразу-ж таки викликали ряд непорозумінь, особливо по части церковно-економічній та грошовій, і принесли замісь згоди й спокою незгоду межи духовенством і мирянами, та й до сеї пори ледве волочать своє замлїле життє.

Автор гадає, що слабкий розвій парафіяльних попечительств залежить від заборони їм (по закону 1864 р.) завідувати й заряджувати церковно-громадським майном та доходами, що признаннє за ними сього права приведе до реставрациї парафії, яко юридичної особи, й тільки ся реставрация поставить на твердий ґрунт церковно-громадське житє в Росиї.

Чи справдї? Нам здаєть ся, що причини мертвоти не тільки приходського, а і взагалї церковного житя належить шукати глубше, й такі поверховні зміни не потраплять віджити „православного приходу“.

С. Г.

R. F. Kaindl — Die Juden in der Bukowina (Sonder-Abdruck aus B. LXXX, N. 9 des „Globus“).

— Aus der Volksüberlieferung der Bojken (Sonder-Abdruck aus B. LXXX, N. 10 des „Globus“).

— Das Osterfest in der Bukowina (Beilage zur Allgemeinen Zeitung. München, 1901, N. 79).

— Die Majki-Nauki, Waldfräulein der Bojken und Huzulen. Ein Beitrag zur vergleichenden Volkskunde (Beilage zur Allgemeinen Zeitung. München, 1902, N. 110).

— Die Namengebung der Ruthenen (Wiener-Zeitung, 1902, N. 26—27).

Проф. Кайндль, знаний уже добре нашим читачам із праць, обговорюваних давнїйше на сторонах „Записок“, опублїкував тепер знов кілька нових статей, над якими хочемо тут спинити ся.

Переглянемо всї працї по черзї.

Перша праця — про буковинських Жидів — дотикає нас тільки посередно, на скільки Жиди жиють між Русинами і мають на них який вплив або навпаки — через те й не будемо затримувати ся довше над нею тим більше, що автор не звертає уваги в сїй працї на обопільні впливи з виїмком кількох слів, що виказують руський вплив на бесїду Жидів. Він застановляєть ся в працї тільки над числом буковинських Жидів від часу прилученя Буковини до Австрії аж до останнього перепису населеня, а дальше наводить деякі обряди і звичаї жидівські та приповідки, не вичерпуючи очевидно предмету, через що й праця не має характеру якоїсь цїлости.

Що до числа Жидів, то з статї довідуємо ся, що в 1774 р., в часї окупациї Буковини Австрією, було там лише 300 жидівських родин; вісїм лїт пізнїйше, 1782 р. зросло се число до 1112 родин, та наслїдком специяльних розпоряджень для Жидів, виданих цїсарем Йосифом II, виеміґрувало того самого року 365 родин, а остало ся лише 747. Та й ся цифра мусїла в коротцї поменшати. В 1783 р. вийшло нове цїсарське розпоряджене, в якім між иньшим сказано: „Mit den Juden ist in dem gefassten System fortzufahren und müssen dieselben entweder gute Handels- und Handwerksleute werden, oder dem Ackerbau sich widmen; im Gegenteil sind sie aus dem Lande zu schaffen“. Наслїдком сього в 1785 р. число жидівських родин змалїло до 175 і се найнизша

цифра, яку Жиди коли небудь виказували в Буковині. Від того року цифра їх знову зростає безнастанно, а в 1890 р. числено їх уже 82.717 душ.

Вплив руської мови на жидівську — зглядно на німецький жарґон, яким говорять буковинські Жиди — дуже інтересний, як се видно з тих невеличких прикладів, які наводить д. Кайндль. Варто було б проте, щоби сїй темі присьвятив хто окрему розвідку. Ми повторимо тут дещо за д. Кайндлем. Brunnen називаєть ся по жидівськи керниця; tränken — pojen; Kot — bołoty; rote Rüben — bereckes; Säule — stip; Deichsel — dischil; Leiter — drabene; Leichse — lischnie; Kartoffel — barabules; Zaun — płojt; Hutweide — tołoke; Schmied — kowal; Stier — buhaj; Schober — stojg; Futter — paschy; Spreu — połowy; Wagner — stelmach; erdrosseln — zadischen; gefüttert — vehodowet; zermalmen — zerkrischen; pfänden — zaberen; abfüttern — popasen і т. д. Поодинокі реченя в сїм жарґонї виглядають ось як: Die Küh möig pasen auf der toloke; nem die dijnice ün werst die Küh dojen = Die Kuh möge weiden auf der Weide; nimm den Melkkübel und wirst die Kuh melken. — Man lewadkale hob ich güt ausgehnojet = Mein Grundstückchen habe ich gut gedüngt. — Der dischel ist schwach, dü sollst hallmowen = Die Deichsel ist schwach, dy sollst (den Wagen) hemmen. — Die loschekes führ aran in die kiznie, der kowal möig se kowen = Die Pferde führ hinein in die Schmiede, der Schmied soll sie beschlagen і т. д.

У другій праці — про Бойків — застанавляєть автор над назвою Бойків, при чім покликуєть ся на відповідні праці проф. Верхратського, дра Франка і дра Охримовича, а опісля наводить деякі їх віруваня при будові хати, в часї Йордану, в день сьв. Юрія, Андрія, Івана, на Різдво й ин., згадує також про мавки, про опришків, про останки комунїстичної господарки і про пожитє свекра з невісткою. Для нас Русинів ся праця не приносить багато нового, але для Німців, і взагалї для ширшого культурного сьвіта вона безперечно інтересна і певно буде належно оцїнена.

Третя статя — про великоднї сьвята на Буковинї — невеличка, але дуже гарна і цїнна головно з тої причини, що зібрано в нїй незвичайно багато матеріялу так, що нема в нїй нї одного зайвого реченя, яке було-б непотрібне, або щоби не подавало чогось цїкавого. Автор починає свій опис шутковою недїлею і кінчить на третїм дни сьвят, при чім не поминає нїчого важнїйшого. Таких оброблених статий на ріжні теми з царини нашого фолькльору належало-б бажати як найбільше. Завважимо надто, що хоч у наголовку названо великдень на Буковинї, то мова в праці майже виключно про буковинських Русинів.

Иньшого характеру четверта, також невеличка статя, про мавки або русалки. Автор цитує вправдї на початку подібні божества ріжних народів, але опісля не згадує про них, а паралєлю перетягає тільки між мавками і сербськими вілами. Чому як раз вибрав він останнї для паралєлї, а поминув усї иньші, того з працї не можна вирозуміти. Належить завважити також, що матеріял, зібраний про мавки, дуже скупенький, через що говорить ся в статї більше про віли, нїж про мавки, хоч повинно-б бути навпаки. На нашу думку статя була б далеко гарнїйша і користнїйша, коли-б автор не був вдавав ся в порівнаня, а подав за те більше матеріялу про мавок, оперши сь при тім на иньших давнїйших працях, от хочби на Афанасєві, про якого він мабуть не знає, бо нїде його не згадує.

У пятій статї розбирає автор номенклятуру Русинів, вказує на її ріжнородність і на замішанє в науцї, яке з тої причини панує, та пропонує зі свойого боку уживати постійно назви Русин, руський (Ruthene, ruthenisch) для цїлої нациї, не виключає одначе для ясности епітетів, як українські, галицькі, буковинські, угорські, американські Русини. За те противить ся, щоби нашу нацию означувати термінами Українцї, Україна. Тому, що порушена автором справа досить важна, мусимо сказати про неї кілька слів від себе та висловити свій погляд на сю квестию.

Вперед мусимо розріжнити тут дві річи: як ми називаємо себе самі і як нас називають иньші народи. Кожда мова ставить певні вимоги до назв, уживаних у нїй, але взятих звідки індe. Через те ріжні народи можуть нас ріжно називати, хоч у дїйсности — що до нас — воно й не так. Трудно нам наказати приміром Мадярам, щоби нас звали инакше, як звуть: kisorosz (чит. кішорос). Русин, що не знає мадярської мови, а вводить сю назву, певно не догадаєть ся, що то про нього бесїда. Але нам нема до сього нїякого дїла, як нас хто зве; нам важнїйше, як ми себе самі звемо. Коли нашому сусїдови чи чужинцеви взагалї буде залежати на докладности, то він називаючи нас, мусить до нас стосувати ся, але не ми до него. Ми не маємо нїчого проти того, щоби Нїмцї називали нас Ruthenen; що д. Кайндль говорить, мов би то Русини, бодай значна часть, ту назву відкидали, бо вона має в нас погірдливе значінє, то мусимо запримітити, що таке значіннє має не нїмецьке слово Ruthene, тільки уроблене з того руське „рутенець“, яке означає чоловіка з „передпотоповими“, як у нас кажуть, поглядами. Назви Ruthene ужиє кождий Русин, говорячи по нїмецьки, не вважаючи її для себе образою. Ми не видимо одначе зла й в тім, коли нас хто зве по нїмецьки Russinen, що трафляєть ся досить часто, особливо новійшими часами. Ся назва може навіть більше

подобати ся як перша тому, що вона близша до свойого первовзора. Надіємось також, що замішаня в тім не буде, коли раз напишеть ся Ruthenen, а раз Russinen, бо кождий інтелїґентний чоловік зрозуміє, про що тут розходить ся. Волимо одначе все таки, щоби нас по нїмецьки називано Ukrainer, а то з причин, які наведено понизше.

Д. Кайндль повстає проти терміну Українцї головно тому, що він походить від назви краю. Він каже: „Nie mache man ohne Noth einen Landnamen zum Bevölkerungsnamen“. Забуває одначе при тім, що й назва Русин походить не від чого иньшого, як від краю Русь, який вправдї нинї на ґеоґрафічній картї Европи не істнує, але колись істнував. А кілько иньших народів поназиваних від країв і се не шкодить нїкому? Згадаймо хоч би Італїйцїв, Ішпанцїв, Американів, Бразилїйцїв і т. и. Чому-ж і нам не називатись Українцями тим більше, що головне gros нашої нациї в российській Українї, з якою вяжеть ся не тільки наша історія, але й цїла культура. Гадка, немов то назвою України обіймаєть ся тільки невеличка теріторія в Росиї, не має оправданя, бо ся назва вже розширена майже на цїлу теріторію, заселену нашим народом у Росиї. Нинї нїхто не скаже в нас, що сей чоловік приїхав із Волинї, Подїля, України, і т. и. тільки взагалї з України. А коли так, то чому меншість має накидати назву більшости, а не навпаки?

Неодностайність термінольоґії для означеня нашої нациї й не дивна тому, хто обізнаний з нашою історією. Наш нарід оселений на великій теріторії; поодинокі його галузи належали здавна і належать нинї до ріжних орґанізмів полїтичних і в історичних часах мало коли творили полїтичну цїлість. Через те й трудно було виробити ся одностайній назві, але се ще не перешкоджує тому, щоби вона виробила ся в будучности. Д. Кайндль дивуеть ся, що в самих виданях Наук. Тов. ім. Шевченка істнує ріжнородна термінольоґія[1]; але він не звертає на те

[1]) Офіциальна назва, прийнята в видавництвах Наук. тов. ім. Шевченка та і в значній частинї иньших видавництв — „Україна-Русь“ або „Русь-Україна“, „Українсько-руський“, в значінню: українська Русь, український Русин, для відріжнення від иньших Словян, що прикладають до себе руську назву — Руси Московської, Білої. Там, де непорозумінню нема місця, може бути уживана для короткости проста назва Русь, Русин. Просте „український“, поки ще не утерло ся вповнї в значінню национальної назви, може де що дивно звучати, приложене до часів давнїйших, але для новійших часів вповнї може уживати ся в значінню „українсько-руський“. Для тїснїйшого означення нашої Руси слово „український“ вповнї надаєть ся, бо як раз з „українською“ частиною нашої теріториї й народа звязаний наияснїйший проблиск нашої национальної сьвідомости й народньої сили (в XVII в.), тому воно й було від початків нашого відродження уживане в лїтературі. Нинї воно уже усьвячене нашою культурною історией. *Ред.*

уваги, що деколи вона таки мусить бути, бодай до якогось часу. Він повстає проти назви „Малороси“ (Kleinrussen“) тому, що вона книжна, штучна. Дуже справедливо і ми не шафуємо сею назвою, та вона має своє деяке оправданнє в істнованню назв Велико- і Білоросів: для протиставленя до певної міри може уживати ся назва Малоросів, хоч ми її не хвалимо. Анальоґічних випадків дало-б ся навести й більше.

І ще з одної важної причини мусимо ми приняти назву Українців, якої не знає д. Кайндль і не натякає на неї. Відома річ, що в нас істнує партія, яка відповідно до обставин і окруженя називає себе Русинами і „русскими“, себто Росиянами, при чім опираючись на подобі виразів баламутить навіть народ, перетягає його в свій табор і силує ть ся його зросийщити, видаючи навіть російські брошурки для цього. Коли в нас утреть ся термін Україна, Українці — наші „русскіе“ не зможуть послугувати ся грою слів; вони мусять тоді отверто піти або сюди, або туди, а се вийде нам тільки на користь. Навіть для сеї одної причини, коли-б иньших не було, ми таки найліпше можемо звати себе Українцями, бодай до часу, поки на сім пункті істнує неясність.

Вкінці ще кілька слів про термін мешканців долин, зглядно рівнин, із яким не може собі дати д. Кайндль ради. У своїх працях називав він Bergbewohner — Гуцулами, Flachlandbewohner — Руснаками. Коли опісля між иньшим і я виказав йому нестійність такої термінольоґії, він признав рацию, але й доси не знає, як називити тих Flachlandbewohner. Отже на се мусимо сказати, що як жителї гір звуть ся Гуцулами, Лемками, Бойками і т. д. так і жителї рівнин мають свої назви льокальні, як: Подоляни, Покутяни, Полюхи і т. д. Такі назви вистарчать для найдокладнїйшого означеня поодиноких наших племен. А загальна назва для жителїв гір — гірняки або верховинцї, долів або рівнин — долиняни. Сї назви ачей вистануть, і клопотати собі голову ними нема що.

В. Гнатюк.

Видання й статї обговорені в сїм томі:

Часописи за р. 1901: Кіевская Старина
Университетскія Извѣстія (київські)
Записки императорскаго Харьковскаго Университета
Труды Кіевской Духовной Академіи
Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости
Волынскія Епархіальныя Вѣдомости
Подольскія Епархіальныя Вѣдомости
Херсонскія Епархіальныя Вѣдомости

Екатеринославскія Епархіальныя Вѣдомости
Кишиневскія Епархіальныя Вѣдомости
Таврическія Епархіальныя Вѣдомости
Черниговскія Епархіальныя Извѣстія
Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости
Курскія Епархіальныя Вѣдомости
Воронежскія Епархіальныя Вѣдомости
Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ
Гродненскія Епархіальныя Вѣдомости
Минскія Епархіальныя Вѣдомости
Литовскія Епархіальныя Вѣдомости
Полоцкія Епархіальныя Вѣдомости
Земскій Сборникъ Черниговской губерніи
Записки Херсонскаго земства

I. Talko-Hryncewicz — Przyczynki do poznania świata kurhanowego Ukrainy, 1900.

Dr. W. Demetrykiewicz — Neolityczne groby szkieletów tak zw. siedzących w Przemyskiem i Krakowskiem, 1898.

— Poszukiwania archeologiczne w powiecie trembowelskim, 1900.

Ф. Свистунъ — Галичина могила, 1901.

К. Харламповичъ — Къ вопросу о просвѣщеніи на Руси въ домонгольскій періодъ, 1901.

И. Свѣнцицкій – Начала философіи въ русской литературѣ XI—XVI вв., 1901.

Г. Ольховскій — Важный моментъ въ исторіи Холмской Руси. Холмскій каѳедральный соборъ до введенія уніи (1'01—1596), 1901.

М. Рудневъ -- Церковное судопроизводство по дѣламъ о расторженіи брака по причинѣ супружеской невѣрности, 1901.

Teka konserwatorska grona konserwatorów Galicyi Zachodniej, I, 1900.

Sprawozdania komisyi do badania historyi sztuki w Polsce, VII, I - II, 1902.

K. Heck — Szymon Szymonowicz (Simon Simonides), jego żywot i dzieła, 1901.

St. Załęski T. J. — Jezuici w Polsce, II, 1901.

Н. Оглоблинъ – Красноярскій бунтъ 1695--1698 гг, 1901.

Н. Василенко — Матеріалы для исторіи экономическаго, юридическаго и общественнаго быта Старой Малороссіи, 1901.

Р. Барсовъ — О духовной цензурѣ въ Россіи, 1901.

И. Лучицкій — Крестьяне и крестьянская реформа въ восточной Австріи, 1901.

R. F. Kaindl — Die Bukowina in den Jahren 1848 und 1849, 1899.

B. Łoziński — Agenor hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich, 1901.

A. Skórski — Euzebiusz Czerkawski, jego życie i działalność pedagogiczna, 1898.

А. Папковъ — Церковно-общественные вопросы въ эпоху Царя Освободителя, 1902.

R. F. Kaindl — Die Juden in der Bukowina, 1901.

— Aus der Volksüberlieferung der Bojken, 1901.

— Das Osterfest in der Bukowina, 1901.

— Die Majki-Nauki, Waldfräulein der Bojken und Huzulen, 1902.

— Die Namengebung der Ruthenen, 1902.

Поправка. На стор. 4, 1 р. з низу падрук. Нїдерлея, треба: Нїдерле.

Inhalt des I Bandes. 1. Die sociale Bewegung der Ruthenen im XIII J., von M. Hruševśkyj S. 1—28; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylśkyj 29—86; 3. Ševčenko's Jugendjahre, kritisch-biogr. Skizze von A. Konyśkyj 87—123; 4. Die ukrainischen Volkslieder in den Gedichten des Bohdan Zaleski, von A. Kolessa 124—208; 5. Ueber die Gründung und bisherige Entwicklung der Ševčenko-Gesellschaft, mitg. von A. Barvinskyj 209—212.

Inhalt des II Bandes. 1. Ueber die alten griechischen Colonien am kimmerischen Bosphorus, von Panačovnyj S. 1—61; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylśkyj (Fortsetzung) 62—113; 3. Messaparat für Uteruscontractionen bei Geburtswehen, von Dr. A. Černiachivśkyj 114—118; 4. Ein Blatt aus der Geschichte Volhyniens im XIV J., von Ivaniv 119—146; 5. Zum Jubiläum I. Kotlarevśkyj's. Desiderata von M. Hruševśkyj 147—161; 6. Wissenschaftliche Notizen 162—172; 7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 173—189.

Inhalt des III Bandes. 1. Ueber einen Phasenindicator und einige mit demselben ausgeführte Messungen, von Prof. J. Puluj S. 1—24; 2. Zur Errinnerung an Markian Šaškevič, von V. Kocovśkyj 25—35; 3. Ševčenko und Mickievič, vergleichende Studie von Dr A. Kolessa 36—152; 4. Dialect der „Samišanci", Beitrag zur slavischen Dialectologie von Prof. I. Verchratskyj 153—210; 5. Wissenschaftliche Chronik, von M. Hruševśkyj 211—221; 6. Historische Notizen von A. Konyśkyj und M. H. 222—231.

Inhalt des IV Bandes. 1. Ševčenko's Jünglingsalter bis zum Loskauf von der Leibeigenschaft (1829—1838), von A. Konyśkyj S. 1—28; 2. Die Agrarverhältnisse in Galizien, Studie von W. Budzynovskyj 29—123. 3. Ueber die symmetrischen Ausdrücke der Funktionswerthe mod-m, von V. Levickyj 124—139; 4. Antrittsvorlesung aus der alten Geschichte der Ruthenen an der Universität Lemberg von M. Hruševśkyj 140—150; 5. Wissenschaftliche Chronik: Jubiläums-Ausgaben zur Geschichte der Stadt Odessa, von J. Andrijenko 151—168; 6. Bibliographie 169—194; 7. Miscellanea 195—200.

Inhalt des V Bandes. 1. Professor Dr. Emilian Ohonovśkyj, sein Leben und seine Werke, von E. Kokorudz S. 1—34; 2. Türkische Wörter in der ruthenischen Sprache, von E. Makaruška 1—14; 3. T. Ševčenko im Gefängniss, kritisch-biographische Skizze von A. Konyśkyj 1—26; 4. Miscellanea 1—19; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neu herausgegebene Denkmäler der altruthenischen Literatur, von M. Hruševśkyj 1—18; 6. Bibliographie 1—90; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—16.

Inhalt des VI Bandes. 1. Ruthenisch-byzantinische politische und commerzielle Verhältnisse im XI und XII Jahrh., von dr. Gr. Velyčko S. 1—36; 2. Bittschrift von Honta's und Zelizniak's Erben, ein politisches Pamphlet, mitgeth. von E. Makaruška 1—6; 3. „Die Magd" (Najmička) von T. Ševčenko, Habilitationsvortrag von dr. I. Franko 1—20; 4. Archiv des s. g. Kronschatzes in Warschau, archäographische Notiz von M. Hruševśkyj 1—4; 5. Pathologische Veränderungen im Hoden bei einigen Infections-Krankheiten, von *** 1—4; 6. Miscellanea 1—12; 7. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1894, 1—38; 8. Bibliographie 1—68; 9. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—5.

Inhalt des VII Bandes. 1. „Adelphotes", griechische Grammatik, herausgegeben in Lemberg im J. 1591, literarisch-linguistische Studie von Dr. C. Studyńskyj S. 1—42; Beschreibung der Burgen Podoliens im J. 1494, mitgeth. von M. Hruševśkyj 1—18; 3. Elliptische Modulfunctionen, von V. Levickyj (mit 2 Figuren) 1—30; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Fortsetzung) 1—28; 6. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—2.

Inhalt des VIII Bandes. 1. Varlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr I. Franko S. 1—38 u. I—XVI, 2. „Lobrede auf Vitovd", einige Bemerkungen über Bestand der ältesten ruthenisch-litthuauischen Chronik, von M. Hruševśkyj 1—16; 3. „Froh tönende Euphonie", ein Lobgedicht, gewidmet dem P. Mohyla im J. 1633, mitgeth. von Dr. C. Studyńskyj 1—14; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Ševčenko, von Al. Konyśkyj, I Theil 1—20; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Schluss) 1—22; 7. Bibliographie 1—64.

Inhalt des IX Bandes. 1. Cathedral-Consistorien in der Ukraine und in Weiss-Russland in dem XV u. XVI Jahrhund., von A. Lotočkyj S. 1—34; „Bittschrift Daniels des Verbannten", ein Denkmal der altruthenischen Literatur aus dem Ende des Mittelalters, von V. Ščurat 1—28; 3. Neovitalismus und seine Irrthümer, von Dr. O. Č. 1—20; 4. Beiträge zur Kenntniss des Baues des Darmkanals von Hirudo medicinalis (mit Illustration), von I. Rakovškyj 1—6; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die Verfassung des Gross-Fürst. Litthauen, von M. Hruševškyj 1—12; 8. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des X Bandes. 1. Beiträge zur Geschichte der Verhältnisse Kaiser Rudolfs II und des Papstes Clemens VIII mit den Kosaken im J. 1593 und 1594, mitgeth von E. Barvińskyj s. 1—34; 2. Varlaam und Ioasaph, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) 29—80; 3. Kirchenregister von Sambor, Beiträge zur Geschichte der Confessionsverhältnisse, mitgeth. von M. Hruševškyj 1—8; 4. Miscellanea 1—14; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 1—12; 5. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XI Bandes. 1. Erste Verbannung des T. Ševčenko (1847—50), kritisch-biographische Skizze von O. Konyškyj S. 1—62; 2. Einige Actenstücke zur Geschichte des Kijever Gebietes, mitgeth. von M. Hruševškyj 1—18; 3. Beiträge zur physikalischen Terminologie, I Theil: Mechanik, zusammengestellt von W. Levyckyj 1—12; 4. Miscellanea 1—18; 5. Wiss. Chronik: Dr. R. F. Kaindls Untersuchungen auf dem Gebiete der ruthenischen Ethnographie, Uebersicht von M. Korduba 1—10; 6. Bibliographie 1—66; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—5.

Inhalt des XII Bandes. 1. Politische Ereignisse in Galizien im J. 1340 nach dem Tode Boleslaus-Georg des II, Untersuchung von Em. Terleckyj 1—26; 2. Beschreibung der Burg von Lemberg im J. 1495, migeth. von M. Hruševškyj 1—12; 3. Drei Lobgedichte aus dem XVI Jahrh., mitgeth. von Dr. C. Studyńskyj 1—32; 4. Ukrainische Kosaken auf dem Kanal von Ladoga, von E. Radakova 1—20; 5. Miscellanea 1—20; 6. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Forts.) 1—26; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—6.

Inhalt des XIII Bandes. 1. Erster slavischer Staat, historische Untersuchung von M. Korduba 1—20; 2. T. Ševčenko's zweite Verbannung (1850—1857), kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—76; 3. Ein Fall von Vesania melancholica, von Dr. O. Č. 1—12; 4. Miscellanea — von M. Hruševškyj 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Fortsetzung) 1—24; 6. Bibliographie 1—50; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des XIV Bandes. 1. Ukrainische Kosaken in Weiss-Russland in den J. 1654—1656, von Em. Terleckyj 1—30; 2. Beiträge zur Geschichte der Zeit des B. Chmelnyckyj, mitgeth. von S. Tomašivškyj, I 1—14; 3. Taras Ševčenko in Petersburg (1858—1859), von A. Konyškyj 1—42; 4. Miscellanea: Einige geistliche Gedichte aus Galizien, mitgeth. von M. Hruševškyj 1—16; 5. Wiss. Chronik; Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—4

Inhalt des XV Bandes. 1. Samuel Kuševič, lemberger Rathsherr und sein Notizbuch, von S. Tomašivškyj S. 1—24; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jahrh., herausg. von M. Hruševškyj 1—48; 3. T. Ševčenko's letzte Reise in die Ukraine (im J. 1859), von A. Konyškyj; 1—35; 4. † P. Kuliš 1—1; 5. Miscellanea 1—8; 6. Wissenschaftliche Chronik: Archäologischer Congress in Riga im J. 1896, von N. Kniaževič, 1—8; 7. Bibliographie 1—60; 8. Bericht über die Ševčenko-Gesellschaft 1—8.

Inhalt des XVI Bandes. 1. Het'man Bohdanko, kritisch-historische Untersuchung von M. Hruševškyj S. 1—18; 2. Legenden des Chitarer-Codex, aus dem Anfange des XVIII Jahrh, mitgeth. von V. Hnatiuk 1—38; 3. T. Ševčenko's letzte Lebensjahre, kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—70; 4 Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896. I. Ukrainisch-russische (ruthenische) Zeitschriften 1—14; 6. Bibliographie 1—48.

Inhalt des XVII Bandes. 1. Polnisch-kosakischer Krieg im J. 1625, historische Untersuchung von S. Rudnyćkyj S. 1—42; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jhrh., herausg. von M. Hruševśkyj (Schluss) 49—98; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Ševčenko, von A. Konyśkyj, II Theil 1—22; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine 1—16; 6 Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Februar — April) 1—4.

Inhalt des XVIII Bandes. 1. Varlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) S. 81—134; 2. Einfall der Kosaken in Očakov im J. 1545, mitgetheilt von E. Barvinśkyj 1—32; 3. Ein Project zur Hebung des Handels in der Ukraine aus dem J. 1784, mitgetheilt von N. Kniaževič 1—8; 4 Miscellanea, von Dr. Al. Markevič 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen auf dem Gebiete der altruthenischen Geschichte, von M. Hruševśkyj 1—24; 6. Bibliographie 1—67; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—1.

Inhalt des XIX Bandes. 1. Steuerrecesse in Polen wahrend der Regierung Kasimir des Jagellonen, von S. Tomašivśkyj S. 1—70; 2. Beschreibungen der Domänen von Peremyšl, mitgetheilt von M. Hruševśkyj 1—24; 3. Miscellanea 1—14; 4. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine (Schluss) 1—32; 5. Bibliographie 1—51; 6. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai — August) 1—3.

Inhalt des XX Bandes. 1. Galicische Bojaren im XII und XIII Jarh., von M. Hruševśkyj S. 1—20; 2. Varlaam und Joasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Schluss) 135—202; 3. Einige Gedichte des Ivan Nekraševič, mitgetheilt von A. Lotoćkyj 1—10; 4 Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—48; 7. Redactionelle Notiz 1—2.

Inhalt des XXI Bandes. 1. Die Anten, ein Fragment zur ruthenischen Geschichte, von M. Hruševśkyj S. 1—16; 2. Die sociale Lage der weltlichen Geistlichkeit in der Ukraine und in Russland im XVIII Jahrh., von A. Lotoćkyj 1—46; 3. Ernte in Ost-Galizien und in der Bukowina auf Grund des Jahrbuches des k. k. Ackerbauministeriums für das J. 1896 u. 1897. dargestellt von V. Budzynovśkyj (im Anhang) 1—36; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1897 1—10; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft im J. 1897 1—20.

Inhalt des XXII Bandes. 1. Ein vergessener ruthenischer Gnomendichter des XVII Jarh., von Dr. I. Franko S. 1—16; 2. Beiträge zur Geschichte der Kosaken, von M. Hruševśkyj 1—14; 3. Ruthenische Ansiedlungen im Komitate Bač-Bodrog (Süd-Ungarn), von V. Hnatiuk 1—58; 4. Miscellanea 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete politischer, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1897, von Dr. M. Korduba 1—42; 6. Bibliographie 1—54; 7. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—3.

Inhalt des XXIII u. XXIV Bandes. 1. Chmelnyćkyj und sein Aufstand, historische Skizze von Michael Hruševśkyj S. 1—30; 2. Die Volksbewegungen in Galizien im J. 1648, von Stephan Tomašivśkyj 1—138; 3. Chmelnyćkyj's Aufstand in den Dichtungen der Zeitgenossen, von Dr. Ivan Franko 1—114; 4. Ein Porträt Chmelnyćkyj's nach einer ital. Gravüre vom J. 1683. 5. Miscellanea 1—20; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Quelle zur Geschichte des Aufstandes Chmelnyćkyj's (St. Temberski's Annales 1647—1656), von Stephan Rudnyćkyj 1—22; 7 Bibliographie 1—16; 8. Aus der Gesellschaft: 1) Die Thätigkeit der Gesellschaft (Februar—April 1898), 2) Neue Statuten der Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XXV Bandes. 1. Silberfund von Molotiv (Ost-Galizien), eine archäologische Notiz von M. Hruševśkyj S. 1—6; 2. Beiträge zur Geschichte der Beziehungen zwischen Peter Dorošenko und Polen in den J. 1670—72, von O. Celevyč 1—26; 3. Der 1 und 2 November 1848 in Lemberg (ein officieller Bericht), mitgeth. von I. Levyćkyj 1—43; 4. Jubiläum der ukrainisch-russischen Literatur 1—1; 5 Miscellanea 1—12; 6 Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1897: a) In der Ukraine herausgegebene Zeitschriften; b) Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete politischer, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1897, von Dr. M Korduba (Schluss) 1—80; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai—August 1898) 1-4.

Inhalt des XXVI Bandes. 1. Kotljarevskij's Werke in Galizien, von Dr I. Franko S. 1—14; 2 „Harte Zeiten", Beiträge zur Geschichte Galiziens in den J. 1846—61, mitgetheilt von M. Zubryćkyj 1—16; 3. Inventarien der Domäne Ratno (Nord-Volynien) aus den J. 1500—1512, mitgetheilt von M. Hruševśkyj 1—40; 4. Miscellanea 1—16; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1896 (Schluss) 1—32; 6. Bibliographie 1—60; 7. Jubiläumsfeier der Wiedergeburt der ukrainisch-russischen Literatur, von O. Makovej 1—14.

Inhalt des XXVII Bandes. 1. Ein galizischer „Soldat der Zauberer", mitgeth. von Dr. Ivan Franko S. 1—22; 2. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn, mitgeth. von Ivan Verchratśkyj (Fortsetzung folgt) 1—68; 3. Miscellanea 1—18; 4. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1898 1—12; 5. Bibliographie 1—52; 6. Jahresberichte der Gesellschaft für das Jahr 1898 1—22.

Inhalt des XXVIII Bandes. 1. Die Kosaken im Feldzuge von Smolensk in d. J. 1633—4, von Oleg Celevyč S. 1—72; 2. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn, von Ivan Verchratśkyj (Fortsetzung) 69—94; 3. Miscellanea: Einige Actenstücke zur Geschichte der ruthenischen Ansiedelung jenseits des Bug, mitgeth. von M Hruševśkyj 1—10; 4. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete der politischer, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1898, von Dr. M. Korduba 1—36; 5. Bibliographie 1—45; 6. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft 1—4.

Inhalt des XXIX Bandes. 1. Ukraine nach dem Jahre 1654, Historische Skizze von L. Č. (Fortsetzung folgt) S. 1—13; 2. Die ruthenische Sprache auf dem archäologischen Congress in Kijev und der Antheil der Ševčenko-Gesellschaft an demselben 1—1; 3. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn von Ivan Verchratśkyj (Fortsetzung) 95—200; 4 Miscellanea 1—5; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Literatur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1898, von Dr. M. Korduba — III. Mittelalter 1—31; 6. Bibliographie 1—44.

Inhalt des XXX Bandes. 1. Ukraine nach dem Jahre 1654, Historische Skizze von L. Č. (Schluss) S. 14—67; 2. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn, mitgeth. von Ivan Verchratśkyj (Schluss) 201—276; 3. Zur Geschichte des „ruthenischen Ritus" in Polen, Brief an die Redaction von Dr. Anton Prochaska mit Bemerkungen von Michael Hruševśkyj 1—8; 4. Miscellanea: Versuch einer Bibliographie des Gregor Skovoroda. von L Č. 1—4; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1898: In der Ukraine herausgegebene Zeitschriften 1—24; 6. Bibliographie 1—38; 7. Bericht über die Thätigkeit der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (Februar—April 1899), 1—4.

XXXI—XXXII Bände enthalten die für den Kijever archäologischen Congress bestimmten, aber infolge des Verbots der ukrainischen Sprache nicht vorgebrachten Referate. — I. Hälfte: Archäologie, Geschichte, Ethnographie. I. Vorwort (deutsch und ukrainisch) 7—10, 27—30; Inhaltsangaben aller angemeldeten Referate aus dem Gebiete der Archäologie, Geschichte und Ethnographie (deutsch) 11—26; II. Die im Auszug mitgetheilten Referate und Communikate (ukrainisch) u. A.: Gab es unter den ruthenischen Volksstämmen einen Volksstamm der Chorvaten? von M. Hruševśkyj. Ornamentik der Ostererier in dem Galizisch-Volhynien, von Dr. M. Korduba. III. Die in extenso mitgetheilen Referate: Das Gräberfeld in Čechy (Bez. Brody), archäologische Untersuchung von M. Hruševśkyj, 1—22; Zvenyhorod bei Lemberg (Bez. Bibrka), historisch-archäologische Untersuchung von M. Hruševśkyj, 1—28; Ein Bleisiegel aus Stupnycia bei Sambor, eine Notiz von M. Hruševśkyj, 1—4; Sociale Classen und politischen Parteien im Fürstenthum Halič bis zur Hälfte des XIII Jahrh., von Dr. M. Korduba, 1—42; Zur Frage über die staatsrechtliche Stellung der Kijever Fürsten des XV Jahr., von M. Hruševśkyj, 1—4; Die kleinrussischen Länder der polnischen Krone gegen Ende des XV Jarh. Feindliche Einfälle und Organisation der Grenzvertheitigung, von S. Rudnyćkyj, 1—54; Beiträge zur Geschichte der Kosakenaufstände vom J. 1595—6, von M. Hruševśkyj, 1—30; Die ukrainischen Kosaken in den Jahren 1625—1630, kritisch-historische Untersuchungen von S. Rudnyćkyj, 1—76; Die Überbleibsel des ursprünglichen Communismus bei den Bojken (Galizien), von Dr. V. Ochrymovyč, 1—16; Der slovakische Räuber Janošik in der Volkspoesie, von V. Hnatiuk, 1—50; IV. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft (Mai—August 1899), 1—4; V, Inhaltsverzeichniss des VIII Jahrganges der Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft (B. XXVII—XXXII), 1—9.

Inhalt des XXXIII Bandes. 1. Bronzene Schwerte aus d. Bez. Turka (Galizien) von M. Hruševškyj S. 1—4; 2. *Über den Accent in der ukrainisch-ruthenischen Sprache, Untersuchung von Dr. V. Ochrymovyč (Fortzetzung folgt) 1—64; 3. Varianten zu einigen Gedichten Ševčenko's, mitgetheilt von A. Konyškyj (Fortzetzung folgt) 1—16; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: 1) Übersicht der wissenschaftlicher Literatur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Literatur- und Kunstgeschichte im J. 1898, von Dr. M, Korduba — III. Neue Zeit; 2) Übersicht der Zeischriften für das Jahr 1898 (Schluss) 1—54; 6. Bibliographie 1—46; 7. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft (September—December 1899) 1—5.

Inhalt des XXXIV Bandes. 1. *Ein Beitrag zur Geschichte der Dorfgeistlichkeit, aus den Samborer Akten des XVI Jahr., von Michael Hruševškyj S. 1—82; 2. Einige Beiträge zu einer kritischen Ausgabe de Gedichte Ševčenko's, von Julian Romančuk 1—32; 3. Miscellanea 1—14; 4. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1899: in ukrainischer Sprache herausgegebene Zeitschriften, von S. Tomašivškyj 1—8; 5. Bibliographie 1—58.

XXXV—XXXVI Bände enthalten die für den Kijever Archäologen-Congress bestimmten, aber infolge des Verbots der ukrainischen Sprache nicht vorgetragen Referate. — II. Hälfte: Sprachkunde und Litteraturgeschichte. I. Vorworf (deutsch und ukrainisch) S. 5—6, 24—25; Inhaltsangaben aller angemeldeten Referate aus dem Gebiete der Sprachkunde und Litteraturgeschichte (deutsch) 7—23; II. Die im Auszug mitgetheilten Referate und Communikate, u. A.: Die Nasal-Vocale in des slavischen Sprachen, von A. Barvinškyj, 3—5; Ein Beitrag zur Kenntniss der Entwickelung der Volkssprache in der Litteratur der galizischen Ruthenen, von E. Kokorudz, 7—8; Der litterarhistorische und historische Hintergrund des Liedet vom Ihors Heereszug, von Dr. V. Kocovškyj, 10—12; III. Die in extenso mitgetheilten Referate: Über die Mundart der sogenannten Doly, von I. Verchratškyj. 1—128; Die Ruthenen der Eperies-Diöcese und ihre Dialekte, von V. Hnatiuk, 1—70; Das „Slovo über die Auferstehung Lazars", ein altukrainisches Poem au, apokryphische Themen, von Dr. I. Franko, 1—57; Ein neuer Beitrag zu den Studien über Ivan Vyšenškyj, von Dr. I. Franko, 1—4; Das apokryphe Evangelium Pseudo-Matthäi über die Geburt und die Kindheit Maria's und seine Spuren in der ukrainischen Litteratur, von Dr. I. Franko, 1—32; Wer war der Verfasser der Ἀντίῤῥησις (1599)? von Dr. C. Studynškyj, 1—20; Jakub Gavatovič (Gavat), Verfasser frühester ukrainischer Intermedien aus dem J. 1619, von M. Pavlyk, 1—44.

Inhalt des XXXVII Bandes. 1. Die Ohrringe des sog. Kijever Typus be modernen Kaukasiern, von M. Hrusevškyj S. 1—4; 2. *Das Karpathoruthenische Schriftthum im XVII—XVIII Jahrh., von Dr. I. Franko, 1—91; 3. Der Kijever Archäologen-Congress, von N. Knjaževyč, 1—11; 4. Miscellanea 1—16; 5. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der wissenschaftlichen Litteratur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Litteratur und Kunstgeschichte im J. 1899, von Dr. M. Korduba, I. Allgemeines, II. Alterthum, 1—28; 6. Bibliographie 1—44.

Inhalt des XXXVIII Bandes. 1. Drei Bleisiegel aus der Umgegend von Halič (mit Abbildungen), von M. Hruševškyj, S. 1—4; 2. *Die Beziehungen des Hetman Ivan Vyhovškyj zu Polen in den Jahren 1657 8, von D. Korenec, 1—20; 3 *Das Karpathoruthenische Schriftthum im XVII—XVIII Jahrh, von Dr. I. Franko, Beilagen, XII—XXV (Schluss) 91—162; 4. Miscellanea, 1—4; 5. Wissenschaftliche Chronik: 1) Übersicht der Zeitschriften für das J. 1899 — Die in der Ukraine herausgegebene Zeitschriften, 1—25; 2) Übersicht der wissenschaftlichen Lttteratur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Litteratur- und Kunstgeschichte im J. 1899, von Dr. M. Korduba: III. Mittelalter, 26—38; 6. Bibliographie, 1—56; 7. Inhaltsverzeichniss des IX Jahrganges der Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft (B. XXXIII—XXXVIII), 1—12.

Inhalt des XXXIX Bandes. 1. Zum Andenken an Alexander Konyškyj, von M. Hruševškyj, S. 1—14; 2. Ungedruckte Gedichte des T. Ševčenko, mitgetheilt von A. Konyškyj, S. 1—8; 3. Varianten zu einigen Gedichten Ševčenko's, mitgetheilt von A. Konyškyj (Schluss), S. 1—22; 4. Übersicht des gegenwärtigen Standes der historischen Forschungen über die ukrainische Litteratur. Die älteste Pe-

*) Die für den Kijever Archäologen-Congress bestimmten Referate sind mit einem Sternchen bezeichnet.

riode. Einige Probleme und Desiderata, von Dr. Al.-Kolessa, S. 1—40; 5. Lateinische Infinitive auf ier, von I. Kopač, S 1—2; 6. Miscellanea 1—6; 7. Wissenschaftliche Chronik: 1) Übersicht der wissenschaftlichen Litteratur auf dem Gebiete der politischen, Kultur-, Litteratur- und Kunstgeschichte im J. 1899, von Dr. M. Korduba: III. Mittelalter (Schluss), IV. Neue Zeit, S. 1—56; 2) Übersicht der Zeitschriften für das J. 1899 (Schluss), S. 57—78; 8. Bibliographie, S. 1—32.

Inhalt des XL Bandes. Ein Beitrag zur Geschichte des Aufstandes Nalyvajko's, mitgetheilt von B. Domanyćkyj, S. 1—6; 2. Das Jahr 1848 und das griech.- kath. geistliche Seminar in Lemberg, mitgetheilt von G. Kmit, S. 1—10; 3. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn. Dialècte mit unbeweglichem Accent, von J. Verchratśkyj (Fortsetzung folgt), S. 1—113; Miscellanea, S. 1—9; 5. Wissenschaftliche Chronik: Die Arbeiten N. Kondakov's auf dem Gebiete der Geschichte altruthenischen Kunst, von M. Hruševśkyj, S. 1—13. 6. Bibliographie, S. 1—41.

Inhalt des XLI Bandes. 1. Chronologie der Chronik von Halyč und Volodymyr (sog. Hypatios-Chronik), eine Untersuchung von M. Hruševśkyj, S. 1—72; 2. Studien auf dem Gebiete des Karpatoruthenischen Schriftthums im XVII—XVIII Jahrh. I. Presbyter Johannes, Smera der Kumane und Entdeckung Tibets, von Dr. I. Franko. S. 1—50; 3. Miscellanea, S. 1—11; 4. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1900 — In ukrainischer Sprache herausgegebene Zeitschriften, von S. Tomašivśkyj, S. 1—9; 5. Bibliographie, S. 1—47.

Inhalt des XLII Bandes. 1. Kritische Analyse der sogenannten Thukidideischen Archäologie, von I. Kopač, S. 1—20; 2. Beiträge zur Geschichte der Rekrutenaushebung in Galizien am Ende des XVIII und bis Mitte des XIX Jahr., mitgetheilt von M. Zubryćkyj, S. 1—18; 3. Slovaken oder Ruthenen? Beiträge zur Erklärung der Frage über die Nationalität der West-Ruthenen in Ungarn, von V Hnatiuk, S. 1—81; 4. Miscellanea, S. 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die althebräische Geschichte, von Dr. I. Franko, S. 1—19; 6. Bibliographie, S. 1—50.

Inhalt des XLIII Bandes. 1. Alexius Storoženko, Beitrage zur einer Charakteristik seiner Werke, von J. Stešenko, S. 1—46; 2. Aus der Korrespondenz des Dionysius Zubryćkyj (J. 1840—1853), mitgetheilt von Dr. C. Studyński, S 1—66; 3. Miscellanea, S. 1—14; 4. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das Jahr 1900 — Die in der Ukraine herausgegebenen Zeitschriften, S. 1—24; 5. Bibliographie, S. 1—4[illegible]; 6. Von dem Museum der Ševčenko Gesellsshaft der Wissenschaften, ein Aufr[illegible]inische Gesellschaft, S. 1—3.

Inhalt des XLIV Bandes. 1. Ein T[illegible]er in Korsun, Beitrag zur Geschichte der altrussischen Legende, von Dr. I. Franko, S. 1—14; 2. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn. Dialecte mit unbeweglichem Accent, von J. Verchratśkyj (Fortsetzung), S. 113—224; 3. Miscellanea, S. 1—9; 4. Wissenschaftliche Chronik: Proben einer Biographie des Pantelejmon Kuliš und Charakteristik seiner Thätigkeit, von J. Stešenko S. 1—28; 5. Bibliographie, S. 1—51.

Inhalt des XLV Bandes. 1. Haben wir authentische Urkunden des Fürsten Leo von Halyč? Kritische Untersuchung von M Hruševśkyj, S. 1—24; 2. Eine Denkschrift zur Vertheidigung der Rechte der Orthodoxen und Dissidenten aus der Zeit des Vierjährigen Landtages. mitgetheilt von M. Haluščynśkyj, S. 1—12; 3. Beiträge zur Kenntniss der ruthenischen Dialecte in Ungarn. Dialecte mit unbeweglichem Accent, von J. Verchratśkyj (Schluss) S. 225—280; 4. Miscellanea, S. 1—16; 5. Wissenschaftliche Chronik: Beiträge zur Geschichte der polnischen Gesellschaft in der Ukraine im XIX Jahrhundert, I—VI, von Dr. I. Franko, S. 1—42; 6. Bibliographie, S. 1—46; 7. Inhaltsverzeichniss des X Jahrganges der Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft (B. XXXIX—XLIV), S. 1—14.

Inhalt des XLVI Bandes. 1. Der Madeleine-Styl in der Ukraine, von Theodor Volkov (mit mehreren Illustrationen und Phytotypien), S. 1—12; 2. Der heilige Clemens im Chersonesus, Beiträge zur Geschichte der altrussischen Legende, von Dr. Ivan Franko (I. Vorwort. II. Was wissen wir vom wirklichen heil. Clemens? III. Die Pseudo-Clementinen), S. 1—44; 3. Geistliche Gedichte der ungarischen Ruthenen, mitgetheil von Vladimir Hnatiuk (Einleitung, I. Die Gedichte aus Nord-Ungarn N. 1—54). S. 1—68; 4. Miscellanea, S. 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1900 (Schluss), S. 1—24; 6. Bibliographie, S. 1—44

Aus dem Lagerkataloge

r Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg,

Czarnecki-Gasse 26.

theilungen der Ševčenko Gesellschaft der Wissenschaften, redigirt von Prof. Michael Hruševskyj, bis jetzt erschienen Bde 1—XLVIII (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Litteraturgeschichte, besonders der Ukraine). Preis: Bde I—XX kosten 48 Kronen, jeder weitere Bd. (auch separat käuflich) 3 Kr., Bd. XXIII—XXIV (Doppelband) 5 Kr., Bd. XXXI—II u. XXXV—VI (Doppelbände) à 6 Kr.

licationen der Sectionen und Commissionen der Ševčenko-Gesellschaft:

Die historisch-philosophische Section publizirte bis jetzt:

1. Vier Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istoryčno-filozofičnoi sekcyi) enth. eine Geschichte der Ukraine von Prof. M. Hruševskyj (I. Theil bis Anfang des XI Jahrh., II — bis Mitte des XIII Jahr., III—IV bis zum J. 1340). Preis I u. II B. à 4 Kr., III u IV B. 5 Kr.
2. Historische Bibliothek, bis jetzt erschienen B. I—XXI.
3. Juridische Zeitschrift, bis jetzt XII Bde, à 2 Kr.
4. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt III Bde à 3 Kr.
5. Juridische Bibliothek, bis jetzt II B. à 2 Kr.

Die philologische Section publizirte bis jetzt 5 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoi sekcyi), enthaltend: Bd. I. und IV. eine Biographie des ukrainischen Dichters Taras Ševčenko, von A. Koniskij, Preis à 3 Kr. Bd. II. u. III. Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde und Litteratur, von Michael Dragomanow (erster Theil). Preis à 4 Kr. Bd. V Die Mundart der Lemken, von I. Verchratškyj, 6 Kr.
Ukrainische Bibliothek, Bd. I Sämmtliche Werke von J. v. Fed'kovič Bd. I. Gedichte, Preis 7 Kr. 20 H.

Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medicinische Section publizirte bis jetzt 8 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk). Die beiden ersten Bände kosten à 3 Kr., Bd. III—VIII erschienen jeder in zwei Abtheilungen, jede unter einer besonderen Redaction; die mathematisch-naturwissenschaftliche red. von Iv. Verchratskij und Vlad. Levickij, die medizinische red. von Dr. E. Ozarkevyč. Preis jeder Abtheilung 2 Kr.

Die Archaeographische Commission publizirte bis jetzt folgende Werke:

1. Quellen zur Geschichte der Ukraine, Bd. I (Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken Halyč und Peremyšl vom J. 1565—66); Bd. II (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyšl und Sanok im J. 1565); Bd. III (Lustrationen de königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Belz und Lemberg im J. 1564—5); Bd. IV u. V (Galizische Akten aus den J. 1648—1659). Jeder Bd. kostet 4 Kronen, III Bd. 5 Kr.
2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Litteratur. Bd. I. Alttestamentliche Apokryphen; Bd. II. Neutestamentliche Apokryphen A. Evangelienkreis. Bd. I, Preis 4 Kr., Bd. II, 5 Kronen.
3. Kotljarevskij, Die travestirte Aeneïs, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798, Preis 60 Heller.

Die Ethnographische Commission publizirt:

1. Das Ethnographische Sammelwerk (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt erschienen 11 Bände. Preis Bd. I—IV u. VII—X u. XII à 3 Kronen, Bd. V u. VI à 4 Kr. (Aus dem Inhalt: Weihnachtsfest am Kuban; Galizische Volksmärchen; Galizische Leiermänner, ihre Lieder, ihr Jargon; Beiträge zur Ethnographie der ungarischen Ruthenen; Legenden, Märchen, Fabeln, Novellen und Sagen der ungarischen Ruthenen; Volksüberlieferungen über die Czarenkrönung; Der Volksglaube in Ostgalizien; Sammlung der Volksanekdoten; Sammlung der Volksnovellen); Galizische Sprichwörter; Sammlung der Volkslegenden.